
VE RI
TAS

HRVATSKA I SLAVONIJA

U SVOJIH

FIZIČNIH I DUŠEVNIH ODNOŠAJIH.

SPOMENICA ZA SVJETSKU IZLOŽBU

U BEČU 1873.

NA POZIV VISOKE KR. HRVATSKO-SLAVONSKE ZEMALJSKE VLADE

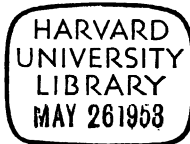
NAPISAO

DR. PETAR MATKOVIĆ.

U ZAGREBU.

ŠTAMPARIJA DRAGUTINA ALBRECHTA.

1873.

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAY 26 1958

PREDGOVOR.

Hrvatsko-slavonski eksekutivni odbor za svjetsku izložbu u Beču 1873 predloži u prosincu 1872 visokoj kr. zemaljskoj vladi, da se za svjetsku izložbu napiše statistički nacrt, koj bi imao prikazati sliku fizičnih i duševnih odnošaja ovih kraljevina, te da ujedno bude dopunkom, odnosno tumačem one slike, koju će prikazivati u svojoj cielosti iz ovih zemalja izloženi predmeti. Tim častnim zadatkom odlikova eksekutivni odbor mene, pošto sam za izložbu trojedne kraljevine g. 1864 obći dio izložbenoga kataloga, odnosno »statistički nacrt trojedne kraljevine« napisao. Taj priedlog eksekutivnoga odbora prihvati visoka kr. zemaljska vlada, te mi povjeri tu odličnu zadaću, koje sam se kraj sve kratkoće vremena dragovoljno poprimio. Što se dalo za vrieme od tri i pó mjeseca učiniti, nijesam propustio uz sve potežkoće skupljanja gradje iz službenih i privatnih izvora. Time je ova zgoda jamačno uvjerila visoke vlasti o krajnjoj potrebi zemaljskoga statističkoga ureda, što no je već prije pet godina potaknuto.

Vlasti zemaljske su mi kao i drugi zborovi s najvećom pripravnošću išle na ruku podavanjem potrebitih podataka na koliko se za službenu porabu vode. S toga budi najsmjernija hvala visokoj kr. zemaljskoj vladi, koja je pružila potrebiti trošak za ovo djelo i pisca u svemu podupirati blagoizvolila; pa slavnomu hrv.-slav. eksekutivnomu odboru, bez kojega iniciative možda nebi ovo djelce svjetla ugledalo; napokon ostalim zemaljskim vlastim, osobito visokomu c. kr. vojnom zapovjedničtvu, financijalnom ravnateljstvu, svim kolikim dru-

gim uredom, zborovom i prijateljem, koji me u tom poslu podupirati blagoizvoliše.

Glede saveza ili odnošaja ovoga djelca prema onomu od g. 1864 primietiti mi valja, da je ovo i osnovom i gradjom sasvime novo te ujedno pokazuje koliko je poznavanje zemlje i naroda u različitih odnošajih iza toga napredovalo.

Ovomu nacrtu bilo bi potrebno dodati geografsku kartu zemlje uz mnoge grafijske priloge, ali kratkoća vremena nije dala na takovo poduzeće ni pomisliti.

U Zagrebu, 1 svibnja 1873.

Dr. P. Matković.

Sadržaj.

I. Prirodni odnošaji zemlje.

II. Žiteljstvo.

III. Fizična kultura.

Strana

IV. Obrtni odnošaji.

V. Trgovina i promet.

VI. Umna kultura.

Izpravci.

Na	str.	38	redak 22	1209	izpravi	1207
„	„	45	2 stupac	55·5	„	53·5
„	„	45	„ „	5·6	„	3·6
„	„	49	red. 23 (5 st.)	29	„	12·9
„	„	54	„ 20	379·67	„	379·84
„	„	54	„ 22	667·63	„	667·80
„	„	56	„ 2 (2 st.)	40·42	„	30·42
„	„	71	2 stupac	34	„	38
„	„	71	„ „	3	„	3·6
„	„	71	4 „	00	„	0·1
„	„	71	„ „	57	„	59
„	„	71	„ „	11	„	11·8
„	„	71	„ „	0.5	„	8·4
„	„	71	6 „	00	„	0·1
„	„	71	„ „	36	„	36·6
„	„	71	„ „	41	„	42·4
„	„	71	„ „	5	„	5·4
„	„	109	5 „	501	„	591
„	„	110	17 redak	233734	„	233754
„	„	111	13 „	2·34	„	1·25
„	„	121	5 „	1,273835	„	1.273836
„	„	123	31 „	(1868) 559	„	558
„	„	139	11 „	73.3	,	72·3
„	„	140	23 „	14·9	„	24·9

I.

Prirodni odnošaji zemlje.

Sastavine, medje i površina.

Na razmedji srednje i južno-istočne Europe prostire se trojedna kraljevina: Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s hrvatsko-slavonskom Krajinom kao državna osebina, te je sastavinom austrijsko-ugarske monarhije, odnosno kraljevina i zemalja krune ugarske. Hrvatska i Slavonija bješe od 12. stoljeća do godine 1848 združena s Ugarskom, a od god. 1868 stupila je u poslovih industrijalnih, trgovačkih, kao i glede komunikacija, financija i vojske s Ugarskom opet u savez, dočim u poslovih nutrnje uprave ima svoju vlastitu vladu. [1]) Hrvatsko-slavonska Krajina, koja sačinjavaše posebno upravno područje te time bješe odieljena od matere zemlje, počela je u gradjansku upravu prelaziti te je već u njekom dielu vojna uprava sasvime dokinuta [2]), ostala se pako hrv.-sl. Krajina pripravlja, da se što prije gradjanskoj Hrvatskoj i Slavoniji utjelovi. Dalmacija napokon koja je državo-pravno cjelokupnim dielom trojedne kraljevine, jošte je faktično združena s austrijskimi zemljami.

Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom leži izmedju 46°6′ i 46°24′ sjeverne širine, medju Ugarskom, Stajerskom, Kranjskom, Istrom, Jadranskim morem, Dalmacijom, Bosnom i Srbijom, a u istoj je geografskoj širini s gornjom Italijom, južnom Švicarskom i sa srednjom Francezkom. Medja sa sjevera proteže se uz Dravu: ponajprije prema Stajerskoj, od

[1]) Grad Rieka sa svojim kotarom u ovaj par je posebni teritorium te je neposredno Ugarskoj podredjena; pošto je pako ta stvar naravi državopravne, te jošte nije konačno riešena, brojimo Rieku kamo po svojem položaju spada, naime k županiji riečkoj.

[2]) Varaždinska Krajina, to jest pukovnije gjurgjevačka i križevačka s Belovarom i Ivanićem, pretvorena je u Belovarsku županiju; Senj (0·15□m.) riešen vojničke uprave spada k području riečke županije, a vojni Sisak (0·23) spojen je s gradjanskim Siskom te pripada k području Zagrebačke županije.

Završja do Središta na 2 austr. milje; dalje prema Ugarskoj, do ušća Dravskoga na 32 milje. Na lievom briegu Drave; medju Drnjem i selom Belavarom, 2 milje dugi a 4 m. široki komad zemlje, opasan jarkom Ždala, pripada belovarskoj županiji. Od Dravskoga do Tisina ušća na 20 milja granicom je Dunav, koj ju do Novoga Sada razstavlja od Bačke, a do ušća Tise od Titeljske krajine. Na istoku je Dunav od Tisina do Savskoga ušća medjom prema njemačko-banatskoj pukovniji. Na jugu prema Dalmaciji razmedjom je na 12 milja Velebit; prema Turskoj: od tromedje (medju Hrvatskom, Dalmacijom i Bosnom) pa sve do Topole na Uni Dvoru na zapadu prostire se na 22 milje suha medja, pretrgnuta izmedju Srba i Ostrovice Unom, na ogulinskoj Koranom, a na medji prve Banske pukovnije Glinom. Od Topole do Jasenovca medjom je na 10 milja Una, a od ovud na 50 milja Sava sve do njezina ušća pokraj Zemuna. Sa zapada pako od Trstenice (dalmatinske medje) do preko Rieke 18½ milja omedjašuje more Jadransko; medja na dalje prema Kranjskoj prostire se Previjakom (gorom kraj kranjskoga Snježnika) do Čabranke na 4 milje; dalje uz ovaj potok i Kupu do Metlike na 16 milja, pa sljemenom Gorjanaca k Bregani i uz taj potok k Savi na 5 milja; od Save na medji Štajerskoj kraj Rogatca izviruća Sutla na 8, a Maceljska gora do Drave kraj Završja na 5 milja.

Time je ravna duljina zemlje od sjevernoga kuta Riečkoga zatona pa do ušća Save kraj Zemuna oko 65 milja; najveća širina pako od južno-ličkoga kuta pa do tromedje medju Hrvatskom, Stajerskom i Ugarskom oko 35 milja, a najuži je kraj od Mitrovice na Savi poprieko k Dunavu iznoseći 4½ milje. Unutar označenih medja obsiže dakle Hrvatska i Slavonija s hrv.-slav. Krajinom prostor od 755·29 austrijskih, odnosno 789·34 geografskih četvornih milja ili 43464·23 četvornih kilometara; nješto veća dakle od Švicarske (752 g. □m.). Ako se k tomu uzme odružena Dalmacija s 222·30 austr. □milje, tada zapremala bi trojedna kraljevina površinu od 977·59 austr., ili 1021·67 geogr. □milja, odnosno 56256·80 četvornih kilometara; nješto je dakle veća od Grčke (910 g. □m.) kraljevine.

Hrvatska i Slavonija podieljena je u administrativnom pogledu na županije: Hrvatska na zagrebačku, varaždinsku, križevačku, belovarsku i riečku, a Slavonija na požežku, virovitičku i sremsku; Krajina pako dieli se na pukovnije. Hrvatska Krajina obsiže 6 (ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, I. i II. bansku), a slavonska 3 (gradišku, brodsku i petrovaradinsku) pukovnije. Vrh toga hrvatska se Krajina običaje razlikovati na Karlovačku ili gornju (pukovnije: lička, otočka, ogulinska i slunjka) i na bansku (I i II b. puk.) Krajinu. Županije i pukovnije pako obsižu po katastralnoj izmjeri ovu površinu:

Hrvatska i Slavonija.

Županije:	austr. □milja	geogr. □milja	□kilom.
Zagrebačka	77·16	80·64	4440·28
Varaždinska	31·76	33·19	1827·68
Križevačka	30·46	31·85	1752·86
Belovarska	67·44	70·48	3880·93
Riečka	28·26	29·53	1626·26
Požežka	43·61	45·57	2509·60
Virovitička	81·31	84·97	4679·10
Sremska	42·40	44·31	2439·97
Ukupno	402·40	420·54	23156·68

Hrvatsko- slavonska Krajina.

Pukovnije:			
Lička	50·44	52·71	2902.64
Otočka	52·57	54·94	3025·21
Ogulinska	46·00	48·07	2647·14
Slunjska	24·33	25·43	1400·10
I. Banska	22·91	23·95	1318·39
II. Banska	25·24	26·37	1452·47
Gradiška	33·52	35·04	1928·96
Brodska	38·29	40·02	2203·45
Petrovaradinska	59·59	62·27	3429·19
Ukupno	352·89	368·80	20307·55
Svega	755·29	789·34	43464·23

*

Orografska razredba.

Hrvatska i Slavonija izmedju Drave i Velebita sastavina je u orografskom pogledu dvaju europskih gorja, poimence Alpa i gorskoga sustava Balkanskoga poluotoka. Kupa dieli zemlju na dva priedjela: sjeverni i južni, koji se u pogledu prirodnom i orografskom, po geologijskih sastavinah, u klimatijskih i rastlinskih odnošajih bitno medju sobom razlikuju. U sjevernom kraju izmedju Drave i Kupe steru se ogranci južno-istočnih Alpa: to je goroviti priedjel, kojega sastavljaju šumovite gore, humlje i dolinaste ravnine. U tom kraju ponajviše dolazi tercijarna i diluvijalna tvorba i bjelogorica. Južni pako kraj obsiže po prirodi označeni priedjel medju Kupom i morem Jadranskim, Velebitom i Unom, te je ujedno skrajnji sjevero-zapadni kut Balkanskoga poluotoka. Taj je kraj vapnena visočina kraške formacije, prepletena visokimi ravninami i gorskimi sljemeni, kojih se njekoja u planinsku visinu uspinju; a ujedno je orografski zglob, vežući Alpe s Balkanskom visočinom.

a) Alpinski ogranci izmedju Drave i Kupe.

Alpe ulaze u Hrvatsku sa dva pogorja, koja se u pogledu orografskom i geologijskom toli podudaraju s medjašnimi gorami susjedne Štajerske i Kranjske, da se njihovimi nastavci i ogranci smatrati mogu. Sjeverno pogorje ulazi iz Stajerske, prostirući se izmedju Drave i Save od zapada prema istoku te se u Sremskoj ravnini izravnjuje. Drugo pako južno pogorje nastavkom je kranjskih Gorjanaca, prostirući se medju Savom i Kupom, prestaje na otoku ovih obiju rieka. Oba pogorja spadaju u red srednjih gora, jer im najviši vrhunci visinu nješto više od 3000 stopa nadilaze; zarasla su bjelogoricom, a ističu se bud kao kupke, bud kao uzke i kratke kose, kojih se hvata nizko humlje, i prostrane plodne dolinaste ravnine. Na sjever spuštaju se strmenitije, a na jug položitije; južna im je oplavina razvitija i obilatija na potocih. Poljodelstvo, voćarstvo i vinogradarstvo težko siže preko visine od 900 stopa *).

*) Sr. J. Scheda, Generalkarte der Oesterreichischen Monarchie; Bl. XII, XIII u. XIV. Pošto su mjere visina c. kr. generalnoga štaba osnovane na bečkih hvatih, za to je ovdje pridržana bečka mjera.

1. Medju Dravom i Savom prelazi razvodje kraj Rogatca na hrvatsku medju, uz koju se stere do vrelišta Krapinice i Bednje, protežući se izmedju obiju na istok kroz Hrvatsku i Slavoniju. Kratak, ali prilično visok, šumoviti gorski krak odtiskuje se sa glavnoga razvodja kraj vrelišta Bednje, protežući se uz medju k Dravi, prema kojoj kraj Završja strmo opada. Ovaj gorski krak, koj je izmedju Rogatca i vrelišta Bednje medjom izmedju Štajerske i Hrvatske, zove se Maceljskom gorom, 5 je milja duga, a najviši joj je vrh (sv. Agustin) 1648 stopa iznad mora visok. Korien gore sastoji se iz tercijarnoga pješćenika, kojega svagdje zapremaju mladji tercijarni slogovi, litavsko vapno i ceritijski slojevi. Malo Trakošćansko jezero leži u toj pješćeničkoj gori.

Od Savske doline do Ivančice na sjeveru proteže se 3 milje duga Kostelska gora, koju zatvara sa zapada Sutla, a s istoka Krapina i Krapinica. Ovu nizku goru sastavljaju ceritijski i kongerijski slojevi, a najviši joj je vrh Kuna gora (1703′) kraj Pregrade.

Glavno razvodje na svojem daljem putu kroz Hrvatsku bliže je Dravi, prema kojoj se strmo ruši, dočim se na jugozapadu prema Savi i medju njezinimi pritoci razgranjuje na više gorskih ogranaka. Od vrelišta Krapinice i Bednje do izvora Lonje prostire se od zapada k istoku Ivančica, koja spada medju najviše gore sjevernoga kraja (Ivančica južno od Ivanca 3355′). Njezino uzko i duguljasto bilo sastoji se iz hallstadtskoga vapna i gornjega trijasa, kojega probijaju i obrubljuju na mnogih mjestih werfnerski škriljevci i trahit. Tercijarni slogovi litavskoga vapna i ceritijskih naslaga zatvaraju vapneni pojas na sjeveru prema dolini Bednje, a na jugu prema Zagorskomu humlju. Izmedju Bednje i Toplice diže se 3 milje duga nizka Toplička gora, koja je zglobom, vežućim Ivančicu s Kalnikom. Varaždinske Toplice leže na njezinom južno-istočnom podnožju. Sastavna je iz tercijarnih tvorbah, litavskoga vapna i ceritijskih slojeva.

Izmedju vrelišta Bednje i Glogovnice prostire se na desnom briegu Bednje sjevero-istočnim pravcem 5 milja duga Kalnička gora prema aluvijalnoj ravnimi Koprivničkoj. Najviši vrh (Kalnik) diže se 2034 stope nad morem. Sklop

ove gore sastavlja blještnik, koj se na daleko neproteže, jer se na njezinom boku stere malo ne dvie milje duga stiena jurskoga vapna, a u dubljinah ceritijski slojevi, koji se spuštaju do selâ Sudovca, Reke i Kalnika. Na sjevernoj pako strani naslagane su ogromne gromade ilovastoga pieska i pješćenika, pa litavskoga vapna, koje do briegova Bednje dopiru.

Istočni nastavak Kalničke gore proteže se izmedju vrelišta Glogovnice i Ilove pod imenom Bilo; nizka preko 900' visoka, a 9 milja duga kosica, koja se stere sjevernim krajem Belovarske županije prema jugo-istoku. Ove visine spadaju na mladju (kongerijsku) tercijarnu tvorbu te ju na mnogih mjestih pokriva brusnica i diluvijalno prudje.

Najdublje su točke cieloga ovoga pogorja sedla, preko kojih vodi cesta iz Zagreba u Varaždin, a iz Križevaca u Koprivnicu.

S ovoga šumovitoga sredogorja odtiskuju se na jug prema Savi dva znatnija ogranka, na ime Zagrebačka i Moslavinska gora; obje su šumom zarasle, neprohodne i strme.

Zagrebačka gora, koja se izmedju Krapine i Lonje od glavnoga razvodja odjeluje, proteže se k Savi i kraj Suseda se na ušću Krapine u Savu prema obojim riekam spušta. Ova je gora 5 milja duga, a njezini se najviši vrsi dižu preko 3000 (Slјeme 3276) stopa. Potoci na toj gori izvirući tvore uzporedne doline, koje u zagrebačkoj ravnini izlaze, dočim vode u Savu utiču. Ova je gora podobna duguljastoj elipsi, koju svagdje zapremaju i pokrivaju ceritijski slojevi, dieleći ju na dvie hrpe. Južnu hrpu sastavlja dioritski škriljevac, hallstadtsko vapno, s podredjenimi komadi kloritskih i werfnerskih škriljevaca; dočim je sjevero-istočne hrpe glavna sastavina blještnik i kredovito vapno. I tu su kristalinska kamenja i starija vapna obrubljena uzkom prugom litavskoga vapna. — Poriečje Krapine medju Ivančicom, Savom i Zagrebačkom gorom brežuljasta je kotlina, koja se Zagorjem (25 □m.) nazivlje, s plodnimi dolinami i vinorodnimi brežuljci i odlikuje se divnom prirodnom krasotom, otvara se na jug k Savi i spada medju najplodovitije krajeve Hrvatske.

Moslavinska gora ili Garićka brda dižu se medju Ilovom i Lonjom, odnosno cestom iz Stare i Nove Gra-

diške u Zagreb. To je osamljena hrpa oblih brda i humova, zaraslih koje lozom koje šumom, dižu se poput otoka iznad laporaste nizine do 800 stopa srednje visine; dočim je brdo Hunka na sjevero-istoku od Gornje Jelenske 1530 stopa visoko. Ova se gora hvata medju Ilovom i Čazmom glavnoga Bilova pogorja s nizkim plosnatim sljemenom. Moslavinsku goru sastavlja granit i blještnik, koje mjestimice prekida diorit i hipersten, a omedjašena je gora stranom listavskim vapnom i ceritijskimi slojevi. Moslavina, od istoimena grada nazvana, u sjevernom je kraju brdovita, a u južnom prema Lonji jest ravnina, koju sastavlja lapor, diluvijalno prudje i aluvij.

Izmedju navedenih gora i brda prostiruće se nizko humlje stranom je tercijarne, a stranom diluvijalne tvorbe. U južnom kraju varaždinske, srednjem križevačke i sjevernom zagrebačke županije najpretežniji su neogeni tercijarni slojevi (kongerijska ilovača, ilovasti lapor i piesak), koji su mladji od starijih tercijarnih tvoraba (lapora, ceritijskoga i litavskoga vapna, laporastoga pieska i pješćenika), koje neposredno zapremaju vapnena i škriljevačka kamenja. U mladjih tercijarnih tvorbah dolazi često lignit i smedje ugljevje. U južnom kraju križevačke županije, u Moslavini i u belovarskoj županiji, navlastito na južnoj strani Bila gore raslagani su ogromni slojevi brusnice i diluvijalnoga prudja.

Razvodje izmedju Drave i Save okreće se na slavonskoj medji oko vrela Ilove na jug, te se prostire pod imenom Crnoga vrha do vrelišta Biele i Orljave (Crni vrh 2616'). Tu se dieli gora na dvie grane: jedno se sljeme proteže kao nastavak glavnoga razvodja pod raznimi imeni Papuka (3018'), Biloga vrha (Petrovo 2496'), Krndije i Krstova vrha istočnim smjerom; krećući se na izvoru Lonče i Vuke na jug, zaprema lievu stranu Lončine doline i okreće se kao Diljska gora (Lipovica 1320') na zapad, te prestaje na ušću Lonče u Orljavu. Druga gorska grana nastaje kraj vrelišta Orljave, koju s desna zatvara strmimi bočinami, proteže se poput polukruga pod raznimi imeni (obično Orljavske gore) do utoka Orljave i Lonče. Kraj toga pako utoka zatvaraju ova oba pogorja Pożešku gorsku

kotlinu, koja hrvatskomu Zagorju naliči, iž nje si je voda na stočištu obiju glavnih dolina svoj prolaz provalila. Požežka kotlina (17 □m.) može se smatrati zasebnim po prirodi omedjašenim krajem, kamo razmjerno malo ulaza vodi, s mnogimi gudurami i uvalami, s prostranimi i gustimi šumami. Na južnoj su joj strani naravna široka vrata, dočim dobri putevi vode s juga i zapada u njezinu nutrašnjost.

Gorski pojas Požežke kotline šumovito je i težko prohodno sredogorje. Zapadna strana Požežke kotline razgranjuje se u studenu gorovitu zemlju, koja više ogranaka prostire izmedju dolina Ilove, Biele i Pakre, a poimence Sujnik goru medju Pakrom i Savom, odnosno medju cestom iz Požege u Pakrac i Novu Gradišku, na zapad odtiskuje (Brezovo-polje 3114'). — Gora pako Orljavi na zapadu, do ceste vodeće preko sedla Bieloga briega iz Požege u Novu Gradišku, na kojem se sedlu hvata Sujnik gore, zove se Požežkom gorom, koja nije toli visoka (Maksimov hrast 1938') i studena, ali težko prohodna. Istočni ogranci Požežkoga gorskoga pojasa spuštaju se postupno prema Djakovu, a uzvisita od položitih brežuljaka pretrgnuta ravnina nastavlja glavno razvodje medju Vukom i Bosutom do Dunava kraj Vukovara.

Pogorja Orljavi na sjeveru glavna je sastavina dolomit i gneis, što takodjer na sjevernom rubu požežke kotline dolazi. Na Orljavskoj gori pojavljuje se kristalinski škriljevac, a imenito blještnik i rogovac. Iza granita i gneisa dolazi na sjevernom rubu Požežke gore porfirova sadra. Trijaske naslage, imenito werfnerski škriljevac, trijaski vapnenac i dolomit dolazi kraj Daruvara i u njegovom predjelu, kao i na istoku medju Velikom i Orahovicom. Melafirni bademovci prekidaju ove naslage na pojedinih mjestih. Izim trijasa i tercijarnih tvoraba neimade dalje nikakovih više tvoraba do konglomerata Požežke gore, koj reć bi da je kredovite formacije. Tercijarne naslage luče se na tri gromade. Najstarija je sastavna s ilovasto-laporna pieska, pješćenika i litavskoga vapnenca. Zatim sliedi bieli i žuti vapneni lapor, koji spadaju na ceritijske naslage. Ova oba razreda sastavljaju izim starijega kamenja Diljsku goru te se pojavljuju takodjer na rubovih i dubljinah požežke kotline. S ceritijskimi naslagami skopčan je trahit

kraj Vučina. Izmedju slavonskih gora prostiruće se nizko humlje sastavlja ponajviši kongerijski ilovasti lapor, koj velike prostore zauzimlje i gorske zglobove medju sobom skapča. Nizine Save i Drave sastoje se iz diluvijalna prudja, pieska i iz aluvija.

Razvodje medju Dunavom i dolnjom Savom diže se Vukovaru na istoku postupno u humlje, medju Šidom i Ilokom u položito, a dalje prema istoku ističe se u pravo gorko sljeme, protežuće se istočnim smjerom blizu i uzporedno Dunavom, prema kojemu opada strmo, stupnjevinasto s visokimi obronci, sve do naproti ušću Tise do Staroga Slankamena, gdje se sa Sremskom ravninom izravnjuje. Te su visine Fruške gore, najistočnijih vrhova Alpinskoga gorja. Ova nizka gora počimajuć iznad Tovarnika proteže se 12 milja u duljini; ima mnogo dubokih gudurastih dolina, strme obronke i vrlo težke prielaze; a na posljednjem pragu sjevernoga podnožja diže se tvrdja Petrovaradin. Oko kratkoga sljemena dižu se gustom šumom zarasle visine, a podnožje mu obrubljuju dražestni i vinorodni brežuljci. Srednju čest ove gore zovu Vrdnikom po pravoslavnom manastiru istoga imena; najviši joj je vrh Crveni Čot (1698′), dočim joj je srednja visina do 1200 stopa. U dolinah i gudurah nalazi se više manastira pravoslavnoga obreda, kojih su njekoji radi starine, liepoga položaja i bogatstva na glasu. Sremska pako nizina znatno je viša negoli napramna Banatska. Njezin najviši dio proteže se do Zemuna kao ravan povor uz sam desni brieg Dunava, prema kojemu se visokimi i lomnimi obronci spušta; dočim prema zapadu opada i pomalo prelazi u močvarnu Savsku nizinu.

Jezgra Fruške gore, koja se uzdiže iznad diluvijalne i aluvijalne ravnice, a viri nad brežuljci najnovije tercijarne tvorbe, sastavna je iz praglinastoga škriljevca i kristalinskoga vapnenca. Zatim dolaze pješćenici i škriljevci od drobnjaka, pa iza ovih drobnjačkih slojeva sliede tamni glinasti škriljevci i tinjački pješćenici kao konglomerati. Ovo je kamenje opasano litavskim vapnencem i njekom naznačenom vrstom pješćenika, zatim ceritijskimi i kongerijskimi slojevi; posljednji su ponajviše od diluvijalnih slojeva pokriti. Izmedju eruptivnoga kamenja ima ponajviše serpentina, koj se stere bilu gore uz-

poredno i prema jugu i sjeveru. Ledincem na jugo-istoku dolazi često trahit kao koturina.

2. Izmedju Save i Kupe diže se medju Kranjskom i Hrvatskom, odnosno Žumberkom, kosa Gorjanaca, kao neprohodno šumovito sredogorje, koje se strmo ruši prema sjeverozapadu i jugo-istoku te razstavlja Krčku od Kupske doline. Najviša joj je glavica sv. Gera (3718'), koja je ujedno najvišim vrhom svega gorja izmedju Drave i Kupe. Ostalo prostrano gorovje, koje se prostire izmedju Gorjanaca i zagrebačkokarlovačke ceste, zove se po Okićkoj gradini Okićkom ili Samoborskom gorom; sljeme joj je bukovom i kestenovom šumom, a prigorje lozom bujno obraslo; najviša joj je glavica 2467' visoka Plišivica Samoboru na jugu. S ovoga se gorovja odtiskuje nizki ogranak, protežući se kao šumovito humlje prema ušću Kupe u Savu, i razstavlja medju sobom doline obiju ovih rieka. To su 6 milja duge i marljivo obradjene Vukomeričke gorice, koje se riedko iznad 600 stopa uzdižu. Gorjance kao i Okićku goru sastavljaju ponajviše hallstadtska vapna i dolomiti gornjega trijasa, kojim je podredjena tvorba kamenitoga ugljevja, werfnerski škriljevci i gutensteinsko vapno; na južnom samo kraju ove gore pojavljuju se ogromne gromade kaprotinskoga i radiolitskoga vapna. Okićko prigorje pako, opadajuće prema zagrebačko karlovačkoj cesti, kao i Vukomeričke gorice spadaju na mladju (kongerijsku) tercijarnu tvorbu.

Iznad Riečkoga zatona i vrelišta Kupe prostiru se posljednji ogranci južno-istočnih Alpa, prelazeći iz susjedne Kranjske i Istre u Hrvatsku i vežući na jugo-istoku Alpe s gorjem Balkanskoga poluotoka, poput morskih Alpa, koje na jugo-zapadu vežu Alpe s Apeninskim gorjem. Ova izmedju Rieke i gornje Kupe postupno uzdižuća se visočina prekrita je stienjem i razgranjenim gorovjem. Najznatnija sljemena i visine, koje se uzdižu iznad visoke ravnine, kao i veće zatvorene doline, protežu se prema jugo-istoku; visoka se ravnica diže medju 2 i 3000 stopa, a najviša je glavica Risnjak (4837') Kamenjaku na sjevero-istoku, ujedno najvišim brdom u svoj gradjanskoj Hrvatskoj.

3. Ravnine sastojeće se iz aluvija, kadšto iz diluvijalnoga prudja, prostiru se dolinom Drave, Save i stranom uz lievi brieg Kupe. Sremska nizina protežući se na zapad uz Savu i Dravu, zalazi poput draga medju gore. Dravska ravnina ili Podravina proteže se na zapad do štajerske medje i najviša joj je širina s desne strane do 4 milje, a srednja visina medju 480 i 288 stopa. Na lievoj strani Drave u zaladskoj županiji leži Medjumurje, poluotok na utoku Drave i Mure, koje je rad etnografskoga zajedinstva bilo od god. 1854 do 1861 k Hrvatskoj priklopljeno. — Savska ravnina ili Posavina prostirući na obih briegovih ove rieke, proteže se od ušća Sutle u Hrvatskoj s obje strane; izpod Zagreba stere se na desnom joj briegu 6 milja dugo, a 3 široko Turopolje, zalazeć prema Križevcu, Belovaru i Ladislavi te zaprema veliku kotlinu. Izmedju Siska i ušća Lonje (276') prostire se na lievom bregu 4 milje duga a 3 milje široka močvarna Lonjska nizina, to je Lonjsko polje, najniži kraj Hrvatske, koje stranom do pod Moslavinske gore zalazi. Savska nizina zalazi takodjer u široke doline Ilove, Pakre i Orljave, a prema ušću sve to se više širi. Srednja je visina Savske doline 340-300 stopa. — Uz lievi brieg Kupe medju Karlovcem i Jaskom prostire se trokutna 3 milje duga, a na podložnici isto toliko široka obilno navodnjena ravnina Pokupje; medju Petrinjom i Siskom prelazi humlje takodjer u malu ravninu, koja je s Lonjskim poljem skopčana.

b) Južno-hrvatska visočina.

Medju Kupom, Unom, Jadranskim morem i Velebitom prostire se ponajviše krševita visočina, koja zaprema malo ne cielu riečku županiju, karlovačku (gornju) i bansku krajinu (240 □m.) sa sjevero-zapadnim kutom Bosne, ili cielu južnu Hrvatsku. Ova je visočina orografska cjelina, a ujedno skrajni sjevero-zapadni zglob Balkanske visočine. Pošto se izmedju gornje Kupe i mora, tom prelaznom kraju iz jednoga u drugi gorski sustav, neda povući potanka medja, koja bi točno dielila oba orografska područja; pa što Kupa iznad Karlovca pravi mnoge i velike zakuke, za to neće se za mnogo pogriešiti ako se prenese sjeverna medja razstavljajuća alpinski od bal-

kanskoga sustava izmedju Karlovca i Rieke na Ludovicejsku cestu, jer izpod nje nastaje Velika Kapela, koja je orografska sastavina Balkanskoga poluotoka..

1. Južno-hrvatska visočina zatvorena je sa dva suvisla uzporedna pogorja, naime Velebita sa zapada, a Kapele Plješivice s istoka, koja se protežu morskoj obali uzporedno, od sjev.-zapada prema jugo-istoku, sastojeća se stranom iz ogromnih u šumu raraslih sljemena i kosa. Unutri pako predieljena je pobočnimi i poprečnimi visinami i sljemeni, unutar kojih steru se visoka polja, veće i manje doline i kotline, kojimi teku vode, pogotovu sve bez iznimke nevidiva, podzemnoga odtoka: Izlazi iz ovih kotlina same su gudure i klanjci, preko kojih vode umjetne ceste. Ravnina ove visočine uzdiže se do 2000', a znatniji vrsi uspinju se u planinsku visinu, preko 5000 stopa nad morem. Kraška formacija, koja sastavlja ovu visočinu i ulazi iz susjedne Kranjske i Istre, riedko ističe gorske kose po stalnoj uzdužnoj osi, netvori pravih dubokih dolina, nu koritaste dolove, jame i kotline s ponikvami i špiljami, u koje poniru vode te na drugom mjestu opet provaljuju. To kao i razrovane pećine, pa kamenito, bezvodno i kadšto goletno tlo, jake i česte bure obilježjem su hrvatskoga kao i istarskoga kraša. Nu ipak se hrvatski kraš od susjednoga time razlikuje, što mu ravan nadvisuju ogromna pogorja, koja se u alpinski pojas uspinju, te su osim glavica i primorskih ogoljenih vrleti ponajviše u šumu zarasla. U pogledu geologijskom sastavljena je ova visočina, osim sjevernih tercijarnih tvorba na Kupi, malo ne iz samoga vapna i krede, al su ta kamenja ipak različite starosti i tako izmjenice leže da se nedaju stalno omedjašeni pojasi iznaći. Pošto kraška formacija ponajviše nagiblje na tvorbu visokih ravnina, za to se riedko ističu neprekinute gorske kose; gdje se pako takove pojavljuju sastavljene su kadšto ipak iz zapletenoga poput mreže gorovja. Na hrvatskoj se dakle visočini razlikuju ova pogorja.

V e l e b i t, jugo-zapadni rub visočine, proteže se prostorom od 18 milja u duljini, od vrelišta Zrmanje do gore Vratnika nad Senjom. Ponajprije stere se kao prirodna medja medju Dalmacijom i Hrvatskom, pa onda uzduž morskoga žala sjev.-

sjev.-zapadno. Zapadno mu podnožje oplače more, istočno pako hvata se Ličke visoke (1800') ravnine i Gačke doline, a u priedjelu Koren zvanom hvata se istočnoga pogorja. Ova krševita i divlja planina puna je vrletnih uvala, zubastoga stienja; bilo joj se neprekinuto vuče; morske su joj bočine strme, kršne, lišene šume, od bure i kiše do gola izaprane, pravo kamenito more; istočniji su joj obronci položitiji i šumoviti, a glavice ponajviše gole stiene, riedko gdje travom i korienjem zarasle. Sedlo Ostarijsko (3033'), preko kojega vodi cesta iz Baga u Gospić, dieli Velebit na dva krila: istočno-južno-istočno i sjev.-sjev.-zapadno. Velebitu je srednja visina do 3200 stopa, a najviši mu se vrsi uzdižu preko 5500 stopa, naime Vaganski vrh (5563'), sv. Brdo (5547'), Ranjac (5376'), Velebitska Plješivica (5232') i t. d. Velebit sastavljaju od Senja do Dalmacije vapna gornjega trijasa (hallstadtsko vapno i rajbeljski slojevi); na istočnih mu obroncih obrubjuju i probijaju vapna gornjega i dolnjega trijasa kameno-ugljeni i werfnerski škriljevci: kredna i kaprotinska vapna pripadajuća krednoj tvorbi sastavljaju mu uzki morski rub i 12 milja dugu, a 3-4 milje široku provalu medju Velebitom i istočnim pogorjem.

Kapela uzdižuć se umah izpod ceste Ludovicejske, prostire se južno-istočnim smjerom Velebitu na sjevero-istoku i prilično mu uzporedno, a proteže se oko 11 milja u duljini do Plitvica ili vrelišta Korane. Kapela nije toli visoka kao što Velebit, jer joj je srednja visina 2400 stopa, dočim joj se glavice nigdje neuspinju u alpinsku visinu; al nije toli kamenita, kršna, divlja i studena, a znatno je više u šumu zarasla. Sedlo izmedju Jezerana i Modruša (2778'), preko kojega vodi Josipova cesta iz Senja u Karlovac dieli ju na Veliku ili sjev.-zapadnu i Malu ili južno-istočnu Kapelu. Velika Kapela proteže se 5 milja u duljini, popunjujući sa svojimi ogranci prostor medju Kupom i primorjem. Srednja joj je visina do 3000, a najviši vrh (Bjelolasica) uspinje se do 4850 stopa. Mala Kapela stere se 6 milja u duljini, srednja joj je visina do 2000, a najviše joj se glavice dižu malo ne do 4000 (Seliški vrh 3948, Mala gorica 3910') stopa. — Veliku i sjevero-zapadni dio Male Kapele sastavljaju vapna

dolnjega trijasa; vapna gornjega trijasa takodjer su znatno razvijena i sastavljaju južno-istočni dio Male Kapele; vapno pako gornjega i dolnjega trijasa na sjevero-zapadnom kraju V. Kapele obrubljuju i probijaju kameno-ugljeni i werfnerski škriljevci. Kredna i kaprotinska vapna kredne formacije sastavljaju južne ogranke V. Kapele do morà, sjevero-istočno prigorje V. i Male Kapele i cielu okolicu Plitvica. U hrvatskom primorju od Bakra do Novoga dolaze eocenski pješćenici i vapna, s obje strane stisnuta od kamenja kredovita vapna; a u sjevero-istočnom kraju slunjske krajine dolaze tercijarni slojevi mladje tvorbe.

Plješivica uždiže se Maloj Kapeli na jugo-istoku, od koje ju razstavljaju Plitvička jezera; proteže se uz medju Turske, razstavljajuć Hrvatsku od Bosne; a sa svojimi granami i zglobovi razgranjuje se prema vrelištu Zrmanje, gdje se s Velebitom sastaje. Zaprema ju s istoka duboka dolina Une, a Tiskovac i Batišnica do utoka u Krku, gdje joj se ogranci Dinare hvataju. Zapadni su joj obronci krševiti, a istočni u šumu zarasli, ostrmljuje se plodovitom stupnjevinom, koju dolina Une obrubljuje, kamo joj se i otvaraju vrletne, uzke od pećina zatvorene drage. Zapadno podnožje ove gore leži na visini od 2200, a istočno 1100 stopa visoko. Plješivica je do Velebita najznatnije gorje u Hrvatskoj, jer joj je srednja visina preko 3100 stopa, a najviši joj se vrhunci uspinju u planinsku visinu (Ozeblin 5244', Gola Plješivica 5217'). Plješivicu i njezine ogranke sastavljaju ponajviše vapna gornjega trijasa, vapna pako dolnjega trijasa golu Plješivicu; dočim je kredna formacija zastupana na sjevero-istočnom kraju Plješivice i oko Popine; werfnerski škriljevci dolaze mjestimice na južno-istočnom kraju, a jurska tvorba samo kod Łapca.

Izmedju istočnoga i zapadnoga pogorja prostiru se srednje gòre, koje poput zglobova oba pogorja vežu; sdruge pako strane razstavljaju ravnu Krbavu od Like, a ličku od gačke ravnine. Izmedju Krbave i Like prostiru se gorske kose, Vrbačkom stazom nazvane; srednja joj je visina do 2800 stopa. Medju Bunićem i Vrhovinami prostire se srednja gora Kamenita gorica, koja se hvata s jedne strane Male Ka-

pele i Plješivice, a s druge se strane sastaje s Velebitom; srednja joj je visina preko 3000 stopa.

Najznatnije se doline na ovoj visočini protežu izmedju oba pogorja i njihovih zglobova, podobne su više visokim ravninam, koje pomenute gore i njihovi zglobovi poput obkopa zatvaraju; smjer im je južno-istočni, a pokriva ih aluvij. Medju Malom Kapelom i Velebitom pukla je ravna dolina Otočka ili Gačka, natopljena istoimenom riekom, srednja joj visina 1500 st.; tlo je izvrstno, koje bi umnijom težitbom plodnije biti moglo. Lička ravna dolina prostire se medju Velebitom i medju Vrbačkom stazom i Plješivičkimi ogranci, te razstavlja medju sobom pomenuta pogorja. Ova je dolina pravo rekuć visoka ravnina, protežuća se 4 milje u duljini, a 1 milju u najvećoj širini, srednja joj visina nadmašuje 1800 stopa. U Lici se putniku otvara labirint raznoličnih samih golih stiena, te misli da je usred pusta kamenita mora; tjemena visokih bregova, ponajviše gola i pusta ističu se poput sniežnikâ iznad šumovita pojasa, a gdjekoje zeleno mjesto poput oaze pokrjepljuje oko. Krbavska dolina prostire se medju obronci Plješivice, Kamenite gorice i medju Vrbačkom stazom, leži 2200 stopa srednje visine; prekrita je pieskom, prudjem i koturinom, sastojeći se iz vapna i pješćenika; vapnenaste pako stiene, koje ju obrubljuju, puste su i ogoljene; žega je ljeti velika, a u jesen i proljeće jake bure. Korenička dolina razstavlja Plješivicu od Kamenite gorice; uzka je, što ju visoki bregovi i ogromne pećine zatvaraju, a iste je srednje visine poput susjedne Krbave; u ostalom razmjerno je rodna, protiče ju istoimeni potok, kojega blizu Ponora nestaje.

2. Pokraj Plitvica, gdje se hvata Mala Kapela Plješivice, prostire se pogorje medju Koranom i Unom, istočnim krajem slunjske i cielom banskom Krajinom, a dieli se na dvie grane. Zapadna se grana proteže na sjever, prateći Koranu dieli ju od Gline, i razgranjuje se do Kupe pod imenom Petrove gore. Istočna pako grana, dieleći pritoke Glinine od Uninih, razgranjuje se izmedju obiju ovih rieka do Kupe i Save pod imenom Zrinjske gore. Petrova i Zrinjska gora spadaju u red nizkih gora, krupnimi su šumami zarasle,

a izprosiecane su mnogimi dubokimi i uzkimi dolinami; srednja im je visina 850 st. (Petrovoj 800', a Zrinjskoj gori 900'), a najviši vrsi nedosižu ni do 2000 st., naime Petrovac (1602') najviši vrh Petrove, a Samarica (najviši vrh Prisjeka 1947') i Vranova glava (1508') najviši vrsi Zrinjske gore. Na desnoj strani ceste, vodeće pravcem diagonale iz Dubice k Petrinji, prostire se do samih bregova Save nizka ravnina, kojoj je srednja visina 300 stopa. — U pogledu geologijskom ovaj je kraj medju Koranom i Unom ponajviše tercijarne tvorbe, koju pretežnije sastavljaju mladji neogenski slojevi; eocenske pako tvorbe znatno zastiru visine Šamarice i Vranove glave, i zapremaju u sredini banske Krajine 4 milje dugi a 1½ m. široki pojas. Od sekundarne tvorbe sastavljaju kamenja trijaska i kredna južni obronak Šamarice, južni i sjeverni obronak Vratnika. Klašniću na zapadu pojavljuju se na dolinskih obroncih gailtalski škriljevci i pješćenici, koje prati mjestimice trijaska tvorba. Podnožju Petrove gore na istoku ističu se usred tercijarnih područja na mnogih mjestih trijaska vapna i dolomiti (kraj Gornjega Vojnića i Utinje), a na pojedinih mjestih trijaska vapna i gailtalski škriljevci. Diluvijalno prudje naslagano je u Kupskoj nizini, a uz rieke aluvij.

Dakle južno-hrvatska visočina, prostiruća će obalom Jadranskoga mora uzporedno, uzdiže se medju morem i Koranom 2560 stopa; u cielom pako prostoru medju morem i ušćem Une do 2270 st. srednje visine. Najviša su sela na Velebitu (Mali Halan 3184' i Oštarije 3033'), na sjeverozapadnom kraju ove visočine (Jelenje 2783', Mrkopalj 2608') i na zapadnom podanku Plješivice (Udbina 2628' i Vrhovine 2328'). Gorska sedla snižuju Velebit malo ne na 3000 st., pače u južno-istočnom kraju jošte niže; Kapelu pako na 2700 st., a prosjedinu izmedju obiju ovih gora na visinu od 2196 st. nad morem; preko tih sedala vode i vodjahu od davnih vremena u historiji ove zemlje najznamenitiji putevi, koji spajahu stari kulturni sviet sa zemljami i narodi posavlja i podunavlja.

Hidrografski odnošaji.

Hrvatska s Slavonijom ima dvostruku oplavinu: jedna je na zapad, k moru Jadranskomu; a druga mnogo veća, na istok prema moru Crnomu, kamo najveći dio njezinih voda teče Dravom i Savom u Dunav. Glavno razvodje izmedju obiju oplavina prostire se Plješivicom i Kapelom. Rieke Jadranske oplavine su neznatne, spadaju u red malone samih ponorica, jer se gube u podzemnih gudurah i špiljah. Najznatnije su zemaljske rieke Drava i Sava, koje protiču zemlju od zapada k istoku; prem da nijedna neima svojega vrela u zemlji, nu ipak ulaze kao jur brodive i znatne rieke.

a) Rieke područja Dunavskoga.

D u n a v hvata se zemaljske medje na dravskom kutu ili ušću, dieleć ju do ušća Tise od Bačke, a do ušća Save od Banata, gdje ju nakon 26 milja duga toka ostavlja. Na tom putu nadvišuje desni brieg lievoga; desni obrubljuju strma gorska podnožja, dočim je lievi brieg nizak, močvaran i povodnjami izložen. Širina mu je kraj Vukovara do 2400, a kraj Petrovaradina do 3500 stopa; dubljina pako kraj Vukovara do 40, a kraj Palanke do 60 st. Dunav prima iz zemlje Dravu, Vuku i Savu.

D r a v a ulazeć u Hrvatsku kraj Dubrave ne daleko od Ormuša, dieli na svojem daljem toku od 33 milje Hrvatsku i Slavoniju od Ugarske, a izlieva se iza Osieka kraj dravskoga kuta. Bregovi su joj 1-3 hvata visoki, iloviti i lomni: lievi brieg prate do štajersko-ugarske medje gorski obronci, do Legrada kraj ušća Mure su joj ravni i izloženi poplavam; od ušća Mure dolje uz Ždalu i preko Baboče prate rieku obronci ugarskoga humlja, a od Barča dolje do ušća prostrane močvarine. Na desnom joj briegu otvara se iznad Varaždina dolina, koja se proteže praćena u daljini od 1 milje gorskimi obronci sve do Virovitice, uz mnoge potočiće i močvarine, medju kojimi se dižu ravni pjeskoviti brežuljci. Od ovud pako udaljuju se gore na 5-6 milja od rieke, dočim ravnina, protežuća se medju gorami i riekom, pokrivena prostranimi šumami i močvarami, a izpresiecana potočići prelazi u dravsko-dunavsku nizinu. Osieku na istoku uzdiže se desni brieg u položito

humlje, koje se do Erduta proteže te se spušta visokim i strmim obronkom sve do ušća Vuke. Dravi je ravna duljina Hrvatskom i Slavonijom (bez mnogih okuka) 33 milje; širina joj je kraj Varaždina 400, a kraj Osjeka 1000 st.; površina vode leži kod ulaza 564, kraj Varaždina 527, Legrada 401, a kraj ušća 237 stopa nad morem. Drava je sasvime u zemlji brodiva, do Legrada kušalo se ploviti parobrodi. Regulacijom bi se odnošaji ove rieke znatno promienili. — Znatni su joj ovi pritoci:

Mura, koju prima s lieve strane a uplivuje time na Dravu, što na samom podnožju strmih obronaka na njezinom lievom bregu malo ne osovno utiče; ravninu pako na utoku obiju rieka na daleko poplavi i okaluži. — Pritoci s desne strane:

Bednja izviruća u Trakošćanskom jezeru, utiče kraj Legrada; pošto je provalila trahitne stiene i litavska vapna medju Inovcem i Toplicam razstavlja Topličku goru od Ivančice. — Bistra teče Dravom uzporedno, močvarna je, a utiče naproti Barču; iznad Koprivnice dolazi pod imenom Koprivnice, a izpod Molve pod raznimi mjestnimi imeni. — Vučinska izvire na Crnomu vrhu iznad Vučina, protiče ravninu s Dravom uzporedno pod imenom Karačice i kraj Petrievaca utiče. Ovi su pritoci (osim Mure) sasvime neznatne vode, koje sa svojimi potoci za kiše narastu, poplave i okaluže ravninu.

Vuka, iza Drave najbliži pritok Dunava, izvire u Požežkoj gori, teče Dunavom uzporedno, dieli suhu višu ravninu medju Djakovom i Vukovarom od niže močvarne nizine oko Osieka, a utiče kraj Vukovara. Ljeti mjestimice presuši, naraste pako za trajnih kiša i poplavi na lievom bregu na daleko ravninu.

Sava dolazi na ušću Sutle na hrvatshu medju, a kraj ušća Bregane u Hrvatsku, koju protiče do ušća Une kraj Jasenovca; na daljem toku dieli Slavoniju od Bosne i Sriem od Srbije, a utiče kraj Savskoga kuta na podnožju Biogradske tvrdje. Duljina toka od štajersko-kranjske medje do ušća iznosi preko 60 milja. Od Rugvice ($2^1/_2$ milje izpod Zagreba) plovna je za male ladje, a od Siska nosi brodove i parobrode do 4000 centi tovara, dočim je za suše promet kadšt opre-

trgnut. Bregovi su joj ilovasti, strmi i lomni. Pobrežje joj je s obje strane više ili manje izloženo poplavam. Osim njekojih krajeva izmedju Zagreba i Siska, nastojalo se u Slavoniji proti povodnjam zajaziti ju nasipom od lievoga briega Orljave do Broda; ali vode iz Diljske gore neimajuće uredna odtoka, zaguše i poplave zemljište u savskoj okuki medju Kobašem i Brodom. Pošto je nasip iznad Županje do Rajeva sela takodjer provaljen, tako je samo kraj iznad i izpod ušća Bosne, od Broda do Županje, od povodnje siguran; dočim je nasuprot onaj medju Bosutom i Savom, na 6 m. u duljini a 3 m. u širini, posvema poplavi izložen. Mjesta tada naliče otokom, jer voda mjestimice dugo ostane, a pošto oplahne preostala okaluži. Kraj izpod ušća Bosuta na savskoj okuki pokraj Mitrovice do Jarka, viši je i suši; naprotiv je srbska strana — Mačva medju ušćem Drine i Šabcem, često pod vodom, te se okaluži kao i ciela savska nizina na lievom briegu od Jarka dolje do Zemuna. Dakle gornji poplavni priedjel siže time do Broda, srednji od Županje do Bosuta, a dolnji od Jarka do Zemuna. Sirina je rieci kraj ušća Sutle 300, kraj Zagreba 400, ušća Lonje 500, Une 600, a ulazeći u Dunav 2000 stopa. Dubljina za male vode od Siska do Stare Gradiške $7\frac{1}{2}$—20, a dalje 4—20 stopa. Srednja širina od Siska do Stare Gradiške za male vode 270—420, za velike pako vode 450—516; do Županje 480—660, odnosno 600—900; do Rače 720—840, odnosno 900—1080 stopa. Površje vode leži na ulazu 408, izpod Zagreba 301, na ušću Kupe 289, Lonje 276, kraj Mitrovice 246, a na ušću 202 stope. Sava je izmedju Broda i Rače, pa iznad i izpod ušća Bosne najznamenitija, jer odovud vode poglaviti putevi: s jedne strane u Djakovo, Vinkovce, Osjek i k Dunavu, s druge pako strane u Bosnu, a navlastito u Sarajevo. Znatniji su joj pritoci s lieve strane:

Sutla medjašna rieka prama Štajerskoj izvire na Maceljskoj gori. — Krapina dolazi s južne strane Ivančice, prima s Macelja dolazeću Krapinicu, protiče široku i plodnu dolinu (Zagorje), poriečje joj zatvaraju težko prohodne gore, a utiče kraj Suseda. Lonja izvire na razmedji Ivančice i Kalnika, močvarna je u dolnjem toku, s pobočnimi rukavi spojena je Ilovom, utiče 4 milje izpod ušća Kupe; prima Glo-

govnicu, pa Čazmu, koja močvarnim koritom zatvara sa sjevera i zapada Garićku goru, a u južnom kutu šume Žutice utiče. Ilova razstavlja na vrelu Bilo od Slavonske gore, teče mjestimice močvarnim koritom, pošto je primila s Požežke gore više potoka (Toplicu, Bielu i Pakru), kojih su doline neprohodnimi gorami zatvorene, utiče nedaleko Lonje. Veliki Strug — mrtvi rukav Save —, proteže se od ušća Ilove uzporedno Savom do blizu Stare Gradiške, gdje se opet sa Savom združuje; močvarnu joj strugu prate šume i luke. Lonja i Ilova s pritoci, kao i Strug narastu za velikih kiša i zaplave Savsku nizinu na više milja. Orljava prima sve vode Požežke kotline i poplavi često pobrežje. Savu prati Brodskoj cesti na jugu do naproti Drinskom ušću više vodenih žila, medjusobom mnogovrstno savitih, mjestimice močvarnih, koriti i jarugami često medjusobno skopčanih; mnoge su znatne i nepregazive, a najznatnije ovih vijućih se rieke su Bić i Bosut, koj je reć bi njegovim nastavkom. Bić označuje svojim trakom do Crne sjevernu medju od više potočića prosječene savske nizine, koju od Broda do iznad Županje štiti nasip od povodnje. Bić prelazi kraj Crne u Bosut. Ovu posljednju rieku spaja sa Savom jaruga, koja se proteže od Crne do Savskoga kuka izmedju Stritara i Županje; od Crne pako vuče se sjev. istočno prema Vinkovcem, a od ovud prema jugoistoku kraj Morovića te utiče izpod Drinskoga ušća kraj istoimena mjesta. Savom, Bosutom i njegovom jarugom zatvoreni priedjel, prepleten je nebrojenimi vodenimi žilami, koje se za kiše iz svojih korita izliju te krupnom šumom zaraslu ravnicu okaluže. Iste je naravi Savska nizina od Jarka do Zemuna, osim što nije toliko obćenitoj poplavi izložena; jer toliki potočići, dolazeći s Fručke gore, po ravnini se viju i prelaze u bare, koje samo za velike vode k Savi odtiču. Pošto se u obće sa Savom uzporedno protežu, vode s toga najbolji putevi ovim smjerom. — Pritoci s desne strane:

Kupa teče od vrelišta do Severina tiesnom od vrletnih gora zatvorenom dolinom, koja se iza mnogih i velikih okuka do Karlovca pomalo razprostranjuje. Od ovud do Kupčine udaljuju se na više milja gore od lievoga joj brega, dočim desni brieg i nadalje brdovit ostaje; a medju Kupčinom i Leto-

vanićem opet joj je dolina s obje strane zatvorena. Prema Sisku sasvim se izravnjuju visine lievoga joj briega, one pako uz desni brieg steru se dalje preko ušća i udaljuju se tek kraj Graduše od rieke. Kupa nosi do Karlovca brodove do 3000 centa tovara, a dalje gore do Severina samo male ladje. S lieve strane prima Odru, koja Savsku ravninu s jugo-zapada omedjašuje, kada se izlije poplavi cieli prostor do same Save. S desne pako strane prima Kupa sve one pritoke, koji na sjevernoj oplavini hrvatske visočine izviru, naime: Dobru, koju zovu kraj Ogulina Gjulom, gdje je takodjer u ponoru nestaje; kraj Popova sela provaljujući teče od strmih i visokih obronaka zatvorenom dolinom prema Karlovcu i utiče kraj Mahična. Mrežnica provaljuje iz špilje kraj istoimena sela Slunju na zapadu, teče na sjever, podobna je Dobri, kojom malo ne uzporedno prema Karlovcu teče, a združuje se Koranom ne daleko njezina ušća. Korana odtičući iz Plitvica, teče krševitim koritom poput jaruge, izpod Sadilovca do Sturlića medjom je bosanskom, od Slunja pako teče Mrežnicom uzporedno takodjer prema Karlovcu, gdje se u Kupu izlieva. Ova tri posljednja pritoka, tvoreći stupnjevine, u svakom su si pogledu nalik, navlastito visokimi i strmimi obronci svojih bregova, gudurami i klanci, koji se uz nje steru te na mnogih mjestih prolaz po gotovu zakrčuju. Glina izvire Slunju na sjevero-istoku, gubi se u ponor iza sela Dolnje Gline; provaljujući blizu Crnoga vrela iz pećine, prima više potoka, teče sjev.-istočno banskom Krajinom, primajući Kladušnicu, Glinicu, Maju i dr. utiče kraj Brkiševine. Petrinja izvire na Zrinskoj gori, a teže 5 milja u duljini. Sunja teče sa Zrinjske gore naproti ušću Ilove i Lonje sa Savom uzporedno i mnogo doprinosi povodnjam. — Una izvire kraj Srba u Lici, ostavlja iza kratkoga toka Hrvatsku, teče prema sjevero-zapadu do preko Bišća, odkuda se kreće na sjevero-istok, kojim smjerom dalje teče sve do ušća kraj Jasenovca. Od Tepole pako do ušća medjom je medju Hrvatskom i Bosnom, nosi plitke ladje (od 300 do 1000 centa tovara) i za srednje vode.

b) Rieke oplavine Jadranske.

Jadransko more hvata se Hrvatske sa jugo-zapada na 18$^1/_2$ milja u duljini (sjeverna trećina spada na gradjansko, a ostalo na krajiško područje); obale su mu na toj strani visoke i krševite, iznad kojih se uzdižu, navlastito u južnom dielu, razrovanim stienjem prekriti i ogoljeni sivi obronci. Ta se pako obala dieli na tri neprohodnimi gorami razstavljena odsjeka: sjeverni od Rieke do Kraljevice s jedne, a do Kastva s druge strane; do Novoga i Senja srednji, a do Baga i dalje južni dio. Južna je obala (Laški ili Planinski prodor) vrlo slabo razglobljena, na sjevernoj ima više draga i luka, a zaton riečki je najznatniji. Uz obalu posuto je more većimi i manjimi strmimi i krševitimi otoci, kao što je strma i krševita sama obala od kopna, koji otoci prem da prirodno k susjednoj obali pripadaju, nespadaju politički k Hrvatskoj, nu stranom k austrijskom Primorju, a stranom k Dalmaciji. Uz obalu vuče se morska struja prema sjeveru. Dubljina mienja se medju 10 i 40 niti. Bura otegoćuje brodovom ulaz u luke, a kadšto čini nemogućim.

Na područje mora Jadranskoga spadaju rieke južnohrvatske visočine, te su ponajviše neznatni potoci, ili su prave primorčice, kojih se tok dade pratiti sve do ušća u more; ili su kraške vode, kojih u gudurah i ponorih nestaje, kadšto prosukljuju za da opet poniru, a napokon se u more izlievaju bez da se stalno označiti može, dali je to zaista jedna te ista rieka. Na rieke primorčice posve vidiva toka spada:

Rječina 2$^1/_2$ milje duga, izvire pod Strcem na istarskoj medji, protiče eocensku dolinu od sjevera k jugu a izlieva se pokraj Rieke.

Zrmanja 7$^1/_2$ milje duga izvire u Lici pod Popinom, urva se poput bujice mnogimi slapovi južno-istočno do Priveza, odkuda se kreće na zapad u Dalmaciju, prateći Velebit uzporedno do izpod Obrovca, a utiče u zaton more Novigradsko, koje je tiesnom Moćeničkim s Planinskim prodorom skopčano. Niže Obrovca dublja je od istog zatona, u kojega se izlieva, za to mogu do tuda i manji morski brodovi po njoj ploviti.

Ponorica ima na visočini vrlo mnogo; izviru u koritastih dubljinah, ili provaljaju iz gudura te iza obično kratkoga toka poniru. Medju tolikimi dvie su poduljega toka, naime: Lika izvirnć u Zapoljku iznad Medka protiče istoimenu ravninu i prima na njoj više potoka, navlastito Jadovu dolazeću sa Vrbačke staze, a kraj Lipova polja izpod Kosinja nestaje je u ponor. Gacka izvirući na podnožju Korena ne daleko Lešća teče k Otočcu, gdje se dieli na dva rukava: jedan teče na sjever kraj Drenova klanca, Gušićkim poljem ka Kompolju, gdje ga u ponorih nestaje; drugi pako rukav teče na zapad sjeverozapad, dieli se na više trakova, koji se stiču u kotlini medju Gornjom i dolnjom Švicom, gdje jih takodjer u ponoru nestaje. Obje rieke reć bi da se izlievaju kraj sv. Jurja u more.

c) Jezera i močvarine.

U dubokih provalah južno-istočnoga podnožja Male Kapele pukle su Plitvice, koje su radi divnoga priedjela na glasu; protežu od jugo-jugo-zapada prema sjev.-sjev.-istoku, a zatvorene su šumovitimi obronci strmih brda. Pravo ima 13 jezerskih kotlina, prem da jih obično 7 broje, razdieljeno je jedno od drugoga batricami od vapnene sadre, a vodu dobivaju od 6 većih izvora. Plitvice dakle leže postupno jedno nad drugim, praveć stupnjevinaste slapove, tako da se voda izlieva iz višega u niže jezero; pa sve to teče dalje Koranom, koja iz jezerâ postaje. Dva neznatna jezerca, Konjsko i Crno kraj Otočca ljeti presahnu. Znatno je Trakošćansko jezero u Maceljskoj gori.

Prostrane močvarine prate lievi brieg Dunava: u kutu medju Dunavom i Tisom diže se iznad Bačke nizine visina Titeljska, poput otoka sa tri strane močvarami opasana; u nižoj banatskoj nizini dolaze u močvarah lievoga dunavskoga briega znatne bare, ribnjaci i mreža struga, koja za velike vode Tisu, Begeja i Dunav s Tamišem spajaju te time stranom odtiču. — U nizini uz Dravu prostiru se močvare od štajerske medje do ušća Mure; pa unutar Ždale i od Barča dolje do Dunava; na desnom briegu uz mnoge potočiće i struge, koje ravninu prosiecaju izmedju Drave i posljednjih gorskih obronaka; a u Slavoniji nizinom, koja se od Virovitice do

ušća i dalje proteže. — Više ili manje močvarna je sva slavonska ravnina medju Dravom, Dunavom, Vukom i požežkimi gorami. Znatne su močvare takodjer oko Osieka. — U savskoj nizini ima malo ne svagdje močvarnih vodenih žila: do iznad Siska nijesu znatne i lasno presuše, dolje niže su znatnije i medju sobom spojene. Unutar predjela Bosutom opasana, pa nizinom niže Jarka do Zemuna proteže se više močvarnih vodenih žila. Kao što je nizina Savska, tako su i korita njezinih pritoka, navlastito gdje se razprostranjuju, ponajviše močvarna, imenito Lonje, Glogovnice, Čazme, Ilove i Kupe. Najznatnije su: Lonjsko polje, Palača kod Čepina, Mrsunja kod Broda, Klakarjača i Virovi u brodskoj krajini, a Kriva noga blizu sela Bošnjaka. Močvarine postaju obiljem oborine, kojoj prijaju prostrane šume, pa poplavami što voda odticati nemože. Za to presišu za velike suše i prema napredku zemaljske kulture sve to jih više nestaje. Regulacija rieka i kanalizovanje voda znatno bi osušenju pripomoglo. — Na hrvatskoj visočini neima znatnih močvarina: medju Gospićem i Trnovcem, uz Gačku kraj Lešća, i Liku kraj Medka dolaze močvarasti predjeli, koji se za male vode u travnike pretvore.

d) Rudna vrela.

Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom odlikuje se znatnom množinom rudnih i ljekovitih vrela. Znatnija su u Hrvatskoj ova: Stubičke toplice (indiferentne) u zagrebačkoj županiji, leže u prostranoj s nizkimi brdi opasanoj dolini; sastoje se iz više vrela, od kojih se samo dva rabe; toplota im je 57·5° C. Krapinske toplice (indiferentne) leže posred krasnoga hrvatskoga Zagorja u varaždinskoj županiji, imaju tri vrutka, a toplota im je 41·3—43·8° C. Sutinske (indiferentne) su takodjer u varaždinskoj županiji, toplota 31·3—37·5° C. Varaždinske toplice nedaleko Varaždina, leže u krasnoj dolini i na velikom su glasu; vrelo je sumporno (56·3—58·8° C.) i daje u 24 ure 70-74000 vedara vode. Ove su toplice jur Rimljani (Thermae jassae) rabili, iz koje se dobe nalazi znamenitih napisa i drugih starinarskih ostanaka. Topuske toplice (indiferentne) u I banskoj pukovniji, leže u dolini brežuljci opasanoj; sastoje se iz triju

vrela, kojim je toplota 56·3—61·3 C. Lešće u zagrebačkoj županiji lahke su toplice sa toplotom 36·3. — Vrhu toga ima takodjer slatina: Jamnica medju Zagrebom i Karlovcem, kisela (alkaličko-muriatička) voda, koja se na mjestu pije i u staklenicah se u veliko i izvan zemlje raznosi. Naproti ovoj slatini, umah na drugoj strani Kupe leži u I banskoj pukovniji opet druga slatina, naime Lasinja, koja je nalik na Jamnicu; premda da ove slabija ipak se pije i raznosi. Apatovec, kiselica natronska, leži u belovarskoj županiji, ne daleko od Varaždinskih Toplica. Kamensko slatina kraj Karlovca. Ove posljednje dvie slatine slabo su poznate. — Toplice u Slavoniji: Lipik u županiji požežkoj, bogato jodnoalkaličko vrelo, izviruće u dolini Pakre daje u 24 ure preko 30.000 vedara, toplota mu je preko 62 C. a rabi se za kupanje i piće; sjajna budućnost ovih toplica visi o budućoj slavonskoj željeznici. Daruvar lahke toplice u požežkoj županiji, sastoje se iz pet vrela, kojim je toplota 40—46·3 C. Za Rimljana zvale su se Thermae Jasorvenses, s toga se i ondje nalazi rimskih starina. Napokon Valpovačko željezno vrelo. Medju navedenimi toplicami najviše se polaze Krapinske i Varaždinske u Hrvatskoj, Lipik i Daruvar u Slavoniji, a Topusko u Krajini.

Osim pomenutih ima jošte više rudnih i toplih vrela, koja su dosada malo poznata, na ime: Kamenagorica i Smrdeće toplice u varaždinskoj, a Ilići kraj Velike u požežkoj županiji, i dr. — Vrhu toga ima njekoliko slanih vrela, naime: Slani potok u zagrebačkoj, Slanje u križevačkoj, a Sveta voda u virovitičkoj županiji. Time broji Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom od poznatih i rabljenih te kemički analizovanih vrela 8, neanalizovana 2, a 7 od manje poznatih i skoro nerabljenih.

Klimatski odnošaji.

U Hrvatskoj i Slavoniji nije podnebje toli blago i jednolično, kao što bi iz geografskoga položaja sliediti imalo. To reć bi da je u tiesnom savezu s vertikalnimi razmjerji, po kojih razredismo zemlju na dva medju sobom bitno različita priedjela. Jer razlika orografska prikazuje se i u podnebju,

kojega su druga razmjerja u krajevih na sjeveru medju Dravom i Kupom, sasvime druga na južno-hrvatskoj visočini, a opet druga u primorju.

Sutopličnica (isoterma) od 14° C. prostire se Riekom, a crta od 11° C. hvata se sjeverne medje u Hrvatskoj, proteže se iznad Pečuha, a krećući se prema jugo-istoku stere se prema Temišvaru.

Srednja godišnja toplota po rezultatih meteorologijskih*) opaženja iznosi stupnjeva po Celsiu

u Gospiću	9.0°	u Varaždinu . . .	11.0°
u Zavalju	10.0°	u Vinkovcih . . .	11.3°
na Rieci	14.4°	u Osjeku	12.6°
u Zagrebu	11.4°	u Zemunu	11.5°

Time ima primorje najvišu, a Gospić (1842'), odnosno lička visočina najnižu godišnju toplotu. Što se više krajevi udaljuju od primorja bud u visinu, bud prema sjeveru ili istoku tim se više odmiču od srednje godišnje toplote, tim više im je podnebje kontinentalnije. To se vidi, ako se poredi srednja toplota najtoplijega i najstudenijega mjeseca. Po cieloj zemlji najtopliji je mjesec srpanj, a najstudeniji siečanj. Srednja toplota medju najtoplijim i najstudenijim mjesecom mienja se u Gospiću medju 18·0 i —4·4, u Zavalju (1338') 18·1 i —4.8, Varaždinu 24.0 i — 3·4, Zagrebu 23·0 i — 1·0, Osjeku 22·5 i — 1·4, u Vinkovcih 21·8 i — 2·0, a na Rieci 24·6 i 4·3. Najviše protimbe toplote pokazuju razliku od 57·5, jer najviša toplota u sremskoj nizini (Zemun) iznosi 37·5, a najniža na ličkoj visokoj ravnini — 20 stupnjeva.

Izmedju vjetrova najjača je u primorju bura, koja se s jugom cielu godinu za gospodstvo bori. Bura je oštri, studeni i vrlo suhi vjetar, koj sa kraške visočine prema moru

*) Meteorologijska motrenja zavedena su tek iza god. 1850 u Zagrebu, Zavalju, Zemunu, Rieci, Varaždinu, Osieku i Vinkovcih. Jedina zagrebačka stacija, iza kratke pretrge, vodi od 1862 nepretrgnuto motrenja, dočim su ostale stacije koje pretrgle, koje prestale opažati, n. pr. Varaždin, Zavalje i Zemun. U najnovije vrieme osnovano je više stacija, na ime u Brodu na Savi, Staroj Gradiški i Zvečevu, pa u Belovaru i Križevcu, te u Karlovcu (Rakovcu), Gospiću i u Senju, ali rezultati nijesu jošte poznati.

duva; naglo nastaje u svako godišnje doba, navlastito zimi i silovito udara. Bura se digne kadgod nastane jaka protimba zračnoga tlaka u nutrašnjosti i nad morem; jer gusti zrak struji iz daljih nutrnjih krajeva u prostore redjega zraka nad Jadranskim morem; najviše dere u dragah (n. pr. senjskoj) i klancih, kojimi na mahove provaljuje, pošto joj se gorske bočine opiru.

Osim toplote uplivuje i vlaga na podnebje zemlje. Po dojakošnjih opažanjih najviša je u studenom i prosincu, a najmanja u srpnju i kolovozu. Dočim godišnje razmjerje vlage iznosi na Rieci 75, u Zagrebu 72, iznosi u Osieku 76·8 postotaka.

Hrvatska i Slavonija odlikuje se priličnom množinom atmosferskih oborina, osobito primorje i gornja Krajina, jer su blizu pojasu ekvinokcionalnih kiša. Po Sonklarovoj hietografiji pojas od 1218·1—1353·5 milimetra obsiže južno-hrvatsku visočinu. Od 1082·8—1218·1 m. m. zaprema slunjsku pukovniju, priedjel karlovački, južno-zapadni obronak visočine s primorjem riečkim i dalmatinskim. Pojas od 947·4—1082·8 m. m. obsiže južno-zapadni kraj banske Krajine. Od 626·7—947·4 m. m. godišnje množine kiše obsiže zapadni kraj županije zagrebačke, varaždinsku osim sjevero-istočnoga kuta, Moslavinu, sjevero-istočnu bansku Krajinu i gradišku pukovniju. Od 541·4—676·7 m. m. zauzimlje grad Varaždin, Toplice, istočni kraj županije zagrebačke, križevačku osim Moslavine, belovarsku i ostalu Slavoniju sa Sriemom. Hrvatska i Slavonija spada u područje jesenskih kiša. Godišnja množina kiše iznosi odsjekom 812·1 m. m., na ime u Zavalju 1183·8 m. m., Zagrebu 942·8, Staroj Gradiški 874·9, Osjeku 541·4 a u Zemunu 496·8 m. m. U proljeću 172·9, ljeti 154·9, jeseni 225·6, a zimi 159·1; najviše pada kiše u listopadu 98·1. Najviše zapadne sniega na južnoj visočini i po Slavoniji, 81—135. m. m. na godinu.

Uz ove klimatske podatke, koje će dalja i obilnija meteorologijska motrenja bud utvrditi, bud pouzdanijimi zamieniti, dodajemo njekoje obćenite primjetbe, kao što je o njekojih priedjelih poznato:

Podnebje u sjevernom kraju medju Dravom i Kupom više je suho, ipak naknadjuje jaka noćna rosa nedostatak kiše. Proljeće je vrlo ugodno, počimlje u ožujku i traje dulje; dočim u Slavoniji gdje kasnije dolazi hitro ga nestaje; ljeto je često prevruće. Jesen je usuprot maglovita, prvi zimni mjeseci su radi mokro-hladnoga vremena vrlo nesnosni.

Visočina ima vrlo oštro, prema svojem južnom položaju (u istoj širini s Istrom i južnim krajem gornje Italije) vele studeno podnebje, pošto silni vihri slobodno odhuje bez da jih ikakva gora zaustavi, te vrlo pogubnu promjenu toplote prouzroče. Sjevero-istočnjak, bura, studen i suh, a jugo-zapadnjak, jug, vlažan i topao. Kratko, hladno i kišovito proljeće više nanosi na zimu nego na ljeto; ljeto je takodjer kratko, prevruće, a žega bude često nepoduosljiva; jesen je maglovita i mokro-hladna; malo ne pô godine duga zima nastaje koncem listopada, prati ju ljuta studen i snieg, koj visoko zapadne i ostaje na planinah i njezinih uvalah do kasna ljeta, kadšto malo ne preko ciele godine. Uz toli nepovoljne klimatske odnošaje nastaje kositba koncem srpnja, a žetva polovicom kolovoza, pače početkom rujna.

Podnebje u primorju imalo bi biti najviše jednolično, pošto na to djeluje more, te strme bočine gora od bure ga zaklanjuju. To nije samo tako, pače je podnebje oštrije što se više podnebje k jugu proteže. Od Rieke do Novoga (Vinodol) traje ljeto pô godine, žega bude nepodnosljiva, a riedko kad snieži; dočim maslina, lovorika i smokva izvrstno rodí. Kod Senja (4 milje od Novoga) jedva mendula i smokva uspieva, a maslina i lovorika je kukavim grmom. U južnijem Bagu nestaje drveća u prostom, živice i grmlje bude rjedje, a najprostiji drač (Poliurus aculeatus) riečkoga primorja nedolazi više.

Upliv prirodnih odnošaja na razprostranjivanje bilja.

Hrvatska po svojem geografskom položaju dieli se po Neilreichu*) na tri bilinska područja, naime: a) sjevernoga kraja medju Dravom i Kupom, b) hrvatske visočine pripadajuće ka kraškoj formaciji, i c) na primorsko područje.

*) Dr. A. Neilreich: Vegetationsverhältnisse von Croatien, Wien 1868.

Time bi se prirodna razredba zemlje sudarala ne samo u orografskom i klimatijskom, nu i u bilinskom pogledu. Sjeverno mu je područje u bilinskih odnošajih najbliže srodno južnom Štajerskom i sa susjednimi županijami Ugarske; drugo s Kranjskom, austrijskim Primorjem i sjevernom Dalmacijom; a treće u obće s obalami mora Jadranskoga. I dr. Šloser*) razlikuje floru Hrvatske i Slavonije na trovrstno obilježje: a) Hrvatska s dotičnom Krajinom spada k sredo-europskoj; b) Slavonija većom stranom, a slav. krajina samo djelomice flori ugarske stepe; c) hrvatsko primorje napokon flori sredozemnoga mora.

Geologijske formacije znatno uplivaju na razprostranjivanje bilja u Hrvatskoj. Vapno, tvrdi Neilreich, bila starija vapna-tvorbe trijaske, jurske i kredne, ili mladja litavska vapna, vlada vegetacijom i zadaje joj obilježje xerofilne flore. Jer vapnu pripada ne samo ciela južna visočina s planinskimi vrsi i primorskim rubom, nu i u sjevernom je kraju stranom za vegetaciju najodlučniji elemenat, stranom gdje je podredjeno neda mu se svaki upliv oduzeti. Tim prevelikim prostranstvom vapna starija su kamenja (kristalinski škriljevci, kamenougljeni i werfnerski slojevi) od podredjena upliva; samo eocenski pješćenik sa svojom osobitom vlagom povoljno djeluje.

Glede podnebnoga upliva na bilje u Hrvatskoj može se za sada uztvrditi, da pojas vazda zelena grmlja u riečkom primorju kao i njegova izvrstna južna flora visi što je gorami zaklonjeno i o njegovom toplom podnebju; te da vjekoviti studeni vihri, pa duge studene zime, kratko vruće suho ljeto i nagla promjena toplote, što je obilježjem podnebja visočine, onaj povoljni upliv, kojega u ostalom južni položaj na vegetaciju ima, opet oslabe i sasvime osujete.

Podnebje je od znatnoga upliva na razdjelbu bilja po različitih vertikalnih razmjerjih. Po dojakošnjih opažanjih dieli Neilreich hrvatsku floru na ove vertikalne pojase:

1) Pojas ravnina i humlja od površine Jadranskoga mora do 1000 stopa visine. Amo spada morsko žalo, do-

*) Dr. I. K. Šloser: Pripravna radnja za geografiju bilja u trojednoj kraljevini. Rad jugo-slav. akademije, k. IV. Zagreb 1868. str. 176-261.

linske ravnine i tercijarni brežuljci sjeverne Hrvatske, gdje žito, voće i vino raste.

2) Brdoviti i šumski pojas od 1000 do 3000 stopa.

3) Predalpinski pojas od 3000 do 5000 stopa.

4) Alpinski pojas od preko 5000 stopa, kamo spadaju najviši vrsi Velebita, Plješivice i njezinih zglobova.

Glede razprostranjivanja bilja u vertikalnom pogledu dieli Šloser Hrvatsku i Slavoniju na tri pojasa: 1) na pojas nizkih i brežuljastih krajeva; 2) na pojas brdovite i gorovite zemlje, i 3) na pojas alpinski i podalpinski, na koliko su zastupani. Oba pako prva pojasa dieli svakoga na dva razreda.

Prvoga pojasa a) razred obsiže primorsku floru u najužem smislu. Ovamo spada obala morska s obližnjimi brežuljci i najnižimi brdi hrvatskoga primorja; od morske površine do 1400 stopa nadmorske visine. Na b) razred spada flora nizinâ i humlja s ove strane Velebita. Amo idu nizine Dunava, Drave i Save s bližim humljem, zatim manje ravnine i doline uz pritoke pomenutih rieka. To se područje diže od utoka Save u Dunav (202′) do 1238, u primorju do 1401 stope.

Drugi pojas obsiže pravo šumsko i gorsko bilje; a) razred toga pojasa obsiže gorsko i šumsko bilje hrvatskoga primorja, od 1401 st. i siže do podalpinskoga pojasa, do 3900 st.; dakle gdje počima prosta bukva (Fagus sylvaticus L) rasti, pa do ondje gdje ona prestaje i gdje počima jela (Abies excelsa Db.) i omorika (Abies pectinata Db). Ovo područje obsiže navlastito gorske i brdovite priedjele prema jugo-istoku sterućega se podgorja pravoga Velebita s njegovimi južnimi obronci i ogranci do pomenute morske visine. b) razred drugoga pojasa obsiže sve visoke priedjele s ove strane Velebita s njegovimi sjevernimi sjevero-istočnimi ogranci i sve gore medju Dravom i Kupom do visine od 3900 st. On počimlje ondje gdje je prvi onostrani florin pojas prestao, dakle 1401 stopom, obsiže pravu šumsku i gorsku floru, koju karakterizuju velike šume bjelogorice, na ime prosta bukva (Fagus) grab (Carpinus), javor (Acer), brest (Ulmus), kostanj (Castanea), breza (Betula) i dr. pa siže do prave subalpinske flore; dakle i s ove strane Velebita počimlje ondje gdje raste prosta pukva, a siže do ondje, gdje je nestane i gdje počima

rasti omorika i jela. Ovaj dio florinih predjela jest prebogat najinteresantnijimi i vrlo riedkimi vrstami bilja, osobito pako onaj dio Hrvatske, što leži med Kupom i Koranom i med prigorjem Velebita pripadajući jošte kraškoj formaciji, te za to ga zovu botanici južnom Hrvatskom.

Treći pojas obsiže subalpinski pojas s pravimi Alpami na koliko se nalaze; počimlje s 3901 st. i siže do preko 5000 st. nad morem. U područje ovoga pojasa spadaju navlastito najviše visine Velebita, Plješivice, južno-istočnih alpinskih ogranaka iznad Kupe, V. Kapele, Kleka, Tuhovice, Ivančice, Bistregore i Skrada u Hrvatskoj, Papuka u Slavoniji i dr. koje nadilaze 2900 st. morske visine.

Neilreich broji bilinskih vrsti u Hrvatskoj 2247, a u Slavoniji 1351, posljednji je broj samomu piscu odveć malen. Šloser pako računa bilinskih vrsti u Hrvatskoj, Slavoniji i Dajmaciji ukupno 3461; od kojih je 29 vrsti izključiva svojina dotičnih zemalja, a 12 vrsti izključivo Hrvatskoj i Slavoniji pripada.

Premda u Hrvatskoj i Slavoniji neima alpinske i sniežne flore, pa premda i subalpinska flora nije preobilato zastupana, ipak se bogatstvom vrsti osobito odlikuje, tako, da se uzporediti može s krajevi biljem najobilatijimi, da pače da im se smije predpostaviti osobito hrvatsko primorje pače i ciela južna Hrvatska.

Što se pako tiče zastupnika bilinskih vrsti po pojedinih plemenih, to se nalaze sucvietke (Compositeae), sočivnice (Leguminosae), štitonoše (Umbelliferae), krstatice (Cruciferae), klinčevice (Cariophylleae) i usnatice (Labiatae) u primorju i u svoj južnoj Hrvatskoj, dočim su u ostaloj Hrvatskoj, a osobito u Slavoniji pretežne trave (Gramineae), šiljevice (Cyperaceae), blatnjače (Helobieae), resnjače (Amentaceae), ružatice (Rosaceae) i žabnjače (Ranunculaceae).

Najredje i najinteresantnije vrsti u florinih predjelih primorja i Hrvatske u obće pripada plemenom sucvietaka, sočivnica, usnatica i mliečernica (Euphorbiaceae). Slavonija usuprot neimade osim lozoliste kadivke (Kitaibelia vitifolia W.) iz plemena slezovnica (fam. Malvacearum),

močvarnoga srčuna (Pyrethrum uliginosum W K.), taurinskoga čkalja (Onopordon tauricum W.) i jednoljetne kamaljike (Artemisia annua L.) iz plemena sucvietaka uprav ništa osobito znatna navesti, čega nebi bilo u ostalih priedjelih flore trojedne kraljevine.

II.

Žiteljski odnošaji.

Stanje žiteljstva.

Narodni popis.

Prvi narodni popis, što je poznato, odredi god. 1784 car Josip II., da se popise žiteljstvo i u Hrvatskoj i Slavoniji po onih istih načelih (po patentu od 17. pros. 1777), po kojih se popisuje u njemačko-austrijskih ili nasljednih zemljah. Po tom zakonu bi prvi narodni popis god. 1785 obavljen. Turski ratovi (od god. 1788 i 1789), smrt careva, i opoziv gotovo svih naredaba obustaviše svaki dalji popis kao u Ugarskoj tako i u Hrvatskoj. Ugarski stališi obrekoše na saboru god. 1791 novi popis, al je obćeniti popis sa stališkimi povlasticami u opreci stajao. U tom smislu stvoren je na ugarskom saboru od god. 1802 popisni zakon, po kojem je bilo plemstvo i svećenstvo iz popisa naročito izključeno. Na tom je osnovu obavljen narodni popis god. 1805, kojega rezultat bi na ugarskom saboru na znanje uzet; ali više nigda nije opetovan. Na tom istom temelju sastavljale su oblasti od god. 1834 pučke izkaze za odmierenje poreza, dočim su slobodni od poreza bili iz tih popisa izključeni. Ako se je htjelo iza toga novijih podataka o broju stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji, tražilo se u nepouzdanih svećeničkih popisih, kojih se rezultati u diecezanskih šematizmih priobćivahu.

Ustav vojničke Krajine zahtjevaše, da se žiteljstvo, osobito mužko, što češće popisuje; s toga se žiteljstvo od njekad

u vojničkoj Krajini s obzirom na vojnu dužnost popisivalo. Za tu je zemlju izdana god. 1814 popisna naredba, po kojoj se svakih pet godina poslije žetve obavljao obćeniti narodni popis, koj se medju tim svake godine pregledavao, kao što se i danas svake godine revidira.

Poslije zgoda od god. 1848. i 49. kušala je austrijska centralna vlada zajedinstveno zakonodavstvo i na popisni zakon protegnuti, te odredi god. 1850, da se po popisnom zakonu staro-konskribiranih zemalja popiše žiteljstvo i u Hrvatskoj i Slavoniji; i po tom je zakonu doista obavljen narodni popis god. 1850/1. Pošto je ovaj popis svrhom i načinom, kojim se obavljao bio nepodpun, nije se više popis opetovao dok se neizda shodniji popisni zakon. Taj je zakon tek 23. ožujka 1857 proglašen, po kojem se ima žiteljstvo popisati i popis svake šeste godine obnoviti. Po tom zakonu obavljen je i u Hrvatskoj i Slavoniji, kao što po ostaloj austrijskoj carevini 31. listopada 1857 prvi točan popis, po kojemu iznosio je u kupni broj žiteljstva 865.909 stanovnika. Pošto je god. 1861 pridruženo Medjumurje Ugarskoj, a Ilok i Ruma Slavoniji, iznosio je ukupni broj (po popisu od g. 1857) 876.000 a u hrv.-slav. Krajini 674.864, a sa današnjom petrovaradinskom pukovnijom 767389 duša. Ovaj bi se popis bio imao po pomenutom zakonu svake šeste godine obnoviti, al je tek iz nepoznatih uzroka sliedeći popis bio za 31. prosinca 1869 razpisan i na početku 1870 obavljen. Ovo je posljednji popis, po kojem iznosi ukupni broj faktičnoga (population de-fait) žiteljstva (bezvojske) u Hrvatskoj i Slavoniji 1,160085, a u Krajini 695997; svega skupa 1,856082 stanovnika. Ako se k tomu uzme Dalmacija, koja državo-pravno amo spada, sa 456.961 st., brojila bi trojedna kraljevina ukupno 2,313,043 stanovnika.

Broj absolutnoga žiteljstva u pojedinih djelovih.

Županije:	mužkoga žiteljstva	ženskoga žiteljstva	ukupno.
Hrvatska i Slavonija.			
Zagrebačka	129799	131325	261124
Varaždinska	84509	85513	170022
Križevačka	43559	44193	87752
Belovarska	79013	80235	159248
Riečka*)	46678	53781	100459
Požežka	39029	37283	76312
Virovitička	93360	91456	184816
Sremska	60567	59785	120352
Ukupno	576514	583571	1160085
Hrvatsko- slavonska Krajina.			
Pukovnije:			
Lička	44088	39981	84069
Otočka	40091	36696	76787
Ogulinska	42619	40665	83284
Slunjska	34592	34233	68825
I. Banska	35709	34329	70035
II. Banska**)	33617	32479	66096
Gradiška	40912	41628	82540
Brodska	30548	31048	61596
Petrovaradinska	51986	50779	102765
Ukupno	354159	341838	695997

Ovim popisom nije se samo popisalo faktično žiteljstvo, kao onaj faktor, koj neposredno učestvuje na produkciji i konsumciji, na teretih i koristih zemaljskih; nu već se obziralo i na domaće žiteljstvo (population de droit). Medju pritomnim žiteljstvom nalazilo se u Hrvatskoj i Slavoniji 62899, ili do 6 postotaka stanovnika inostranih, od toga 5·4% iz austrijskih zemalja. U Krajini nalazilo se 17719 ili 2·6 post. inostranih. a medju timi 2·3% iz austrijskih zemalja. Odsut-

*) Sa Senjom 3231 stan.
**) S Novim Siskom

noga je bilo medju domaćim žiteljstvom u Hrvatskoj i Slavoniji 35817 ili 2·3, od tih trećina izvan zemlje; u Krajini pako 21154 ili 3%, a medju timi petina izvan zemlje. Broj odsutnih najveći je u županjji riečkoj (15%), što iz nje ima mnogo pomoraca, pa što mužko žiteljstvo ide izvan mjesta za zaslužbom.

Gustoća.

U razmjerju prema površini žive na četvornoj milji 2450 stanovnika; u Hrvatskoj i Slavoniji 2883, a u Krajini 1970 duša. Pojedini zemaljski dielovi redaju se po njihovoj žiteljskoj gustoći ovako:

Zupanije:		Pukovnije:	
Varaždinska	5484	I. Banska	3183
Riečka	3509	Slunjska	2867
Zagrebačka	3391	II. Banska	2644
Križevačka	2925	Brodska	2172
Sremska	2865	Gradiška	1866
Belovarska	2376	Ogulinska	1810
Virovitička	2281	Petrovaradinska . . .	1742
Požežka	1775	Lička	1681
		Otočka	1477

Jošte se veća razlika pokazuje u relativnom žiteljstvu, ako se medjusobno porede pojedini zemaljski dielovi. U Hrvatskoj i Slavoniji najgušće je naseljena varaždinska, a najredje požežka županija. U Krajini je najgušće napučena I. banska, a najredje otočka pukovnija. U obće najredje je napučena Lička visočina, prepletena ogromnimi, krševitimi i neplodnimi planinami, pa petrovaradinska pukovnija radi svojih ogromnih rudina. U Hrvatskoj reć bi da opada gustoća od sjevera prema jugu, i od zapada k istoku; u Slavoniji pako raste od zapada prema istoku. Ove bi zemlje, navlastito Slavonija s dotičnom Krajinom, mogle znatno veći broj stanovnika bez pomoći obrta hraniti; odatle dolazi nedostatak radnih sila, koj se osjeća u razvoju gospodarstva i obrta pomenutih krajeva.

*

Spolno razmjerje.

Ako sravnimo gore navedene broje obaju spola spada Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom u red onih zemalja austro-ugarske carevine, u kojih su oba spola brojem malo ne jednaka, ili je mužki spol brojem pretežniji od ženskoga. Jer na 1000 mužkih dolazi u Hrvatskoj i Slavoniji 1012, u Krajini 965, a u obih poprečno 994 ženskih stanovnika. Nu ipak nije spolno razmjerje u svakom dielu zemlje jednako zastupano. Ako županije odnosno pukovnije poredamo po razmjerju u kojem je ženski spol brojem pretežniji od mužkoga, broji na 1000 mužkih žitelja.

Županije:			Pukovnije:		
Riečka	1150	žena	Brodska	1017	žena
Belovarska	1015	»	Gradiška	1016	»
Križevačka	1014	»	Slunjska	989	»
Zagrebačka	1011	»	Petrovaradinska	976	»
Varaždinska	1011	»	II. Banska	966	»
Sremska	987	»	I. Banska	961	»
Virovitička	979	»	Ogulinska	953	»
Požežka	955	»	Otočka	915	»
			Lička	907	»

Tim nadmašuje ženski spol brojem mužkoga u gradjanskoj Hrvatskoj i u dvije pukovnije slavonske Krajine, dočim je u Slavoniji i u ostaloj Krajini mužki spol znatno pretežniji. Pošto se navedena razmjerja za gradjansku Hrvatsku i Slavoniju odnose na civilno žiteljstvo, bilo bi povoljnije razmjerje, ako bi se k tomu uračunalo mužkarce služeće u vojsci. Time bi u gradjanskoj Hrvatskoj bila oba spola brojem jednaka, a u Slavoniji bilo bi razmjerje jošte povoljnije. Pretežnost ženskoga spola reć bi da opada od zapada prema istoku, a u krajiškoj Hrvatskoj od sjevera prema jugu. U hrvatskih županijah, koje se hvataju zapadno-slovenskoga narodnoga elementa, nadmašuje ženski spol, u onih pako krajevih gdje se hvata domaća narodnost svojih suplemenika preko medje ondje je znatno povoljnije razmjerje mužkoga spola. Nerazmjernu pretežnost ženskoga spola u riečkoj županiji valja time tumačiti, što je iz te županije mnogo mužkaraca odsutnih, koje po moru, koje drugud po zaslužbi.

Zvanje i zanimanje.

Glede zvanja i zanimanja žiteljstva u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini pruža nam posljednji narodni popis sliedeće podatke. Medju efektivnim žiteljstvom brojila je:

	Hrv. i Slav.	Krajina	ukupno
	postotaka		
Svećenika	0·13	0·08	0·11
Činovnika	0·22	0.19	0·21
Učitelja	0·10	0·09	0·09
Djaka	0·26	0·11	0·21
Odvjetnika	0·02	0·00	0·01
Ljekarskoga osoblja	0·05	0·04	0·05
Osoba kod gospodarstva . . .	29·13	26·13	27·90
Osoba kod obrti i trgovine . .	3·60	1·18	2·70
Gospodara kuća i kapitala . .	1· 7	4·61	2·47
Sluga osobnih	2·93	0·59	2·00
Osoba bez stalne privrede . . .	62·48	66·24	63·96

Ovi podatci o zvanju i zanimanju daleko su od one točnosti, koju nauka od popisa traži. Tako je n. pr. nabrojeno u gradjanskom dielu gospodara kuća i kapitala 3442, a u krajiškom 35785; time odpada (bez obzira na kapitaliste) na svakoga gospodara u Krajini odsjekom 2, a u gradjanskom kraju malo ne 22 kuće (!). Takovo će biti i razmejrje osoba bez stalne privrede, premda u toj kategoriji obsiže 57 % mladež izpod 14 godina.

Na nesposobne za radnju spadali bi takodjer tjelesno ili duševno nemoćni, naime u Hrvatskoj i Slavoniji nabrojeno je sliepih 1565 ili 0·13, gluhoniemih 1608 ili 0·14, ludih 1052 ili 0·09, a slaboumnih 1213 ili 0·1, svih 5438 ili 0·47%; u Krajini pako sliepih 381, ili 0·06, gluho-niemih 350, ili 0·05, ludih 157, ili 0·02, a slabo-umnih 306, ili 0·04, svih 1194, ili 0·17 postotka.

Školsko naobraženje.

Posljednjim narodnim popisom izvidio se broj onih stanovnika, koji uživaše početnu obuku. Po tom je brojila

	Hrv. i Slav.	Krajina	ukupno
	postotaka		
vještih čitanju i pisanju . . .	13·9	14·6	14·3
vještih samo čitanju	1·5	2·8	1·7
nevještih ni čitanju ni pisanju .	84·6	82·6	84·0

Ova razmjerja u svojoj vrsti vrlo nepovoljna tumačiti bi se time mogla, što je u Hrvatskoj i Slavoniji tek iza godine 1850 svojski započelo osnivanje pučkih škola, tako da se posljedice toga jedva osjećaju; a da mladji naraštaj znatno napreduje pokazati će školska statistika. Tomu nepovoljnomu pojavu jedan od glavnih razloga jest rastresenost i udaljenost mjesta od škole, navlastito u krševitoj i siromašnoj gornjoj Krajini. Vrh toga su i zadruge tomu znatnim uzrokom, jer upotrebljujući djecu za kućne poslove brane joj polaziti školu.

Prebivališta.

Po posljednjem popisu broji

	Hrvatska i Slavonija	Krajina	ukupno
gradova	12	7	19
trgovišta	40	10	50
sela	3313	1190	4503
selišta	250	—	250
Ukupno mjesta	3615	1209	4822
kuća	140204	74363	214567

Time se pokazuje razmjerje prema površini i žiteljstvu ovako:

	Hrv. i Slav.	Krajina	Ukupno
mjesta na 1 a. □ m. . . .	9·0	3·4	6·4
kuća na 1 mjesto	39·0	61·5	44·5
stanovnika na 1 mjesto . . .	299·0	575·6	385·0
stanovnika na 1 kuću . . .	8·2	9·3	8·2

Po tom su u Hrvatskoj i Slavoniji gušća mjesta nego li u Krajini; mjesta su usuprot u Krajini veća i gušće su naseljena. U Hrvatskoj i Slavoniji ima velikih obćina, ali malo velikih mjesta, medju kojimi samo pet broji preko 10.000 duša, a 11 medju 10.000 i 5.000 stanovnika.

Gradovi po broju stanovnika.

Hrvatska i Slavonija.

Zagreb glavni i sl. kr. grad	19.857	stanov.
Osiek kr. i sl. grad . . .	17.247	»
Rieka kr. i sl. grad . . .	13.314	»
Varaždin kr. i sl. grad . .	10.623	»
Koprivnica kr. i sl. grad .	5.684	»
Karlovac kr. i sl. grad . .	5.175	»
Senj kr. i sl. grad. . . .	3.231	»
Križevac kr. i sl. grad . .	3.229	»
Požega kr. i sl. grad . . .	2.062	»
Belovar	2.151	»
Bakar kr. i sl. grad . . .	2.119	»
Ivanić	654	»

Hrv.-slav. Krajina.

Zemun	10.046	stanov.
Petrovaradin.	5.497	»
Karlovci	4.874	»
Petrinja	3,761	»
Brod	3.380	»
Kostajnica	1.981	»
Bag kr. i sl. grad.	712	»

Bogoštovni odnošaji.

Vjeroispoviedanja.

Po narodnom popisu od 31. prosinca 1869 broje medju efektivnim civilnim žiteljstvom

	Hrvatska i Slavonija		Krajina		ukupno %
	ukupno	%	ukupno	%	
katolika rimskih	961020	82·83	343398	49·33	70·27
» grčkih	2897	0·24	6618	0·95	0·51
» jermensk.	118	0·01	13	—	—
grčko-istočnih	175619	15·13	326209	48·30	27·57

	Hrvatska i Slavonija		Krajina		ukupno %
	ukupno	%	ukupno	%	
evangelika augsb.	4707	0·40	8340	1·19	0·70
» helvet.	6761	0·58	191	0·02	0·37
druge nekršćanske vjere	86	—	10	—	—
izraelićana	8743	0·75	1204	0·17	0·53

Rimokatolici su u Hrvatskoj i Slavoniji po svih županijah osim sremske (41·9%) u absolutnoj većini, naime u varaždinskoj sa 99·36, zagrebačkoj 98·77, riečkoj 98, križevačkoj 95·23, belovarskoj 76·33, virovitičkoj 73·71, a u požežkoj sa 60·44 postotaka. U Krajini su rimo-katolici u absolutnoj većini u 5 pukovnija, naime u brodskoj sa 89·53, gradiškoj 74·3, ogulinskoj 55·48, slunjskoj 55·1, a u otočkoj sa 54·42 postotka. Privrženici grčko-istočne vjere u absolutnoj su većini u županiji sremskoj (52·53%) i u 4 pukovnije, naime u petrovaradinskoj broje 68·39, u I. banskoj 66·11, ličkoj 64·50, a u II. banskoj pukovniji 57·62 postotaka. Evangelika obe vjeroizpoviedi ponajviše razmjerno žive u županiji sremskoj (4·51%) i virovitičkoj (2·05%). Izraelićana ima razmjerno najviše u županiji sremskoj i križevačkoj, svagdje po 1·05, a u županiji virovitičkoj 1·75 postotka. Promjene pako, koje sliede prielazom od jedne u drugu vjeru prema ukupnomu su broju vrlo neznatne, jer u Hrvatskoj i Slavoniji prešlo je g. 1871 od katoličke na grčko-istočnu 14, a na katoličku prešlo je svega 17 osoba.

Svećenstvo.

Rimo-katolici u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini stoje pod nadbiskupom zagrebačkim, za tim pod biskupi djakovačko-sremskim, senjsko-modruškim i pečuškim. Na zagrebačku nadbiskupiju spada Hrvatska i Slavonija sa susjednom Krajinom do Našica; ostala pako Slavonija izuzamši kotar valpovački, pripadajući pečuškoj biskupiji, spada biskupiji djakovačko-sremskoj. Gradjanska i vojnička Hrvatska od morske obale do Kupe i Une biskupije je senjsko-modruške.

Nadbiskupu zagrebačkom podredjeno je takodjer Medjumurje u Ugarskoj. Sjedinjeni grci ili grčki katolici podredjeni su biskupu križevačkomu. Grčko-istočni sljedbenici u Hrvatskoj, Slavoniji i Krajini stoje pod patriarkom dolnjo-karlovačkim, za tim pod biskupi pakračkim i gornjo-karlovačkim.

Nadbiskupija zagrebska broji 343 župe (u vojničkom dielu 100), samostana 17 mužkih, a 2 ženska, svećenika 645.

Biskupija senjsko-modruška ili krbavska; njekad dvie biskupije. Stolica biskupije krbavske prenešena je g. 1460 na Modruš, a modruška biskupija sjedinjena je g. 1640 sa senjskom. Ova biskupija broji 136 župa (u Krajini 83), 3 mužka i 2 ženska samostana, a 260 svećenika.

Biskupija bosansko- ili djakovačko-sremska: njekada dvie biskupije, zakonito združene god. 1773. Ova biskupija broji 86 župa (u krajiškom kraju 49), 200 svećenika, 8 mužkih i 1 ženski samostan.

Na pečušku biskupiju spada valpovački kotar, koj broji 13 župa i 19 svećenika.

Grčko-katolička crkva spada pod biskupiju križevačku, koja broji u Hrvatskoj, Slavoniji i Krajini u svemu 14 župa i 20 svećenika.

Dolnjo-karlovačka metropolija broji u sremskom kraju 68 župa, 84 svećenika i 12 samostana. Pakračka eparhija 103 župe i 84 svećenika. Gornjo-karlovačka eparhija 137 župa i 112 svećenika.

Medju mužkimi redovničkimi redovi zastupani su u katolika franjevci sa 22 samostana, kapucini sa 4 samostana, a medju ženskimi milosrdne sestre sa 3 samostana i više podružnica. Samostana grčko-istočnoga obreda ima ukupno 17, svi su reda sv. Vasilija.

Narodnosti.

Žitelji u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini po narodnosti su malo ne sami Hrvati i Srbi, koji obsižu preko 96 postotaka od ukupnoga pučanstva. Zapadne krajeve staroga Ilirika opustošene i obladane od Avara zauzeše u sedmom stoljeću zatatranski Sloveni: Hrvati posavske i dalmatinske krajeve, a Srbi posjedoše Hrvatom na istoku i jugu krajeve na rieci Moravi, Drini i Neretvi. Historijska je istina da su

Hrvati i Srbi od vieka dva najbliža i najsrodnija plemena jednoga te istoga naroda, ali da je razlikost nabožnoga i državnoga života tečajem viekova razkidala uda istoga tiela. Historija priznaje dva narodna imena: hrvatsko i srbsko, koja su iz prva bez sumnje jedina poznata bila i u njegovih ustih živjela, dok se s rascjepkanosti političke neuvukoše svakojaka geografska imena (Slavonci, Dalmatinci, Bošnjaci, Hercegovci i t. d.), a domaći i tudji književnici uvedoše jošte obćenitija imena slovinsko i ilirsko. K toj pocjepkanosti državnoj pridruži se jošte i vjera, koja je kod sljedbenika grčkoistočne vjere tiesno s narodnošću skopčana.

Za provala Turaka u Hrvatsku i Slavoniju od 15 do 18 stoljeća, koji pregaziše je pleneći i puštoseći, a veliki dio spraviše pod jaram svoga gospodstva, nasta tada na čitavom jugu veliko kretanje, nova seoba naroda, koja je znatno uplivala na žiteljske odnošaje Hrvatske i Slavonije. Pošto je velik dio južne Hrvatske pod turski jaram škučen, množina naroda izpod Kupe i Une preseli se dalje na sjever medju Kupu i Dravu; što izvan medja domovine po zapadnoj Ugarskoj, naime po današnjoj županiji željeznoj, šopronskoj oko Nižidrskoga jezera (bosanski ill vodeni Hrvati), mošonjskoj i požunskoj; po Dolnjoj Austriji oko Litave, i Moravskoj u današnjem Znojmskom kotaru. Hrvatske pako postojbini zauzeše zatim bosanski i srbski bjegunci »Uskoci« nazvani, naseljujući se po hrvatskom primorju, navlastito oko Senja, u Žumberku (na kranjsko-hrvatskoj medji), po današnjoj Hrvatskoj medju Dravom i Savom, tadašnjom gornjom Slavonijom, navlastito oko Koprivnice, Ivanića, Belovara i dr.; u Slavoniji navlastito u županiji požežkoj (negdašnjoj maloj Vlaškoj) i napokon u Sriemu. Senjski Uskoci biše poslije uslied mletačkih tužba radi njihova gusarstva u Žumberak preseljeni. One pako hrvatske naselbine u zapadnoj Ugarskoj, dolnjoj Austriji i Moravskoj iza kako je slovenskoga plemena u Anižkom kraju nestalo, postadoše sponom, koja neposredno skapča sjeverno s južnim slovenstvom. Uz takova dakle kretanja i seljenja Hrvata i Srba za 16 i 17 stoljeća nije moguće na tanko označiti, gdje i koje su danas Hrvati, gdje li i koje li Srbi; jer se je na mnogo mjesta bratska krv tako izmiešala, da

odieliti hrvatski od srbskoga elementa uprav onako je nemoguće kao što bi i suvišno bilo*), s druge pako strane nije težko ustanoviti medje prema zapadnim Slovenom i prema ne slovenskim narodom. Indi razlike medju Hrvati i Srbi neodnose se na narodnost, koliko na oba s vana političkim uplivom i kulturom bizantinskom dobivena faktora, naime na vjeru i pismo.

U svakoga povećega naroda ima nariečja, kojimi se pojedini krajevi medju sobom razlikuju. Hrvatski ili srbski jezik razlikuje se po nariečjih: na kajkavsko, čakavsko i štokavsko nariečje. Kajkavsko nariečje vlada u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj: u stanovnika županije varaždinske, zagrebačke, križevačke i polovinom belovarske, a izvan zemaljske medje kao nastavak po jugu zaladske i šomodjske županije. Ovo nariečje nije čisto hrvatsko ili srbsko (čakavsko ili štokavsko) već je znatno pomiešano sa zapadnom slovenštinom, ili pravije: to je slovenština, koja zanosi na hrvatsku. Ta je hrvatska kajkavština moguće odtuda postala, što su se Hrvati seleći se na jug u tih stranah medju Dravom i Savom izmiešali sa našastimi već onuda predšastnici poriekla slovenskoga. Ovaj slovenski živalj u naroda sjevero-zapadne Hrvatske ublažen je svakako doseljivanjem za 16 stoljeća iz krajeva onkraj Kupe, a time je i imena gornje Slavonije nestajalo i umjesto njega se ime Hrvatske pomalo udomivalo. Stoga je tada postavša Varaždinska Krajina valjda bribrojena k slovenskoj (windische) Krajini. Točnije medje kajkavštine prema čakavštini i štokavštini idu ovako: crta povučena od Drave kod Pitomače nad Viroviticu uz Belovar i Cirkvenu, kraj Kapele do Lupoglave; iduć odavle uz Ivanić Moslavinom do sela Lonje i Jasenovca na Savi, te Savom do Petrinje, za tim Kupom do Karlovca; odavle k sjevero-zapadu preko Draganića, Krašića, Jastrebarskoga, a okruživ Žumberak prelazi kraj Drage u Kranjsku. Na medjašnih predjelih mieša se kajkavština bud s čakavštinom bud sa štokavštinom. Cakavština pako širi se kajkavštini na jugu, a štokavština prostire se prema istoku.

*) Jagić: Historija književnosti naroda Hrvatskoga ili Srbskoga. staro doba; u Zagrebu 1867.

Broj stanovnika po narodnosti osniva se na dojakošnjem računu Czoernigovom, Fickerovom i našem, udešen je od prilike prema narodnom popisu od 31 prosinca 1869, pri kojem se narodnost nije popisivala.

Narodnosti:	Hrvatska i Slavonija		Krajina		ukupno %
	ukupno	%	ukupno	%	
Hrvata i Srba .	1,098000	94·72	684094	98·29	96·01
Niemaca . . .	32000	2.75	8891	1·28	2·20
Magjara . . .	15000	1·29	—	—	0·80
Talijana . . .	2000	0·17	—	—	0·10
Čeho-slovena .	6000	0·51	801	0·01	0·36
Slovenaca . .	3000	0·25	—	—	0·16
Drugih . . .	4085	0·31	2211	0·42	0.37

Glede intensivnosti hrvatska Krajina s gradiškom i brodskom pukovnijom onaj je priedjel, u kojem Hrvati i Srbi malo ne izključivo (preko 99%) prebivaju. Na istom su gotovu stepenu gustoće županije: varaždinska, križevačka, zagrebačka i belovarska (99%), dočim se u riečkoj županiji do 3 postotka drugih narodnosti nalazi. U požežkoj županiji ima Hrvata i Srba 95, u petrovaradinskoj pukovniji preko 90, u županiji virovitičkoj preko 88, a u sremskoj 80 postotaka. Hrvati i Srbi hvataju se preko zemaljskih medja svojih suplemenika u Ugarskoj, južnoj Kranjskoj, Istri, Dalmaciji, Bosni i Srbiji.

Niemaca ima ponajviše u sremskoj županiji (11 %), pa u petrovaradinskoj pukovniji (6·92 %), županiji virovitičkoj (7 %) i požežkoj 2 %). Pošto su Njemci po gradovih, u Zagrebu i Varaždinu medju obrtnim i trgovačkim žiteljstvom u neznatnom razmjerju zastupani, više ih žive u gornjem gradu Osječkom i u susjednih selih (Retfalu, Kravici, Sarvašu), pa u Petrovcih i Vukovaru. Pomiešani otočići prostiru se cielom Slavonijom, imenito sv. Lukač, od Rezovca preko Terezovca i Antunovca do Ladislave, Čabuna, Radosavci i Zvečevo u virovitičkoj; Gornji Miholjac, Tekič s Tominovcem, Kula s Porečem i Ciglenikom u požežkoj županiji; pruga od Jarmine do Čerevića, Sotin s Tompojevci u sremskoj županiji. U Kra-

jini ponajviše u Mitrovici, Petrovaradinu, Banovcih novih, Zemunu, a jarminski otočić zahvata Neudorf kraj Vinkovaca.

Magjara žive ponajviše u Slavoniji, navlastito u županiji sremskoj (6·84%), imenito pomiešani koje s Njemci koje sa Srbi u Neštinu, Erdeviku, Sotinu, Putincih, Šatrincih i dr.; pa u županiji virovitičkoj (3%), naime pomiešanih u Dežanovcu, Terezovcu, Gornjem Miholjcu, Slatini, raztresenih u Brankovcih, Novom selu, Vladislavcih i dr.; u požežkoj županiji (1%) ponajviše u Alagincih, a raztresenih u Bankovcih i Ruševu.

Talijana ima porastresenih u primorju osobito na Rieci, kamo jih se uplivom brodarstva i trgovine doselilo. Čeha i Slovaka žive nješto malo u Slavoniji, onih u Končanici, Bukovici, Dolnjemu Daruvaru, a onih oko Čepina. Slovenaca kraj medje Kranjske i Stajerske. Skipetara kraj Mitrovice u petrovaradinskoj pukovniji (2%) u Hrtkovcih i Nikincih. Cigana napokon ponajviše u sremskoj (1·11%) i virovitičkoj (0.63) županiji.

Miena ili kretanje žiteljstva.

Izkazi o mieni žiteljstva, ili o vjenčanjih, porodih i pomorih vode se u Hrvatskoj i Slavoniji tek od godine 1851. Sliedeći podatci o vjenčanjih, porodih i pomorih osnivaju se na izkazih od godine 1867 do 1869 uključivo. Razlogom nam je to, što novijih podataka za gradjanski dio neima, pa što su to posljedci godina, u kojih nedolazi nikakovih znatnijih zgoda, koja bi svojim skorim ili ustavljajućim uplivom znatnije promjene izazvale.

Obiteljska i ženitbena razmierja.

Posljednjim narodnim popisom pokazalo se, da broji medju efektivnim žiteljstvom postotaka

	Hrvatska i Slavonija	Krajina	ukupno
neženjenih	52·0	55·5	51·6
oženjenih	41·2	42·9	42·8
udovâ	6·6	5·6	5·5
razpitanih	0·2	0·0	0·1

Iz ovih se podataka razabira, da je u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini medju svimi kraljevinami i zemljami austro-ugarske carevine najpovoljnije razmjerje, što s hranitbenimi odnošaji naroda u tiesnom savezu stoji, jer se ratarsko žiteljstvo rano ženi, vrh toga znatno to podupire i rana zrelost južno-slovenskoga plemena. Ako se kod razmjerja oženjenih uvaži i odbije naraštaj do navršene 15 godine starosti, kojega je bilo po popisu u Hrvatskoj i Slavoniji 36·3, a u Krajini 38·7 postataka, tada je razmjerje jošte povoljnije, jer u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je preko 64, a u Krajini preko 71 postotak oženjenih. Podatci pako o razpitanih u Krajini nadmašuju sva podobna razmjerja, što je u obće poznato, jer su vrlo riedki slučajevi (0·02%), a u mnogih su krajevih podobni slučajevi sasvime nepoznati.

Razmjerje obiteljskvga stališa prema broju stanovnika u tiesnom će savezu stajati s brojem godišnjih vjenčanja. Da ovi znameniti brojevi s narodno-gospodarstvenoga i moralnoga stanovišta drugo znače n. pr. u Krajini, no što u kojoj drugoj zemlji, jasno pokazuje pomenuto razmjerje razpitanih u Krajini. Da u Hrvatskoj i Slavoniji, u jednoga te istoga naroda, medju gradjanskim i krajiškim područjem, gledeć na razmjerje godišnjih vjenčanja dolazi ipak razlikâ pokazuju sliedeći podatci.

Brojevi dakle vjenčanja u gore pomenutih godina i razmjerja prema broju žiteljstva ovi se pokazuju:

	Broj	1 vjenčanje nastan.	Broj	1 vjenč. na stanov.	Broj	1 vjenč. na stanov.
	1867.		1868.		1869.	
Hrvatska i Slav.	12764	77·0	12331	80·2	10348	96·3
Krajina . . .	9822	75·9	8171	90·1	8465	89·2
Ukupno	22586	76·6	20502	84·5	18813	93·2

Glede na obiteljski stališ vjenčanih pokazuje odsjek gore navedenih godina, da je sklopilo brak u

	Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
mladenaca s djevojkami . .	70·0 %	70·0 %	70·0 %
udovaca s udovicami . . .	13·0 »	17·7 »	16·0 »
udovaca s djevojkami . . .	12·5 »	9·5 »	10·8 »
udovica s mladenci	4·5 »	2·8 »	3·2 »

Glede starosti vjenčanih pokazuju se ova razmjerja na 100 brakova u

	Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
Zaručnika do 24 godine . .	43·5	60·7	50·4
» od 25—30 god. . .	28·5	16·1	23·6
» » 31—40 » . .	17·8	11·2	15·5
» » 41—50 » . .	7·2	7·3	7·0
» » 51—60 » . .	2·5	3·4	2·9
» preko 60 god. . .	0·5	1·3	0.6
Zaručnica do 20 godina . . .	39·4	47·9	43·4
» od 21—24 god. . .	24·4	21·4	23·6
» » 25—30 » . .	18·5	13·3	16·5
» » 31—40 » . .	11·9	9·8	10·3
» » 41—50 » . .	4·7	5·3	5·0
» preko 50 godina .	1·1	2·3	1·2

Vjenčanja nijesu kao što ni drugdje jednolično u godini podieljena, u pojedinih mjesecih u vrlo različitom razmjerju; najviše jih se ženi poslije žetve, a prije adventa, naime u studenom do 38 postotaka, a najmanje u ožujku (0·5).

Broj i razmjerje poroda.

Postanak žiteljstva ima svoj temelj u broju i vrstim poroda. U pomenutih godinah pokazao se u Hrvatskoj i Slavoniji i dotičnoj Krajini broj poroda i razmjerje prema ukupnomu žiteljstvu ovako:

	Broj	1 porod na stanov.	Broj	1 porod na stanov.	Broj	1 porod na stanov.
	1867.		1868.		1869.	
Hrvatska i Slav.	43216	22·5	44152	22·4	44420	22·5
Krajina . . .	35002	21·2	35720	21·0	34062	22·1
Ukupno	78218	21·9	79872	21·7	78482	22·2

Ova razmjerja pokazuju da je absolutni i relativni broj poroda prema prirastu žiteljstva primjeran.

Ovi absolutni brojevi poroda diele se pako po spolu ovako:

	mužkih	ženskih	na 100 ženskih ide mužkih
	poroda		
Hrvatska i Slavonija (1867—1869) . . .	67859	63939	106·1
Krajina (1867—1869) .	53799	50985	105·3
Ukupno	121658	114924	105·9

Obće opažanje, da se više rodi mužke nego li ženske djece potvrdjuje se time i u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini.

Razmjerje pako izmedju zakonitih i nezakonitih poroda pokazalo se ovako:

	Zakoniti porodi		nezakoniti porodi	
	broj	postotci	broj	postotci
Hrvatska i Slavonija (1867—1869 . . .	124463	93·2	7915	6·8
Krajina (1867—1869) .	103830	98·0	1216	2·0
Ukupno	228293	96·1	9131	3·9

Ovo vrlo povoljno razmjerje nezakonitih poroda u Krajini, koje je kroz cio red godina popréčno 1·2% iznosilo, stoji u tiesnom savezu sa patriarhalnim životom naroda, s frekvencijom i ranim vjenčanjem.

Broj mrtvorodjene djece vrlo je neznatan, jer u pomenutih godinah rodilo se u Hrvatskoj i Slavoniji na godinu odsjekom 337 ili 0·8, a u Krajinu na godinu odsjekom 277 ili 0·78 postotka od svih rodjenih. Kod mrtvorodjenih takodjer nadmašuje mužki spol ženski, jer 109 mrtvorodjenih dječaka dolazi na 100 mrtvorodjenih djevojčica.

Gledeć na pojedine godišnje dobe opažuje se njeka razmjernost u broju poroda, nu ipak glede pojedinih mjeseci dolaze razlike: u prva tri mjeseca u godini rodi se najviše, na mjesec odsjekom 8·22, opadajuć lagano do lipnja, u kojem se najmanje rodi, naime 7·40 postotaka.

Broj i razmjerje pomora.

Broj pomora i razmjerje prema broju žiteljstva pokazalo se u pomenutih godinah ovako:

	Broj	1 pomor na stanov.	Broj	1 pomor na stanov.	Broj	1 pomor na stanov.
	1867		1868		1869	
Hrvatska i Slav.	37927	25·9	40049	24·5	37009	27·1
Krajina . . .	29320	25·2	29673	25·9	26885	28·0
Ukupno	67247	25·5	69722	24·9	63894	27·6

Što mužki spol u pomorih nadmašuje brojem ženski, to je naravna posljedica većega razmjerja mužkih poroda. Razmjerje mužkih pomora prema ženskim prikazuje se u pomenutih godinah, da na 100 ženskih pomora dolazi odsjekom 108 mužkih; u Hrvatskoj i Slavoniji na 100 ženskih 113 mužkih, a u Krajini na 100 ženskih 104·7 mužkih.

Taj pako broj pomora bio je pogledom starosti u pomenutih godinah ovako na postotke podieljen:

	Hrvatska i Slavoniju		Krajina		Ukupno	
	mužki	ženski	mužki	ženski	mužki	ženski
Od poroda do 1 godine	32·2	29·4	31·5	28·7	31·8	28·9
Preko 1 god. do 5 god.	19·2	21·0	21·2	22·0	20·3	21·6
» 5 » » 10 »	4·6	4·9	5·4	5·3	5·0	5·3
» 10 » » 20 »	3·6	4·0	4·3	4·6	3·9	4·0
» 20 » » 40 »	12·4	13·9	13·6	15·6	·29	14·8
» 40 » » 60 »	17·0	16·0	12·8	14·4	15·2	15·2
» 60 godina	11·0	10·8	11·2	9·4	10·9	10·2

Pomor pogledom na godišnje dobe pokazuje se u proljeću sa 26·5, ljeti 20·4, jeseni 24·8, a zimi 28·3 postotaka. Najjači je mjesec siečanj sa 10·4, a najniži lipanj sa 5·3 postotaka.

Prirast žiteljstva.

Navedeni brojevi o porodu i pomoru jasno pokazuju, da se u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini više jih rodi no li pomre. U pomenutih dakle godinah pomnožilo se žiteljstvo većim brojem poroda, odbivši mrtvorodjene, ovim prirastom:

	Hrv. i Slav.	Krajina	Ukupno
godine 1867	4964	4306	9270
godine 1868	3780	5761	9541
godine 1869	7047	7177	14224
Ukupno .	15791	17244	33035

Prema ukupnomu broju žiteljstva pokazuje se, da je priraslo žiteljstvo pomenutih godina većim brojem poroda u oba područja odsjekom na godinu za 11012 duša, ili za 0·63 postotka; u Hrvatskoj i Slavoniji odsjekom na godinu za 5264, ili 0·54, a u Krajini za 5748 duša, ili 0·77 postotka.

Ako se pako s ovimi razmjerji porede rezultati proizlazeći iz narodnoga popisa, prikazuju se druga razmjerja. Sravnaju li se oba posljednja popisa (god. 1857 i 1869), pošto za Hrvatsku i onako neima drugih točnijih popisa, priraslo je žiteljstvo u to vrieme izmedju oba popisa za 121600 ili na godinu odsjekom za 10133 duše, to jest za 1·01 postotka; u Krajini pako priraslo je u to isto vrieme za 91087, na godinu 7584, ili 0·88 postotka. Oba obsega prirasla su za 230568 duša, godišnje za 19214, ili za 1 postotak. Glede Krajine valja to primjetiti, da bi znatno veći bio prirast, da nije za svakoga rata davala neobičan krvni porez, pošto je svaki odrasao bez iznimke bio na vojnu dužnost obvezan, te Krajišnici ginuše koje u ratu, koje uslied epidemija pojavivših se iza rata. Nespominjuć starija neprestana ratovanja s Turci i francezke ratove, napominjemo češće pokrete u Italiji, a navlastito godine 1848 i 1849 u Italiji i Ugarskoj, koje su žiteljstvo na dugo bacile u nazadak.

III.

Fizična kultura.

Gospodarski odnošaji.

Gospodarstvo u najširem obsegu sa stočarstvom i šumarstvom u Hrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini najpre-

težniji a je grana zanimanja narodu najznamenitije vrelo privrede. Posljednjim je narodnim popisom izkazano, da se u oba područja zanima gospodarskom produkcijom i područnimi granami okruglim brojem do 500000 duša, neračunajuć žene i djecu, što ako se pribroji preko polovine; dakle dvie trećine od ukupnoga žiteljstva zanima se gospodarstvom i njegovimi područnimi granami.

Hrvatska i Slavonija medju Dravom i Kupom, udaljena od koriena Alpa i blizu pojasa ekvinokcijalnih kiša, svojim vertikalnim ustrojstvom, izmjenom ravnina i humlja, toplijim i umjereno vlažnim podnebjem, uz liepu dugu i toplu jesen, prija težanju svih poljodjelskih proizvoda, navlastito težitbi kukuruza i drugotnih plodova (osobito heljde). Prem da proljeće nije svagdje postojano, pošto kasni mraz i studena magla u prigorju u svibnju, a u Slavoniji u travnju kadšto pada; pa nagla ljetna vrućina, koja se već u lipnju pojavljuje; za tim velika suša, koja malo kad nerodicu prouzroći; oštra te duga zima, koja tankim sniegom, a kadšto uslied južnih kiša i poledicom pokriva zemljište; al to su mjestni pojavi, kojih je škodljivost vrlo stegnuta.

Glavne kulturne grane tako su podieljene, da se ravninami prostiru prostrane oranice, koje se izmjenjuju, bud rastresenimi poput otoka, bud suvislimi dalekimi šumami; nebrojeni se vinogradi prostiru uz obronke brežuljaka, a livade steru se ponajviše kraj voda i medju bližimi šumami, dočim pašnjaci stranom za oranje prikladnim tlom često dvostruki prostor livada obsižu. U sjevernoj brdovitoj Hrvatskoj šume i vinogradi su dakle najznatnijimi kulturnimi granami. U Slavoniji se mnogo suvislih šuma prostire po najboljem tlu u ravnini, ali ipak poljodelstvo i vinogradarstvo obsižu znatne prostore, samo što livada ima malo; dočim usuprot dolaze mnogi pašnjaci, a prostrane rudine uz Dravu, Savu i Dunav. Napredak u gospodarstvu u obće trpi nedovoljnim gnojenjem, pošto broj marve nije prema obsegu oranica i livada, pa što seljak voli marvu pasti na prostom, no što ju hraniti u štali.

U kraju Kupi na jugu, zemljište je medju morem i Koranom, osim njekojih dolinastih ravnina, po svojoj kraškoj formaciji ponajviše kamenito, navlastito u primorju i drugih

šuma lišenih krajevih; tlo je ogoljeno i prekrito golim stienjem, medju kojim se stere poput mreže po koji komad žutice; vrh toga izprosiecano je tlo obronci i koritastimi jamami. Na takovom tlu neima mjesta obsežnim livadam, ni prostranim oranicam, prikladno je za gorsku pašu, a u primorju za težitbu loze i gojitbu duda. Ekvinokcionalne pako kiše neprude zemlji, jer padaju u onih godišnjih dobah, kadno je žetva obavljena, a novi plodovi nijesu jošte posijani, ili netrebaju vlage. Preostala u zemlji vlaga iza zimnih i proljetnih kiša iztroši se do konca svibnja ili polovice lipnja, a sve dalje do listopada visi o ljetnih olujnih kišah, koje gdje koju godinu izostanu. S toga dolazi u tih krajevih znatan postotak neproduktivnoga kamenitoga tla (u ogulinskoj puk. 31.7%), koj pruža razmjerno maleni prihod, a taj bude velikimi kontrasti godišnjih doba, bud pretežnom burom, bud prekomjernom žegom i sušom vrlo često nesigurnim.

U gradjanskoj Hrvatskoj i Slavoniji bjehu i stranom su jošte isti odnošaji medju gospoštinom i podanikom kao i u susjednoj Ugarskoj; a to ne samo u socijalnom i političkom pogledu, nu i glede razredbe kultura.

Po urbarijalnom zakonu Marije Terezije imao je seljak pravo na stalnu gospodarsku površinu; po tom budu ustanovljene veličine sesija i medjusobna prava i dužnosti medju seljaci i gospoštinami, koje si pridržaše šume i travnike, a seljaku oranice prepustiše. Pošto je to seljaku bez šume i travnika od slabe koristi bilo, povodom je u novije doba agrarskim razmiricam, koje nastaju medju gospoštinami i seljaci radi krčevina. Gospoštine su prepustile izkrčene šume seljakom ne bez zamjene kao oranice, koje su kod poreznoga katastrovanja gospoštinam opet dopitane. Time traže gospoštine svoje pravo na krčevine, pošto vrednota takovih zemalja napredkom gospodarstva biva sve to znatnijom.

Druga je osebina ovih zemalja obiteljski ustav, što se od starodavnih vremena u Hrvata i Srba uzčuvao te je jošte danas u Hrvatskoj i Krajini u životu. To je institucija tako zvanih »zadruga«, koja ima svoj zametak u jugo-slavenskom životu: da je posjed vazda vlastničtvom ciele obitelji, a ne pojedinih joj članova, te da nastariji ili najvrliji imanjem u

ime zadrugara upravlja. Na takovih seoskih prebivalištih, kamo spada u priedjelih srednje ruke odsjekom 25-40 jutara zemlje i primjerena kućna marva, stanuju obiteljski članovi, koji zajedno gospodare i biraju si svojega kućnoga starješinu, koj odredjuje svaki dan svakomu članu svoj posao i vrši najobsežnija otčinska prava ne samo nad svojom djecom, nu i prema cieloj zadruzi. Oni pako članovi, koji u vojsci služe, ili drugdje izvan kuće za privredom idu, spadaju ipak k zadrugi i vrate se često kući. Ova institucija, koja bitno uplivuje na razvoj gospodarskih odnošaja, bješe prijašnjih vremena znatnim faktorom seoskoga blagostanja; al se je danas preživjela, jer se pokazalo u onih krajevih, gdje ta institucija vlada, da radna snaga pojedinaca slabo vriedi; mnoge su zadruge prepučene, a druge razseljene, te nije na gospodarski napredak ni pomisliti. Ove i druge jošte mahne razlogom su, što se u novije vrieme nastoji oko ukinuća ove jur preživjele starodavne institucije te da se zadruge shodnimi zakoni urede, za da se zemlja više razvijati uzmogne. Ova je istitucija u mnogih krajevih i onako u razsulu: zadruge se u Hrvatskoj od sebe sve to više razpadaju, jer se posjed mučeći medju članove dieli i sve to više se ciepa. U Krajini pako, gdje je po zakonu od god. 1850 zadruga vlastnicom svoga nepokretnoga dobra, uredjene su zadruge zakonom od 8. lipnja 1871. Zadruge su po tom zakonu vlastne razpolagati svojim pokretnim i nepokretnim dobrom do najmanje šest jutara, što se nesmije prodati već ostane kao rodna imovina. Ovaj minimum od 6 jutara može se u primorju s dozvolom vlasti obaliti. Rodna imovina krajiške zadruge može se u skrajnjoj nuždi s dozvolom vlasti putem ovrhe prodati, i tada se zadruga razidje; što takodjer biva, ako neima više nikakova mužkoga zadrugara. Svaki član zadruge vlastan je svojim dielom zadružnoga imetka razpolagati putem oporuke ili nasljednoga ugovora.

U Hrvatskoj i Slavoniji dolaze velika imanja medju malimi, a gospodari se povajviše ekstensivno bezobzirnim krčenjem šuma. Na njekojih velikih imanjih počima se racionalno gospodariti. Gospodarske radne sile nejednako su podieljene, ipak u cielom povoljniji, no što u susjednoj Ugarskoj, pošto je žiteljstvo gušće i žene takodjer rade.

Zemljarinski katastar zaveden je u Hrvatsku i Slavoniju g. 1849, te je zemljarinski provisorij na temelju starijih izmjera, drugih pomagala i procjemba ustanovio poreznu površinu; dočim je stalni katastar god. 1864 svoj posao obavio i potanko zemlju izmjerio. U Krajini je takodjer stalni katastar započeo svoje operacije i većinu (osim ličke, ogulinske, otočke i petrovaradinske pukovnije) jurve na tanko izmjerio. Sada je na redu, da se u Hrvatskoj i Slavoniji katastralno izmjereno zemljište procieni i prema tomu odmjeri zemljarina. Po izmjernih operacijah stabilnoga katastra kao i iz procjemba zemljarinskoga provizorija moći je označiti površinu produktivna i neproduktivna zemljišta, kao i razredbu produktivna zemljišta po kulturah. K neproduktivnoj zemlji spada osim sasvime neupotrebljenoga i onaj prostor, koj se stranom (kao gradjevno tlo, kamenare i dr.) doista računa k poreznoj površini, a stranom (kao vode, ceste, putevi i dr) nije pod porezom.

Na temelju ovih izkaza ima zemlje

	produkt.	neprod.	Od ciele površine ide na	
	□milja (po 10000 jutara)		produkt. postotaka	neprod.
Hrvatska i Slavonija	379·67	22·57	94·4	5·6
Krajina	287·96	64·92	81·6	18·4
Ukupno	667·63	87·49	88·4	11·6

Iz ovoga se vidi, da je razmjerje produktivne zemlje prema ukupnoj površini sasvime povoljno. Jer dolazi produktivne zemlje na 100 duša odsjekom 359 jutara: u Hrvatskoj i Slavoniji 326·9, a u Krajini 412·5 jutara. U Hrvatskoj i Slavoniji ide na svakoga posjednika 18·8 jutara, ili 13·5 parcela, a na svaku parcelu dolazi 1·5 jutra produktivne zemlje. Velika je ipak razlika izmedju plodovite zemlje na sjeveru i jugu. U sjevernom kraju, imenito medju Savom i Dravom, neproduktivno tlo takove je vrsti, da bi se dalo uz dovoljne radne sile bez velikih težkoća u plodovito obratiti. Navlastito moglo bi se osušenjem bara i močvarina, te regulacijom rieka i voda znatno više produktivna zemljišta dobiti, jer močvarine obsižu po katastralnoj izmjeri u Hrvatskoj i Slavoniji preko 14000 jutara. U gornoj Krajini ima radi krševitoga tla u razmjerju

mnogo neproduktivne zemlje, same krševine preko 35·5 □m. premda ima u koritih i dolovih raztresenih pašišta. Razmjerje neproduktivnoga tla dalo bi se i u Krajini vremenom umanjiti ošumljenjem golih kraških priedjela i osušenjem slavonskih bara i močvarina.

O zemljarini odlučuje se na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru te je g. 1868 glede zemljarine stvoren zakonski članak (25), koj je g. 1870 u krjeposti produljen. Uslied toga članka ustanovljuje se zemljarina po postotcih od izkazanoga u katastralnih knjigah poreznoga provisorija cieloga godišnjega čistoga prihoda, od kojega se plaća 20·76, a u ime zemljorazteretnoga prireza 9, ukupno 29·76%. U Krajini obstoji zemljarina po temeljnom zakonu od g. 1807, a osniva se na starijih fasijah i izmjerah. Zemljarina je trovrstna: jednostavna ili prostih krajišnika, koji plaćaju najniži porez; viša, kamo spadaju povlašteni posjednici, ili stanovnici gradova i iz civilnoga područja; i osebni porez, što ga plaća svećenstvo od onoga zemljištnoga posjeda, koj nije u kongruu uračanan. Glede prve kategorije podieljena je ciela zemlja po plodovitosti na 4 diela: a) obsiže 4 pukovnije gornje, b) dvie banske, c) gradišku, i d) brodsku i petrovaradinsku pukovniju; oranice i livade razredjene su po vrlini na tri razreda; porez se plaća od površine bez obzira na prihod.

Hrvatska i Slavonija broji

Zemaljskih posjednika	201558	
Katastralnih parcela	2,651260	
Čisti prihod zemlje po procieni katastralnoga provisorija	7,760000	stot.
Čisti prihod prema površini stab. katastra . .	8,239279	stot.

Iznos zemljarine s prirezi god. 1872.

u Hrvatskoj i Slavoniji.	2,748991	stot.
u Krajini	850228	»
Ukupno	3,599219	stot.

Ratarski odnošaji.

Površina zemlje, koja se rabi, bud neprekinuto bud izmjenice za oranice obsiže ukupno 2,168385 jutara, ili 28·79% od ukupne površine.

Pojedini dielovi

Županije:	ukupno jutara	% od ciele površine
Zagrebačka	224338	40·42
Varaždinska	96013	30·00
Križevačka.	98927	32·96
Belovarska.	241516	35·97
Riečka	21850	7·78
Požežka.	124266	28·88
Virovitička.	300672	37·11
Sremska.	206993	49·23
Ukupno . .	1,314577	32·70
Pukovnije:		
Lička	77446	15·08
Otočka	52333	10·00
Ogulinska	67232	14·60
Slunjska.	99655	41·50
I. Banska	101039	43·91
II. Banska.	83383	33·32
Gradiška	99395	30·09
Brodska	130138	36·87
Petrovaradinska	143187	24·25
Ukupno. . .	853808	24·26

Tlo je u obće poljodjelstvu pogodno, a duboke glinaste naslage u Slavoniji pače su mu pogodnije, no što u mnogih krajevih Ugarske, — do gorskoga ruba gdje je nejednako, često plitko i kamenito. Svaki od tolikih potoka i rieka razastro je uz svoj protegnuti brieg osobiti zemljištni materijal, koj je po svoj duljini jednak; tako je dravski diluvij i aluvij ponajviše dubok, žiran i mek (gnjilovit), a uz Savu više sitno pjeskovita žutica. Time ima Slavonija izvrstno žitno tlo te spada, osobito Sriem, medju najplodnije priedjele Europe. Južnozapadni je pako kraj Hrvatske (primorje i riečka županija) krševit i slabo plodan. Srednji krajevi prikladniji su za sijanje krme, no li žita, dočim Slavonija i medjašni kraj Hrvatske

ima ponajviše tlo za pšenicu. Tropoljstvo je malo ne svagdje u običaju; kraj toga dolazi na mnogih mjestih i slobodno gospodarstvo, jer se raznovrstni usjevi siju na jednoj te istoj njivi, jedan uz drugi i pomiešano. U Slavoniji sije se kao ozimica ponajviše pšenica, pa ječam i repica, a riedko raž, kao jarina ponajviše kukuruz, a ugar se pogotovu i ne rabi. U sjevernoj Hrvatskoj običaje se na jednoj njivi svakojakih usjeva sijati, osobito kukuruz, a medju kukuruzom pasulj, buće i dr., što se često kroz dvadeset godina na jednoj te istoj njivi teži; kukuruz obsiže $^6/_8$, a ostali plodovi $^2/_8$ oranica; kukuruzu često naknaduje sirak. Poveća imanja umnije se obradjuju, njekoja uvode izmjenu plodova, dočim se seljak sve to više odriče svoje starodavne navade. Najrevniji gospodar je primorac, koj najmanji komadić zemlje, što silnim trudom izmedju stienja i dračja izkrči, vrlo pomnjivo goji; al je posjed u primorju tako rasciepan, da jedva deseti dio naroda o težanju tla živjeti može. Mahna, koje su na putu poljodelskomu napredku, ima više, navlastito, kao što je napomenuto, što se zemlja slabo gnoji, jer se marva po pašnjacih pase te polja s nedostatka gnoja manje rode. Dalja je zapreka gospodarskoga napredka nedostatak radnih sila, što se ponajviše nemaru zadruga pripisati ima. Vrh toga loši odnošaji gospodarske veresije i loša prometala su prometu plodina znatno na uštrb. Kraj svega toga opažuje se, da se poljodelstvo u najnovije doba začelo dizati, ne samo na većih imanjih, nu i malih posjedih umnijim težanjem i uporavom raznovrstnih gospodarskih strojeva i popravom ratarskoga orudja.*) Od god. 1864 radi se medju to u Hrvatskoj i Slavoniji o segregaciji i komasaciji raztresenih zemljišta i šuma, što kada se posve izvede znatno će promaknuti gospodarstvo, jer će se mnogi komad zemlje valjanije obradjivati. U ostalom će življi promet, koj je započeo na vodenih putevih i željeznicah, te time i veće žitne ciene producenta potaknuti da ulozi što veći trud na razvoj poljodjelstva.

*) Po ovogodišnjem popisu ima u Hrvatskoj i Slavoniji a) parnih sijala 1, kosila 4, mlatila 48, a inih strojeva 25. b) Za konjsku silu priredjenih plugova željeznih 9055, drvenih 59558, sijala 326, kosila 33231, mlatila 7975, a inih strojeva 7877.

Krajina ima u gospodarskom obziru vrlo različito tlo. Istočni krajevi medju Dravom i Savom u obće su plodniji od zapadnih. Najlošiju zemlju ima gornja Krajina na južnom i zapadnom kraju; nu ipak dolazi i ovdje rodnih priedjela, kao dolina zrmanjska i korenička, pa Krbava, Brinje i dr. Na jugoistoku je tlo svakako bolje, navlastito u slunjskoj i banskoj Krajini; lošiji su bregoviti priedjeli gradiške i njekoje ravnine brodske pukovnije, dočim su ostali krajevi ove kao i petrovaradinske pukovnije vrlo rodni. Marljivijim gnojenjem, umnijim težanjem dalo bi se i u Krajini znatno više plodina izvoditi te time doskočiti čestoj nestašici hrane u gornjoj Krajini. U ostalom vojnička uprava, osobito iza g. 1848, nastoji praktičnimi uredbami, zavedenjem boljih ratarskih orudja, kao i školskom obukom oko napredka poljodelstva. Čisto tropoljstvo u mnogih je krajevih ponajviše u običaju, ali se pravilnoga reda svagdje ne drži, jer mnoge zemlje leže tri i više godina na ugaru; u slavonskom kraju pako rabi se na njekojih mjestih dvopoljstvo. Polja kraj gradova, cesta i kuća, bolje se teže, nego li podalja mršavih priedjela. U obće se u novije vrieme više radi, nastoji se oko okrčenja, skrbi se za bolja orudja i uvode se izdašnije težbene osnove.

Ratarski proizvodi.

Iskustvom je dokazano, da istočni kraj Hrvatske i Slavonija izvode više žita, no što trebaju; gornja Krajina usuprot vrlo slabo žitom rodi. Nedostatak u kraških priedjelih pokriva se uvozom iz Banata, Slavonije i susjedne Bosne, a po moru iz Italije i Rusije. Sve se vrsti europskoga žita siju, a poglaviti su plodovi p š e n i c a, k u k u r u z, r a ž, j e č a m, n a p o l i c a, z o b, p i r, p r o s o i h e l j d a, a u gornjoj Krajini k tomu s i r a k. Za posljednjih 50 godina sve to se više obradjuje kukuruz, zob i heljda, posljednja se kao drugotni plod izvodi. Pšenica spada u red najbolje vrsti, vagan teži 80-86 a slavonska 90 i preko funta. U dolnjem Sriemu, navlastito oko Rume, izvodi se pšenica, koja je banatskoj sasvime ravna. Osim pšenice izvodi se ječma, zobi i kukuruza preko potrebe. Sremski je kukuruz radi dobre vrsti na glasu.

Računa se da srednji rod jednoga jutra iznosi vagana

	u Hrvatskoj na dobroj zemlji	srednjoj zemlji	slaboj zemlji	u Slavoniji
kukuruza	40	25	15	40-50
pšenice	28	20	12	25-30
raži	35	25	15	25-30
ječma	38	28	18	30-40
zobi	36	24	12	40
heljde	—	10	—	—

Godišnju produkciju vrlo je težko točnimi brojevi izkazati, jer izvještaji o žetvi, na kojih se statistički izkazi osnivaju, vrlo su površni i neistiniti, jer po njimi bila bi svake godine nerodica, pošto golemi žitni manjak izkazuju. Mi te podatke navodimo neimajući drugih, neka se dakle sliedeći brojevi uzmu samo kao skrajnji minimum priroda.*)

Indi uslied izvještaja o žetvi računa se da godišnji prirod iznosi vagana

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
pšenice	980000	360000	1,340000
kukuruza	2,400000	1,480000	3,880000
raži	560000	236000	796000
napolice	553000	504000	1,057000
ječma	500000	410000	910000
zobi	1,040000	650000	1,690000
prosa	210000	235000	445000
pira	—	80000	80000
heljde	80000	66000	146000
smješe	—	80000	80000
sirka	30000	30000	60000
Iznos	6,353000	4,131000	10,484000

Po tom bi dolazilo žita na svako jutro oranice 4·9, a na svakoga stanovnika 5·6 vagana; u Hrvatskoj i Slavoniji

*) Podatci o prirodu odnose se za gradjansku Hrvatsku i Slavoniju na na izvještaju o žetvi za god. 1868 i 69, za Krajinu pako na popriečnom godišnjem prirodu od više godina. Podatci se odnose na obseg od g. 1868, samo što je pridana Petrovaradinska pukovnija.

na jutro 4·9, a na stanovnika 6·4, u Krajini na jutro 4·9, a na svakoga stanovnika 4·9 vagana.

Poprečna je ciena pšenici 5, raži 3·5, ječmu 2.5, kukuruzu 3, a zobi 1·7 stot. po vaganu.

Osim žita izvodi se sočivo: grašak, pasulj, bob, sočivica ponajviše u vrtovih, a pasulj takodjer uzgredno med kukuruzom.

Od gomoljika i krme izvodi se ponajviše koruna, što naknadjuje stranom nedostatak hljeba, osobito u onih krajevih, u kojih nerodi dosta žita; za tim kupusa (glavatoga zelja), jer služi kao varivo (kiselo) ljudem za hranu; i repe, koja se sije iza pšenice ozimice. Djeteline se u novije doba znatno više sije i mienja se s usjevi; grahora se takodjer u posljednje vrieme mnogo više izvodi.

Amo spada takodjer crvenac luk i češnjak; pa buće, koje se siju med kukuruzom; hren, šparoga, pa dinje i lubenice, kojih se u Slavoniji 200000 komada izvozi, krastavci i dr. teže se ponajviše u vrtovih.

U godini izvodi se vagana

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
koruna	720000	590000	1,310000
sočiva	100000	154000	254000
kupusa	435000	300000	735000
repe	396000	93000	489000

Od tržnoga bilja sije se lan i konoplja, repica i duhan. Lan i konoplja teži se ponajviše radi domaće potrebe. Kušalo se u Slavoniji i Ličkoj Zrmanji s pamukom ne bez svakoga uspjeha. Sadjenje je duhana izključivo državno pravo (monopol), a dopušteno je samo pod stanovitimi uvjeti; sadilo ga se znatno više prije god. 1848; ponajviše ga se sadi u Slavoniji i u Krajini.

U godini izvodi se

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno	
lana	30000	30000	60000	centa
konoplje	80000	30000	110000	»
repice	30000	3000	33000	vagana
duhana	1000	1000	2000	centa

Osim toga ima se tu jošte napomenuti ino tržno bilje, koje se sije i sadi ponajviše u vrtovih, ali mu je ukupna vrednota dosta znatna; naime: vrbovnik, rujevina, koje se znatno mnogo u Sriemu dobiva, pa paprika, šafranjika u Slavoniji, mak, slavonski broć je osobito dobre vrsti, hmelj (divlji), oko Virovitice, Valpova i drugdje po Slavoniji, i dr.

Vrtlarstvo i voćarstvo.

Pravo vrtlarstvo u obće je vrlo neznatno, jer vrtovi s voćnjaci obsižu u Hrvatskoj i Slavoniji samo 56437 jutara, ili 1·40% u Krajini 40892, ili 1·17%, u svemu dakle 97329 jutara, ili 1·29% od ukupne površine. Blizu gradova, gdje izvadjanje povrća sve to veću korist daje, napreduje vrtlarstvo.

Nasuprot tlo i podnebje vrlo je pogodno voćarstvu, koje se osim voćara običaje saditi na pašnjacih i putevih. Gojitba voća za novije doba znatno napreduje, navlastito odkad su ciepovi uvedeni. U Krajini se svake godine iz obćinskih pokušališta na tisuća plemenitih priesada medju narod dieli. Sve vrste srednjo-europskoga voća rode u zemlji. Poglavita vrst voća su šljive, iz kojih se peče šljivovica i pravi lekvar, što se u veliko uz dobru cienu navlastito iz Sriema izvaža. Vrh toga znatna je takodjer produkcija suhih šljiva, kojih se mnogo prometne, jer su ravne najboljoj turskoj vrsti. Za tim dolazi kesten, od kojega osobito u Slavoniji ima čitavih šuma; pa orah, kojih se u godini na više tisuća centa izvozi. Medju ostalim voćem znamenite su u Slavoniji jabuke srčike, koje se izvažaju (do 60 ladja) izvan zemlje. Mendula i smokva rodi u primorju, gdje ima takodjer i maslina raztresenih.*)

Novije vrieme razprostranjuje se sve to više gojitba dudova, osobito u Krajini, gdje murvinjaci obsižu preko 134 jutra, jer i gojenje svilaca sve to znatnije napreduje.

Voća svega skupa rodi u godini do 500000 mjerova.

Vinogradarstvo.

Vinogradarstvo spada u red najznatnijih gospodarskih privreda, a vino medju poglavite zemaljske proizvode; jer

*) Maslinami zasadjene bašće obsižu 2 jutra i 1326 □hvati, a maslinami sasadjeno pašnjaci 28 jutara i 1399 □hvati.

daje uz težitbu žita i šuma viši godišnji srednji prihod, no ikoja druga gospodarska grana. Osobiti vinski priedjeli prostiru se uz primorje, pa prigorjem alpinskih ogranaka medju Dravom i Kupom sve do sremskih Karlovaca. Najmanje pako dolazi vinograda na južno-hrvatskoj visočini, gdje je radi visine tla i oštroga podnebja maleni obseg vinograda. Vinogadi obsižu u ukupno 113052 jutara, ili 1·50 postotaka od ukupne površine. Od toga ima

Županije:	ukupno jutara	% od ciele površine
Zagrebačka	23374·5	3·02
Varaždinska	12338·6	3·90
Križevačka	9479·6	3·13
Belovarska	1181·6	0·39
Riečka	10106·7	1·56
Požežka	4056·3	0·94
Virovitička	7496·2	0·91
Sremska	22223·5	5·28
Ukupno . .	90457·7	2·24
Pukovnije:		
Lička	7	0·00
Otočka	84	0·01
Ogulinska	202	0·04
Slunjska	2329	0·96
I. Banska	3367	1·50
II. Banska	1591	0·60
Gradiška	3350	1·00
Brodska	2156	0·55
Petrovaradinska	9509	1·61
Ukupno . .	22595	0·64

Time su dakle ovi krajevi (osim visočine) vinogradarstvu vrlo povoljni, a mogao bi prema naravi zemljišta obseg vinograda i veći biti. Uz ekstenzivnu težitbu, koja se ponajviše tjera, i uz taj daleki prostor, kojim se vinogradi protežu, nemože ni proizvod biti jednolik, već dolaze vina najrazličitije

vrsti, od najprostije do najfinije vrsti. Ova velika razlika vinske vrline potiče od više ili manje naprednijega vinogradarenja, ponajviše pako od boljega i lošijega nasada s jedne, a s druge strane od veće ili manje pomnje i vještine u postupanju širom i vinom u pivnici. Pogledom na nasad dolazi medju raznimi vrstmi trsovlja, što no se goje, dosta takovih, koji su za ovdašnje tlo prikladni, jer daju dobro vino; ali s ovakovimi pomiešane su i takove vrsti, koje su se izrodile, da se samo na štetu boljih vrsti razplodjuju. Pomladjivanja vinograda izvadja se obično grebeničanjem, pri kojem se poslu sve do novijega vremena malo obziralo na to da su se izmedju svakojakih trsnih vrsti ne samo dobre grebeničile, već su se i loše vrsti pomladjivale i množile, što je ne samo na količinu, no i na kakvoću priroda vrlo štetno djelovalo.

U red najobičnijih trsnih vrsti broje se: šipelj, ranina, slaščina, bjelina, pušćak, lipovina, lipovina drobna, plavec, plavec žuti, kliešćec, žutabiel, šopatna, ovnek, braničevka biela, smederevka, zelenika, imbrina ili kraljevina, peles, vranek, kapčina, braničevka crna (kadarka), crni klešćec, kosovina, kapčina, crnina, krmežina. Osim navedenih ima još i drugih vrsti, a izmedju svih tih zastupane su u starijih vinogradih najvećma: bjelina, lipovina, ranina, moslavac zelenika, javor, a mjestimice kraljevina, kosovina, crnina, peles i kapčina. Ostale su pako vrsti medju prije pomenutimi više ili manje pomiešane. Kad se uzme obzir, da su domaće te vrsti koliko po dobi zrienja toliko i po slastnosti i kiselosti grožđja vrlo različite, pa da se bere obično kad je grožđje najsočnije, te da se riedko prebira, već se različite boje i vrsti i nejednako zrelo grožđje jedno s drugim mieša, time vino iz razne smješe dobiveno neima pravoga karaktera, i da se prema tomu, kako su bolje ili lošije vinske vrsti u kojem vinogradu zastupane, bolji ili lošiji produkt dobije.

Uz ove mane što nasada, što moštenja, i kraj primitivnoga pivničarstva, ostala su hrvatsko-slavonska vina malo ne u inostranstvu nepoznata. To je počelo u novije doba ne samo prosviećene no i iste seljačke vinogradare sve to većma do spoznanja dovoditi, da im valja ovu toli znatnu kulturnu granu većim uvaženjem njegovati, koliko i u vinograde toliko

i u pivnice više pomnje i truda ulagati, pa i strukovnoga si znanja nabavljati. I zbilja je vinogradarsto u posljednje doba napredovalo. Jer već i seoski vinogradari krče lošo i izrodjeno trsovje te ga izkusano dobrom vrsti zamjenjuju, a uz rezitbu, okapanje i čišćenje najvećim zanimanjem rade. Vlastela pako stadoše nove vinograde najplemenitijom vrsti saditi, stare pako mješovitoga nasada postupice krčiti i na prerovanoj te nagnojenoj zemlji takodjer izvrstno trsovje u redove stavljati. Time se sada na sve strane sadi bud dišuća graševina, bud talijanska graševina, traminac, žeravina, dolenka, zatim modra klevanjka, modra kadarka, modra frankovka, modri portugizac i dr. kako gdje koja vrst tlu i položaju prija. S tako plemenitim trsovjem posadjeni vinogradi množe se u zemlji svakom godinom, te se je u posljednje vrieme u Hrvatskoj i Slavoniji na više tisuća rali šikarja u izvrstne vinograde pretvorilo. Kraj toga se jošte većom pomnjom postupa pri berbi, moštenju i vrienju vina.

Medju raznovrstnimi vini najviše su poznata sremska pod imenom dolnjo-karlovačkoga, gušćerovac, moslavac, kalnička, zagrebačka, zagorska i dr., a bakarska vodica i koludar u primorju. Prirod vina u Hrvatskoj i Slavoniji nepokriva samo domaće potrebe, već se izvaža u druge zemlje. Na jednoj rali rodi odsjekom 30, iznimice takodjer 50 i 80 vedára. Vina se u godini producira u svemu do 3,000000 vedara, od toga ide četvertina na Krajinu.

D r o p e, s kojih se mjestimice peče rakija i marva hrani, o c a t v i n s k i, i v i n p i c c o l o u primorju, uzgredni su proizvodi vinstva.

Travnici.

U Hrvatskoj Slavoniji i dotičnoj Krajini obsižu livade svega skupa 754941 jutro ili 10%, pašnjaci pako 1,010812 jutara ili 13·38 postotaka od ukupne površine. Od toga ima

Županije:	livada		pašnjaka	
	ukupno jutara	% od ciele površine	ukupno jutara	% od ciele površine
Zagrebačka . . .	115407·2	14·98	58101·1	7·54
Varaždinska . . .	40978·4	12·78	32387·7	10·42
Križevačka . . .	37050·6	12·33	26331·7	8·76
Riečka	58771·3	20·96	45250·2	16·14
Belovarska . . .	46643·0	6·95	61256·0	9·13
Požežka	30155·3	7·00	19696·7	4·56
Virovitička . . .	68038·6	8·39	52534·0	6·48
Sremska	30705·6	7·40	56421·6	13·43
Ukupno .	427750·0	10·63	351979·0	8·75

Pukovnije:

Pukovnije:	livada ukupno jutara	livada % od ciele površine	pašnjaka ukupno jutara	pašnjaka % od ciele površine
Lička	24876	4·96	152945	30·58
Otočka	20203	3·84	125135	23·80
Ogulinska	26669	5·80	44206	9·17
Slunjska	28678	11·91	54458	22·66
I. Banska	15159	6·86	42206	19·18
II. Banska . . .	21587	8.60	47167	14·84
Gradiška	43464	13·15	69519	21·06
Brodska	69076	18·16	54022	14·21
Petrovaradinska .	77477	12·90	69175	11·51
Ukupno .	327189	9·28	658833*	18.66

Livade se pomnjivo goje kao i svagdje drugdje i pružaju priličan prihod, po blizini vode 20—50 centî siena po jutru. Livade pako na južno-hrvatskoj visočini dolaze na mjestih, gdje se umjesto kraškoga vapna glinasti i često laporasti pješćenici pojavljuju, ili gdje uz rieke dolaze široki aluvijalni komadi zemlje kojom se voda ciedi. Takodjer ima livada na gornjih šumovitih visočinah, naime uz Rječinu i u Vinodolu hrvatskoga primorja; u vinodolskoj šumi, na Kapeli, Plješivici i drugih gorah južno-hrvatske visočine, gdje u razmjerju najmanje livada dolazi.

*) Od toga 152233 rali drvećem zasadjenih pašnjaka.

Pašnjaci zauzimlju razmjerno odveć veliki prostor, nedaju više od 3-10 centa u vriednosti siena po jutru; najviše ih ima na južno-hrvatskoj visočini, jer je tu mnogo krševita tla, koje se neda težati, već se kao pašnjak rabi.

Godišnji prihod

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno	
siena	9,000000	3,500000	12,500000	centâ
otave	1,100000	200000	1,300000	»
djeteline . . .	1,000000	70000	1,070000	»
grahorice . . .	140000	?	140000	»

Šumarstvo.

Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom vrlo je bogata šumami, koje obsižu u svemu 2,531806 jutara, ili 33.53 postotaka od ukupne površine. Sudeć po mjerilu intensivno težanih sredo-europskih zemalja više no dva puti toliko, što se za pravu domaću potrebu zahtjeva. Ovaj je iznos na pojedine dielove zemlje ovako podieljen:

Županije:	ukupno jutara	% od ciele površine
Zagrebačka	306119	39·75
Varaždinska	119497	37·31
Križevačka	115800	38·60
Riečka	148881	53·14
Belovarska	223238	33·31
Požežka	241825	54·95
Virovitička	331144	40·87
Sriemska	68997	16·40
Ukupno . .	1,555501	38·69
Pukovnije:		
Lička	139853	27.96
Otočka	206844	39·34
Ogulinska	172774	37·10
Slunjska	50490	21·00
I. Banska	55875	24·26

Pukovnije:	ukupno jutara	% od ciele površine
II. banska	81059	32·40
Gradiška	93714	27·55
Brodska	102039	26·62
Petrovaradinska	73657	12·20
Ukupno . .	976305	27·66

Time dolazi na svakoga stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji 1·3, a u Krajini do 1 rali šume. Visoke šume zapremaju u svemu 1,924627 jutara, ili 76 post., u Hrvatskoj i Slavoniji 1,064900 jutara ili 68·4%, a u Krajini 859727 jutara ili 88 post. U Krajini zapremaju šume srednjega uzgoja 37667 ili 3·9, a nizkoga uzgoja 45598 jutara ili 8·1%, u Hrvatskoj i Slavoniji zastupan je od prilike srednji uzgoj s 11·6, a nizki s 20 postotaka. Uz cielo primorje i po nutrnjih krajevih hrvatske visočine ima, kao napomenusmo, sasvime golih priedjela. Izkrčenje šuma, neograničena marvinska paša, koja je svakoj omladi pogubna, i narav kredovita tla povodom je sve to, što su oni njegda gustom šumom zarasli krajevi pretvoreni u kamenitu pustinju. Posljednje vrieme se nastoji, osobito u Krajini, da se opet oni goli priedjeli šumom zasade, što će jednom na plodovitost zemljišta i na podnebje onih krajeva dobrotvorno djelovati. Na toj šumskoj površini treći dio zapremaju drva za domaću potrebu, dočim stara drva dvie trećine obsižu, od kojih je polovica pravi gvozd.

Državne šume obsižu

	jutara	postot.
u Hrvatskoj i Slavoniji	297859	15·52
u Krajini	940398	96·00
Ukupno . .	1,238257	48·90

Vrsti drveća, koja su i biti će za izvoz najznatnija jesu hrast, jela, omorika i bukva. Izmedju svih tih vrsti najpretežnija je bukva i hrast, a u zapadnih gorah često jela, koja vrh toga na viših gorah vjerno bukvu prati. Bieli javor takodjer se mieša prekrasnimi representanti u bukovu šumu, kadšto omorika i jela; pače isti tis, kojega je u ostaloj

Europi nestalo, tu dolazi. U dubljih položajih pridružuje se gradun (Q. robur) i kesten te zauzimlju mjestimice cielo mjesto; a pojedince dolaze tu jošte crveni liešnjak (Coryhus Colurna) i orah. Njekoje grmlje takodjer je u bukovih šumah znatno, navlastito drenovina, koje se prave brodarski klinjci.

Bukva je svagdje snažna, samo što nije u svojoj drvnoj punoći jednaka. U zaklonjenih krajevih i dobrom tlu sižu njezini starci 120 st. u visinu, a 3-500 st. u debeljinu, pače u gradiškoj pukovniji ima gorostasa koji zapremaju od 500 do 1000 stopa drva. U plitkoj žutici pako kraj sve starosti od 150-200 godina riedko nadilaze 80-100 st. visine, a 1 $^{1}/_{2}$-2 st. u promjeru prsne visine. Premda je bukovina pogledom na dobrotu izvrstna; nu ipak nije u razmjerju promet bukovimi drvi prema teritorijalnom prostoru, što ga zapremaju bukove šume. To se drvo rabi za brvna, grede, pragove, oboje, duge, daščice i vesla; vrh toga pokriva se znatna domaća potreba drvâ za gorivo, i izvozi se u istu svrhu u susjedne na drvih siromašnije krajeve, pače i izvan zemlje; a staro i trulo gori se za pepeljiku. Ni toliko se u godini nepotroši bukovine, koliko je novim naraštajem priraste. S toga i pripadaju veliki suvišci drva—prašume osobito k ovoj šumarskoj grani.

Iza toga obsižu ogromne prostore hrastovi (Qu. pedunculata, robur, Cerris, pubescens); a medju njimi je lužnjak (Qu. ped.) obsegom prostora najznatniji. Hrasti ki zapremaju do polovice šumske površine, a u toj zaprema lužnjak tri četvrtine. Posljednja vrst hrastovâ zauzimlje pravilno nizine i dna dolova. Pošto pako nizine (Podravina, Posavina i Pokupje) obsižu znatni prostor, te jošte nijesu uz sve to što im je izvrstno pšenično tlo, radi riedkoga žiteljstva dovoljno pretvorene u oranice, s toga je tu lužnjaku nastao raj kao što ga neima po cieloj Europi, na kojem se tlu ne samo prostranstvom, nu i bujnim svojim uzrastom dično odlikuje. Ovakovih hrastovih gorostasa broji Slavonija na miliune, u kojih šumah leži neizcrpiva gradja za silno brodovlje, za podvale željeznih pruga ciele monarhije i za vinsko posudje polovine Europe; gradja, koja se cieni na 800 miliuna kubičkih stopa.

Na humlju i gorskih nizinah dolazi koje bukvom pomiešan koje sam gradun ili kitnjak (Qu. robur), ali nije toli bujan kao njegov predšastnik; nu ipak znatno drvo prikladno za najjači brodarski lies. Ova vrst obsiže oko četvrtine hrastovih šuma.

Medju hrastovinom pomenutih obiju vrsti znatna je razlika, koja ne visi samo o različitom mjestu, nu i o različitoj botaničkoj vrsti. Hrastovina lužnjakova manje je tvrda i lasno se ciepa, ona pako gradunova znatno je čvršća te izvrstna gradja za brodove. K tomu valja jošte to primjetiti, da u hrastovih šumah humlja dolazi sladun ili cer (Qu. Ceris), što daje izvrstno gorivo ali nevaljani lies. Tu dolazi takodjer medunjak (Qu. pubescens), koj daje izvrstan lies za brodove. Na humlju i podhumlju pojavljuje se kesten (Castanea vesca), koj je osobito u banskoj Krajini znatnim drvom. U hrasticih, navlastito lužnjacih po dolinskih nizinah, dolaze vrh toga prekrasni jaseni i briestovi. Pomiešana su jošte i druga drveća, naime lipa, ariž (Pinus Larix) i breza.

Šume od crnogorice prostiru se po onih gorah gornje Krajine i gradjanske Hrvatske, koje se neposredno spuštaju k moru, zapremajuć preko petine šumske površine ovih kraljevina, a sastoje se do dvie trećine iz jela (Abies pectinata Dec.), a u ostalom iz omorike (Abies excelsa Lamg.). Obje vrsti dolaze čiste ili s bukvom pomiešane. Jela razvija se ovdje snažno i siže do divne visine 180—220 st., a daje 3—500 hv. drva. Omorika pako nješto zaostaje, ali ipak daje ogromna stabla, za katarke brodova prvoga reda. U podgorju dolazi bor (Pinus silvestris), a na visinah ariž. Ove se tri vrsti drva kao lies za brodove vrlo traže.

U gradjanskom obsegu bilo je do nedavno samo vlastelinskih šuma, u kojih su imali seljaci svoja prava; uslied odkupa pako nastaju seljačke i obćinske šume, dočim segregacija nije jošte sasvime izvedena. Za Hrvatsku i Slavoniju valja austr. šumarski zakon od g. 1852, a glede uprave, gospodarenja i uživanja obćinskih šuma izdana je posebna naredba (4 ožujka 1871), po kojoj su obćinske šume zajednički posjed sviju stanovnika dotične obćine, koji imaju urbarijalni selištni posjed, ili koji su prigodom dodjeljenja šume kao žiljeri računani, pa mjest-

noga župnika i učitelja. U Krajini su šume državnim vlastničtvom, ali krajišnik ima pravo (zakon od g. 1850) na užitak šumskih izvoda za svoju potrebu. Ovo je zakonom od 8 lipnja 1871 tako uredjeno, da se šumska prava imaju odkupom odriešiti, te da se krajiškim obćinam izluči i u podpuno vlastničtvo preda polovica onih državnih šuma, u kojih su dosele imale pravo šumarenja.*)

Pošto su one šume koristnije, koje su morskim lukam bliže, a ostale se usuprot prema udaljenosti manje rabe, zato je suvišak drva vrlo ogroman, jer se cieni preko 100 miliuna kub. stopa —, što bi bez štete trajne domaće potrebe svako doba znatnu korist nosilo. Prema onomu broju izčezavaju podatci o sadašnjem godišnjem izvozu, koj jedva 10 miliuna kub. stop. dohvaća. Ovaj se suvišak prestarih drva ne odnosi samo na udaljene i neprohodne bukove šume, koje se u trgovini manje traže, već su ponajviše takova drva, koja inozemstvo traži. Kraj svega što je u posljednje vrieme zamorska trgovina drvi iz ovih krajeva veliki mah zahvatila, te se velika množina drva u inozemstvo prodaje; ali ovaj promet daleko zaostaje iza razmjerja šumskoga bogatstva. One šume u gradjanskom dielu, koje su bliže moru, brodivim riekam, željeznicam i većim gradovom preko mjere se sieku i haraju, jer je ciena trgovačkoga drva u posljednje vrieme poskočila, dočim se u Krajini više pazi na šumsko gospodarstvo.**)

Kraj tolikoga bogatstva ipak je šumarstvo uz sadašnje odnošaje u razmjerju na prilično nizkom stepenu: stegnuto osobito na uporabu onoga što je priroda od sebe pružila, a ista se ta korist ponajviše prepušća trgovcem. Uredjenje šumskih odnošaja navlastito u Krajini biti će osnov budućoj šumskoj kulturi. U Hrvatskoj i Slavoniji imao bi biti poglaviti zadatak narodnoga gospodarstva, da se veliki dio tamošnjih šuma na izvrstnom tlu izkrči; jer time bi se zadobilo tisuća jutara za znatno koristniju produkciju, a s druge strane bi ciena preostalih šuma poskočila. Ali ova promjena imala bi

*) U najnovije vrieme prodano je 30000 jutara šume za 33,300000 stot., koja svota upotrebiti će se za materijalni i duševni razvitak Krajine.

**) I. Wessely: Oesterreich's Waldschätze und sein Holzexport. Wien 1867.

se pravilno izvesti, da ondje samo nestane šuma gdje je polju zaista mjesto. Ekonomična budućnost pako Krajine osniva se s jedne strane na šumskoj kulturi, a s druge strane na izkrčenju šuma; oboje pako traži znatno gušće žiteljstvo, koje valja da je u tiesnom savezu s obćenitim kulturnim napredkom.

Najznatnija uzgredna korist, što pružaju šume jest paša, jer žirovina nosi vlastnikom šuma znatan, a mjestimice i poglaviti prihod, te je temeljnim povodom što se svinje u veliko goje. Iza toga su šiške lužnjaka, pepelika i drveni ugalj, a kora hrastova, omorikova i jelova rabi se za trieslo.

Stočarstvo.

Ako stočarstvo razmotrimo sa narodno-gospodskoga stanovišta, tada neodgovara zahtjevom vremena i stvari ni kvalitativno ni kvantitivno. U obće gojitba i krmljenje stoke nije prema današnjim zahtjevom; u ostalom u boljem je stanju na povećih imanjih, te znatno podpomaže svojimi proizvodi izvoznu trgovinu. U Krajini pako bori se stočarstvo s mnogimi mahnami, naime što je Krajišnik pohlepan da drži više marve no što ju može hraniti, i što marvu za posao nerabi prema mjeri njezinoga razvitka. Obilnimi sredstvi što vlada daje, nastoji se oko oplemenjivanja pasmina te time se je nadati da će vremenom stočarstvo i u Krajini na bolje krenuti. Posljednim narodnim popisom (31 pros. 1869) pobrojena je i domaća marva; u Krajini se vrh toga, kao što i žiteljstvo, svake godine revidira. Pomenutim popisom pronadjeno je u

	Hrvatskoj i Slavoniji		Krajini		ukupno	
	ukupno	na 100 stanovnika	ukupno	na 100 stanovnika	ukupno	na 100 stanov.
konja . . .	155867	13·3	93152	13	249019	13
osla i mazga	1437	0·1	1220	00	2657	00
goveda . .	411769	35	267478	38	679247	36
ovaca . . .	386345	33	401522	57	787867	41
koza . . .	31295	2	81846	11	113141	6
svinja. . .	440665	34	309826	44	750491	40
košnica . .	41888	3	59039	0·5	100927	5

Ako se poredi ovaj popis s minulim od godine 1857, vidi se da je u Hrvatskoj i Slavoniji za to doba prirasao broj konja za 250, a ovaca za 146128 glava; dočim je usuprot pao broj goveda za 20330, koza za 809, a svinja za 170873 glave. U Krajini pako prirasao je od god. 1863 broj ovaca za 14000, usuprot pao je broj konja za 2000, goveda za 9500, koza za 16000, a svinja za 60000 glava. Ovo padanje marve, navlastito goveda, ako su popisi točni, pripisati se ima čestim marvinskim bolestim, koje su za posljednjih deset godina zadale silni udarac gospodarstvu i stočarstvu. Manjak pako svinja pripisati se ima tomu, što se posljednji popis obavljao iza kako je klanje i razprodaja minula.

Konja dolazi na četvornu milju u Hrvatskoj i Slavoniji 389, a u Krajini 266, a u obojih područjih 332 glave. Pasmina je u obće srednje veličine (16 šaka), široka vrata, ponajviše smedje boje, ali uztrajna i čvrsta. U krajevih uz Muru i Dravu dolaze konji od bolje ugarske pasmine, i tu se osobito nastoji oko gojitbe konja, jer trgovanje mladimi konji znatni prihod gospodarom daje. Uz medju tursku, osobito u gornjoj Krajini dolazi mala turska (bosanska) uztrajna pasmina, koja je za gorovite priedjele sasvime prikladna. Konjarstvo u belovarskoj županiji, gdje ima pastuha plemenite pasmine, pa u brodskoj, gradiškoj, kao i II. banskoj pukovniji uz iste je uvjete prilično napredovalo; odatle kao iz podravine uzimlju se konji za konjaničke remonte. Vlastelinske ždrebarnice, poimence, djakovačka, rumska, daruvarska i virovitička takodjer koristno djeluju na napredak konjarstva. Sa vladine strane pako svojski se nastoji u obih područjih izvrstnimi glede struke i veličine izabranimi pastusi i podjeljivanjem nagrade oko uzgoja plemenitijih konja.

Mazga i magaraca ima u primorju razmjerno ponajviše, jer su od velike koristi narodu onoga krševitoga kraja za nošenje tovara.

Goveda dolazi na četvornu milju u Hrvatskoj i Slavoniji 1029, u Krajini 764, a u obih područjih 976 glava. Pošto se krma neteži u većem obsegu, za to nije ni govedarstvo prema današnjemu napredku stvari; zadovoljava svagdanjim potrebam seljaka i daje mu tegleću stoku. U bregovitih

krajevih zapadne Hrvatske, osobito u gornjoj i u banskoj Krajini goveda su maloga struka i neznatne pasmine. U bolje položenih krajevih, gdje sjenokoša više ima, bolje se goje goveda te su liepoga jakoga velikoga struka i plemenitije pasmine. U Slavoniji i dotičnoj Krajini razplodjena je ugarska i podolska pasmina; u Hrvatskoj, susjednoj Krajini i na omanjih imanjih dolaze bušaci. Vrh toga goji se u Hrvatskoj starija žuto-crvenkasta pasmina, prelazeć mjestimice u muričku, dolnjo-štajersku i korušku, a prema Ugarskoj u ugarsku pasminu. Na većih imanjih goje se takodjer švicarske i tirolske krave. Sa strane krajiške uprave i obćina nastoji se oko napredka govedarstva držanjem i podjeljivanjem plemenitijih krava i bikova, imućnije obćine, navlastito u belovarskoj županiji i u gradiškoj pukovniji, drže vlastite bikove plemenite pasmine.

Ovaca broji na četvornu milju Hrvatska i Slavonija 966, Krajina 1148, a oba područja poprieěno 1050 glava. Prema prostranstvu pašnjaka moglo bi ovčarstvo u ovih krajevih sjajne se budućnosti dovinuti. Ovce su ponajviše proste vrsti i krupne vune, koja se za domaću potrebu rabi. Najviše ih se u razmjerju goji u gornjoj Krajini, gdje je prostranih pašnjaka, drže se ponajviše radi klanja, a moglo bi ih se i više držati, te dale bi se oplemeniti. Vlastela pako drže plemenitu španjolsku bagru, kojom se osobito Sriem odlikuje.

Koza dolazi na četvornu milju u Hrvatskoj i Slavoniji 77, u Krajini 233, a u obih područjih odsjekom 150 glava. Gojitba koza nastoji se što više stegnuti pošto su koze šumarstvu vrlo poškodne. Najviše ih se na hrvatskoj visočini goji radi koristi, koju u onih gorovitih krajevih pružaju narodu mesom i mliekom.

Svinja broji na četvornu milju Hrvatska i Slavonija 1101, Krajina 885, a oba područja odsjekom 1000 glava. Obilje šumske krme u prostranih šumah, pa kukuruz i buće u promak je gojitbi svinja, navlastito u Slavoniji i dotičnoj Krajini, gdje se svinjami u veliko trguje. Izmedju domaćih vrsti ima njekojih, koje su vrlo dobre i nadkriljuju englezke (york- i berkshirsku) pasmine. Najpretežnija je pasmina mangulica (bakonjska), sremska i turopoljska. Ova je grana stočarstva to po pasmini, to glede prostranstva, u razmjerju najznatnija.

Gojitba peradi, pčela i svilaca.

Perad goji se po svih krajevih, osobito blizu gradova, jer se koristnije razprodaje. Različite se vrsti drže, ponajviše purani, osobito u Hrvatskoj, kojih se u godini mnogo izvan zemlje izvozi; zatim kokoši, kopuni, patke i guske, i dr.

Obilje proljetne paše po resi (Erica carnea) na šumskih rubovih, a jošte obilnija ljetna i jesenska paša po lipi, maku, djetelini, heljdi i dr. vrlo prija pčelarstvu, koje se tjera vele ekstenzivno, ponajviše jošte u ulištih i košnicah, te daje u godini priličan prihod meda. Pčelarstvo racionalno goji ponajviše ladanjsko svećenstvo i mnoga vlastela, dočim se seljak drži stare metode bez obzira na iskustva i popravke novijega vremena. Godišnji prihod meda iznosi 30000, a voska do 8000 centa.

Gojitba svilaca nije toli znatna, kao što bi se od položaja žemlje i podnebja očekivati moglo. Zemaljske vlasti nastoje promičati svilarstvo, da bi se time novo vrelo narodnoga bogastva otvorilo; u koju je svrhu u svakoj županiji namješten posebni činovnik za nadziranja svilarstva. Osim vlasti podupiru napredak svilarstva oba gospodarska družtva i svilarski producenti. Svilarstvo je u Slavoniji za carice Marije Terezije zavedeno. Političke zgode od god. 1848, uz tó bolest svilaca od g. 1855, koja se naglo razširila, djelovaše toli ubitačno na svilarstvo, da je bilo malo ne propalo. Al uvedenjem sjemena iz istoka (g. 1860) svojski se nastoji oko oporavljenja i napredka svilarstva, naime podjeljivanjem dobroga sjemena i nagrada, uz pomnožanje i valjano gojenje dudova. Vrlo prikladan priedjel za gojitbu svilaca medju ostalimi je posavska dolina od Zemuna do Siska i cielo primorje. Najizdašniji je zeleni japanski svilac, sve ostale pako vrsti nemogu uz najveću pomnju i njegu uspjeti. U godini se izvodi u svemu do 2000 centa čahurica.

Lov i ribarstvo.

Znatna lova ima navlastito u gorovitih krajevih. Lov se u obće tjera iz same zabave, a za racionalnu gojitbu mnogo se nemari. U Krajini je lov slobodan, zakonom stegnut na vrieme i mjesto; dočim se na grabežljivce smije i za zabrane

loviti. Velikih grabežljivaca sve to više nestaje, jer se diele nagrade za ubijanje vukova, medjeda, risova, divljih mačaka i dr. Kraj toga vukova ima jošte podosta, a na hrvatskoj visočini jelena, pače i medjeda; divokoza dolazi na Velebitu, kamo se iz Dalmacije zaklate, pa u šumah sv. Jurja i Pazarišta u otočkoj pukovniji. Vrh toga vepara, srna, kuna, lisica, jazavaca, risova osobito u Slavoniji, a zeceva ima svagdje. Pernate divljačine ima po šumah, močvarah i barah u izobilju, naime tetrieba, lještaraka, više vrsti šljuka, pataka i gusaka, zatim čapalja, golubova, jarebica, prepelica, u močvarinah i rudinah petrovaradinske pukovnije silno obilje raznovrstnih močvarnih ptica; a po pećinah i gudurah gniezde se sokoli i orlovi.

Ribarstvo riečno znatnije od lova na divljad; stranom je slobodno, a stranom pod zakupom. Na medjašnih riekah, Savi i Uni, pravo ribarenja na desnoj polovini rieke pripada ugovorom turskoj vladi. Dunav, Sava i Drava sa svojimi pritoci vrlo su riboplodne; ima je svake vrsti u obilju, naime: somova, kojih se više centa težkih hvata u Dunavu, love se takodjer smudji, krapi, štuke, glavatice, moruni i dr. Po planinskih potocih i u Plitvicah ima dosta pastrva i rakâ. Ribarstvo u ribnjacih tjera se na povećih imanjih.

Osim riba love se navlastito u slavonskih močvarah i ribnjacih pijavice, svake godine do 30 centa manjih, a do miliuna povečih komada.

Morsko ribarstvo više je samostalnim obrtom te je znatnim vrelom zaslužbe za primorce, a žiteljstvu glavnu hranu daje. Izmedju morskih sisavaca kao pravi prebivaoci hrvatskoga primorja u prvom redu su pliskavice ili dupini (Del. vulgaris), pa tuljan (Phoca vitulina), koja sve to redja biva. Riba se broji do 250 vrsti, koje stranom prebivaju, a stranom prolaze hrvatskim primorjem. Amo spadaju morski psi, kojih se u najnovije vrieme na hrvatskoj obali najviše uhvatilo. Medju ostalimi ribami, koje se u veliko hvataju i prodavaju znatnije su ove: sardelja (Engraulis encrasicolus), mačka (Scyllium stellare), jegulja (Anguilla vulgaris), ugor (Conger vulgaris), oslić (Merlangus vulgaris), zubatac (Dentex vulgaris), špar (Sargus

Rondoleti, — vulgaris), mulj (Mugil); brkavica i trilja (Mullus surmuletus, — vulgaris) vrlo tečne ribe, pa skarpina i skarpoč (Scorpena porcus, — scrofa), vele se cieni lubin (Labrax lupus), lokarda (Scomber scombrus), tun (Thynnus), hvata se blizu draga i otoka, polanda (Pelamis sarda). Mekušaca broji se preko 500 vrsti; od glavonožaca najobičniji su: sipa (sepia officinalis) liganj (Loligo vulgaris), hobotnica (Octopus vulgaris) i dr. Izmedju ljušturnjaka: oštriga (Ostrea plicatula), kamenica i dr. Izmedju korepnjaka broji se do 150 vrsti, a najznatniji je jastog (Homarus vulgaris) i grug (Palinurus vulgaris) i dr. Njekoje se ribe kao žubatce, mulje i dr. običaje sušiti, dočim se tunina, lokarde i sardelje sole i u veliko razvoze.

Rudstvo.

Iz tragova, što se nalaze u Zagorju, Gornjancih i Zagrebačkoj gori reć bi da su se u Hrvatskoj već u davnih vjekova rude kopale, koje su neprijateljskimi provalami razorene i opustošene. U novije doba opet se začelo rude kopati, naime željezne, bakrene, tutijine, olovne, sumporno, crno i mrko uglevje i naftu. Osobito od godine 1870 dala se velika novčana sila na rudsku industriju, navlastito na ugljevje. Društva su nastala, koja svojski rade, da ovdašnje ugljevno bogatstvo industrijalnoj i drugoj porabi priprave. Time se je nadati da ća na skoro i ovdje zahvatiti mah montanistička industrija, koju će položaj zemlje medju morem i brodivimi riekami, pa željeznička i druga komunikacija oživjeti, jer će znatno pomagati izvozu rudnih izvoda.

Majdani pojedinih ruda.

Zlato i srebro.

Zlata se nalazi u bjelutku izmedju Našica i obe Gradiške, u 100 centa prudja dolazi 3·3 do 11. 5 loti zlata. Za tim u Dravi se nalazi zlatnoga pieska, što se osobito kraj Drnja izpira i kadšto do 1000 dukata na godinu cieni. Srebro pako dolazi kraj Velike, gdje se u alpinskom vapnencu mjedenaka nalazi, centa da je 18 loti srebra, takodjer ima ondje

olovice, koja daje 8·5 loti srebra. Srebrovita olovica dolazi takodjer na Zagrebačkoj gori (kraj sv. Jakova) i u Trgovi.

Željezo.

Rude željezne i bakrene u selu Rudah kraj Samobora u zagrebačkoj županiji. U drobnjaku, što uz škriljevac ondje dolazi, ima u slojevih bakrena i željezna kučadana, crvnena željezovca i ocielovca. Do godine 1851 kopao se izključivo bakar, a od onda do 1865 priredjivalo se iz ocielovca željezo za ljevanine. Godine 1871 iza kako je novo poduzeće preuzelo rudnike, zametnuto je rovanje u velikom na crvene željezovce, koji obsižu daleke prostore. U drobnjačkih i vapnenskih konglomeratih naišlo se na glavni majdan ocielovca, u kojem ima 35, a u crvenom željezovcu 40 do 60 postotaka željeza. Slojevi pako ocielovca i crvenoga željezovca prostiru se od sjevera k jugu; crveni su željezovci u dolnjih naslagah čisti, a u obće su izvrstne vrsti. Odkrita količina crvenoga željezovca na prostoru od 1,455104□ hv. računa se na 250 miliuna centa, a ocielovca na 32, ukupno dakle na 282 miliuna centa. Ako se sagrade dvie visoke peći moći će se izvoditi osim drugoga preko 400000 centa sirova željeza.

Rude željeznjaka u kotaru Modrušpotočkom zagrebačke i u Delničkom riečke županije naslagane su u tercijarnoj tvorbi i broje se k gnjedcu, te obsižu prostor od 1,417637□ hv. Željeznjaka dobilo se god. 1871 1545 c., što se obično u kranjski Gradac u tamošnju talionicu izvaža.

Željezne rude s talionicom u Petrovoj gori ne daleko Topuska u I' banskoj pukovniji. Željeznjaci provaljuju tu koje u starom ugljevnom pješćeniku, koje u werfnerskih naslagah, koje u tercijarnoj glini i piesku kao ocielovci, gnjedci, glineni i pjeskoviti glibovci. Slogovi željeznjaka su 2-6 st. jaki, a rudnici obsižu 1,387474□ hv. Željeznjaci su najpretežnije gnjedci, koji daju do 45% željeza. Na godinu se preprečno producira do 60000 centa željeza.

Kraj Vojnića (slunjske pukovnije) dolaze u tercijarnoj tvorbi, zapremajućoj prigorje i dolove ogranaka Petrove gore, prostrani slogovi gnjedaca, koji daju 45% izvrstna sirova želježa, što se tali u talionici Petrove gore u Vranovini. Rudnici obsižu prostor od 562692□ hvati.

Trgovske željezne rude kriju od 5 st. do 7 hv. jake slogove gnjedca, ocielovca i glinastoga gnjedca. Prvi daje do 52, ocielovac do 44, a glinasti gnjedac do 55% željeza. Rudnici obsižu 238336□ hv. Odkrivene rude računaju se na 1 miliun centa, a izvodi se izvrstno sirovo željezo. Za sada se produciralo na godinu samo 10000 centa, ali po sadašnjem uredjenju može na 30000 centa godišnje prirasti, a da bi se mjehovi tjerali parom umjesto vode promjenljiva potoka Žirovca, mogla bi tada produkcija do 80000 centa godišnje prirasti.

Željezne rude kraj Pleternice u požežkoj županiji takodjer su znatne. Tu dolaze u zelencu do 7 st. jake grede željezovice, koje nose do 70% željeza; rude obsižu znatan prostor.

Kraj Oriovca u brodskoj pukovniji u dolinah južno-zapadnih ogranaka Diljske gore pojavljuje se zelenac, u kojem naslagane su željezne rude (željezovice). Na podanku južno-zapadne ostrmine Diljske gore izrovan je u Oriovačkoj dolini do 7 st. jaki slog željezovice, koja nosi do 80% željeza. Položaj ovoga rudnika blizu savskoga Broda, uz obilje goriva (uglja i drva) u susjedstvu, osigurava mu dobar uspjeh, ako se uredi da uzmogne na godinu producirati do 60000 centa željeza.

Bakrene i olovne rude.

Trgovske rude srebrne, bakrene, olovne i željezne u Beslinovcu leže u gori medju Unom i Žirovcem, i obsižu 1,036501 □ hv. U ugljevnom pješćeniku pojavljuju se obilne rude, od kojih je do sada do 30 majdana poznato, naime 14 majdana ocielovca, kojega su slogovi do 7 hv. jaki; 11 slogova bakrena kučadana i željezna kršca, a 5 majdana olovne rude i mjedovne srebrovice. Srebrovite rude dolaze uz ocielovac i bjelutak. Vrh toga ima znatnih slogova glinastoga gnjedca, sterućih se iznad rudovitoga ugljevnoga pješćenika, protežu se do po četvorne milje u daljini i nose do 60% vrlo čistih željeznjaka. Treća vrst željeznjaka pojavljuje se u grašnjaku, koj dolazi u smurku prostirućem se nad trijaskim vapnom, računa ga se na 3 do 400000 centa. Glinasti je gnjedac složen u

tercijarnom pješćeniku poput leća, koje više hvati obsižu; dočim je grašnjak složen u glini. Ocielovac i gnjedac daje do 54, glinasti gnjedac do 60, a grašnjak do 65 postotaka željeza. Željezne rude složene su uz sam potok Žirovac i blizu su talionici trgovskoj i beslinovačkoj. Željeznjaka računa se iznad dolinskoga dna na 1000 miliuna centa.

Majdan bakra u Gradskom potoku izrovan je do 50 hv. u dubljinu i sve to je više rudovit. Srebrovito olovo u Zrinjskom majdanu u većoj je dubljini to više rudovito; do sada ga se malo izvadjalo, al može po dojakošnjih iztraživanjih prirasti produkcija na 2000 centa u vriednosti od 60000 fr.

Ako ove dragimi i prostimi kovinami obilujuće majdane zahvati dojduća željeznica (Glina — Novi), otvara se željeznoj produkciji u ovih krajevih znatna budućnost, u tu je svrhu sagradjena visoka peć u Bešlinovcu kraj tamošnje talionice za bakar, a jošte se veća peć na 1000 centa dnevne produkcije misli sagraditi. Produkcija je sirova željeza pogledom na rudno bogatstvo neograničena, ali pogledom na gorivo može ga se pomoću koaksa do 300000 na godinu izvoditi.

Valja tu jošte napomenuti olovo i srebrovite olovne rude na Zagrebačkoj gori iza sv. Jakova na zapadu blizu Bistre, gdje se do g. 1867 olovo izvodilo; rude nose do 50% olova.

Tutija.

Majdan kalamine nalazi se na sjevernoj ostrmini Ivančice kraj Ivanca u varaždinskoj županiji. Kalamina dolazi u vapnencu u grumenih i gredah, a rudnici obsižu do 30176□ hv. Ove su rude posljednjih godina u nazadak udarile. Talionica pako za izvadjanje tutije tali kalaminu iz gornje Koruške (Bleiberga i Raibla), u koju svrhu rabi svoje lignit ugljevje. Tutijine rude dobilo se g. 1871 preko 8260 centa u vriednosti od 85927 st., a iztaljeno je do 277 c. kalamine u vriednosti od 50071 fr. Ivanečka se kalamina radi svoje čistoće vrlo traži.

Sumpor.

Sumporna ruda kopa se od g. 1810 kraj Radoboja u varaždinskoj županiji. Na južnoj ostrmini Male gore u glinastom laporu treće tvorbe dolazi sumpor u dvih slojevih, koje

luči do jedne stope jaka naslaga lapora, u kojem je u izobilju okamina. Rude donose 30-70 postot. osobito čista sumpora. Za priredjivanje sumpora obstoji talionica s pećmi za destilaciju, i spravami za sublimaciju. Sumporni cviet je zbog osobite čistoće na dobrom glasu. Ova ruda njegda državna imovina prešla je g. 1866 na privatno družtvo, kojemu su podieljeni stari jalovnici u obsegu od 7761☐ hv. Družtvo vadi iz starih jalovnika sumpor te izvodi sumporni cviet i šibke, a za gorivo rabi svietli ugalj iz slobodnih radobojskih rovova. Sumpora se izvodilo g. 1871 preko 350, a iz starih jalovnika (50%) 700 centa. Kadno bi se projektirovana štajersko-zagorska željeznica izvela, bili bi ovi rudnici znatno koristniji, osobito kadno bi se tu podigla tvornica kemijskih tvorina: sode, solne i sumporne kiseline.

Nafta.

Nafta i kameno ulje dolazi u glinastom laporu u Moslavini na zapadnom obronku doline Peklanice, izmedju mjesta Volodera i Miklouške u županiji križevačkoj. Glinasto-laporni kamen, impregniran kamenim uljem spada u tercijarnu tvorbu, uz to dolazi granit, gneis i blještnik. Kameno ulje dolazi stranom tekuće, stranom kao smola u glinastom laporu; na nedjelju se sakupi do 7 centa nafte, kadno bi se posao bolje rukovodio, bila bi znatnija produkcija; te ako bi se dublje rovalo, doprlo bi se do pravoga izvora zemne smole. Projektovana osječko-sisačka željezna pruga otvorila bi put izvozu kamena ulja, koje je, kako pokusi pokazaše, za izvadjanje plina prikladnije no što rudni ugalj.

Uz selo Bačin dol ne daleko Crnika u požežkoj županiji nabubruje na više mjesta kameno ulje, koje je od moslavinskoga slabije. Kameno ulje dolazi u konglomeratu i 2½ hvata jakom laporu, proteže se od zapada prema istoku, a što je bliže vrelom nafte Petrova sela, tim više obiluje smolom. Produkcija je za sada stegnuta na vadjenje nafte iz gornjih naslaga, a rabi se u okolini za kolomaz. Izvodilo se posljednje godine samo 25 centa.

Ugljevje.

Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom zaprema medju Dravom i Kupom veliku kotlinu mladjega i starijega

ugljevja, na što su zametnuti veliki rovovi, te su jurve otvoreni ogromni slojevi ugljevja, kojega će razprodaja rasti što se više bude razgranjivala željeznička mreža, i time potaknuti zametak industrijalnih podhvata.

U dolini Bregane blizu Samobora u zagrebačkoj županiji dolazi u tercijarnoj tvorbi podulje korito lignit ugljevja, obsižuće 25088□ hv., što se rabi u staklani podignutoj u najbližem susjedstvu ugljevnoga rudnika; ugljevja se u tu svrhu potroši 50-70000 centa u godini. Na sjevero-zapadu nalazi se drugi rudnik, sa 2 hv. jakimi slojevi, obsižući 12544 □ hv., ugljevje rabi se jedino za žeženje vapna i vadi ga se u godini do 4000 centa. Kongerijske naslage pako, što se naslanjaju na drobnjak i dolomitna vapna, a prostiru se Samoboru na jugu i sjevero-zapadu, iztražiti će se glede lignit ugljevja.

U najbližem susjedstvu grada Zagreba kušano je bez uspjeha u kongerijskih naslagah vrtati na lignit; a time se misli da su ligniti za diluvijalne dobe provaljeni i odplavljeni. Ako bi se dublje vrtalo kongerijskimi i ceritijskimi naslagami imalo bi se doprieti do svietloga uglja, kojega su kraj Vidovca Zagrebu na istoku izrovana u ceritijskih naslagah ležećih izpod litavskoga vapna 3 jaka sloja. Dubljimi vrtanji naići će se na više jačih slojeva svietloga uglja.

Zagrebu na jugu u pokupskom kotaru kraj sela Kravarskoga dolaze u tercijarnoj tvorbi 4 sloja lignit ugljevja, koje spada, osobito drugoga sloja, medju izvrstne lignite, jer se uzimje 14 centa na hvat mekih drva. Pošto taj cieli priedjel obiluje uglevjem, moglo bi ovo ugljevje za industrijalnu i kućnu porabu grada Zagreba biti vrlo koristnim, kadno bi komunikacija medju rudnikom i sisačkom željeznicom bila pospešnija. Na sjevernom obronku kravarske gore naišlo se kraj Buševca rovanjem u kongerijskih naslagah na $2\frac{1}{2}$ hv. jake slojeve lignit ugljevja.

U ceritijskih naslagah sjevernoga pogorja, protežućega se varaždinskom županijom, od sv. Petra kraj Rogatca, preko Maloga Tabora, Lupinjaka, Plemenšćine, Putkovca, Krapine, Radoboja, Golubovca, Bele, do Drenovca kraj Varaždinskih Toplica, dolazi više jakih slojeva, sterućih se od zapada prema

istoku na 8 milja u duljini, svietloga za tehnijsku porabu vrlo vrstnoga uglja. Hvat (30″) meka drva ravan je 11·7 do 12 centa uglja. Poraba ovoga uglja stegnuta je na susjedna mjesta, nekopa ga se mnogo, što u blizini neima industrijalnih zavedenja. Budućnost ovih rudnika visi o budućoj zagorskoj željeznici.

Najznatniji su u ovom području ovi majdani: Kraj Rogatca kopa se za porabu Stražke staklane na godinu 40000 centa. Rudnik Krapinski daje gorivo za potrebu mjesta i za tvornicu posudja. Znatniji je rudnik Golubovečki na južnoj ostrmini Ivančice, jer su mu slojevi jaki i steru se na daleko. Ugalj je izvrstne vrsti, jer hvat drva je ravan 9 centa uglja; nekopa ga se mnogo radi nestašice komunikacije. Radobojski ugalj slabo se kopa i daje samo potrebito gorivo za izvadjenje sumpora.

Uz južnu ostrminu Ivančice dolazi u tercijarnom humlju Ivancu na sjevero-zapadu majdan lignit ugljevja, obsižući 250880□ hv., vadi se ga za sada godišnje 220 do 270000 centa, a rabi se za vlastitu produkciju tutije. Kadno bi se posao vještije rukovodio, znatno više bi se uglja dobilo, a time bi i produkcija tutije prirasla. Projektovana Ivanečka željeznica ovomu bi majdanu na veliki uhar bila. Pošto se ovoga majdana hvataju na sjeveru kao nastavak drugi jaki slojevi ugljevja, novi su rovovi na istoku i sjeveru zametnuti, te osim jur odkrivenih prodrlo se na dva jošte dublja jaka sloja. Kadno bi poduzeće (Union bank) u svih svojih rovovih kopalo, moglo bi do 2 miliuna centa na godinu dobivati, ali bez pomenute željeznice nebi ga imalo kuda prodavati.

Varaždinu na jugo-zapadu dolazi kraj Bele u ceritijskih naslagah majdan svietloga uglja; obsiže 104244□ hv. U godini ga se vadi preko 20000 centa, što se za varaždinski paromlin i za tvornicu spirita prodaje.

Nedaleko glavne ceste vodeće iz Varaždina u Ivanec dolaze u dolini kraj Dolnjega Cerja u tercijarnoj tvorbi rude lignit ugljevja. Ove se rude sastoje iz 4 sloja, koja su 2-4 st. jaka; ugljevje je čvrsto i bez sumpora, a vadilo ga se u godini preko 20000 centa.

Na jugu i jugo-zapadu Varaždinskim Toplicam kraj Drenovca i Ljubešćice dolaze u ceritijskih naslagah 7—9 st. jaki slojevi svietloga uglja, koji se na daleko protežu; ugalj je izvrstan i obećaje veliki probitak.

U županiji križevačkoj kraj Volodera ne daleko od Kutine, na južno-zapadnoj ostrmini Ciglenice gore dolaze u kongerijskih naslagah slojevi starijega lignit ugljevja, koje se reda medju lignitom i svietlim ugljem. Na promet ovoga uglja nije ni pomisliti dok se neizvede osječko-novogradiško-sisačka željeznica.

Koprivnici na jugo-istoku u Glogovačkoj dolini županije belovarske steru se u kongerijskih naslagah slojevi lignit ugljevja, koje je vrstno za tehnijsku i željezničku porabu. Slojevi su do 5 st. jaki a što dublje idu to su više jači. U godini se za sada prometne do 15000 centa; dok se ugljevna željeznica dogradi, moći će se više stotina tisuća centa producirati, jer amo spada 96 jama, koje obsižu ukupno 1,204224 □ hv. — Kraj Lepavine na zagrebačko-zakanjskom željeznom putu dolazi izvrstno lignit ugljevje, kojega se 14·5 centa računa na hvat (30″) meka drva. Ugljevje si je steklo dobar glas jer je vrstno za željezničku porabu. Tomu na istoku a Sokolovcu na jugu stere se 5 do 4 st. jakih slojeva lignit ugljevja, koji su u dubljini sve to jači, a gledeć na vrst ravno je lepavinskomu ugljevju. Po izvedenju potrebitih gradjevina mogla bi se godišnja produkcija obiju rudnika na 400000 centa računati. Lepavini na sjeveru dolazi (3′) jaki sloj čvrstoga lignit ugljevlja, kojega se za sada u godini njekoliko tisuća centa proizvodi.

Rudokopnja na ugljevje u požežkoj županiji odnosi se ponajprije na Ilovačke majdane Kutini na sjevero-istoku gdje u tercijarnoj tvorbi dolaze slojevi lignit ugljevja. Ovaj je majdan u istom redu s onim kraj Ciglenice (u Moslavini), Novske u gradiškoj pukovniji, i jošte drugim prema istoku u istoj pukovniji. — Novoj Gradiški na jugu kraj Male nedaleko Cernika, prostiru se rude lignit ugljevja, obsižuće za sada 32 jame i 401408□ hv., a ima 6 do 8 st. jakih slojeva, koje se računa preko 1100 miliuna centa uglja. Ovi će vrlo bogati rudnici, kadno se dograde k tomu potrebita, te izvede slavonska željeznica

preko Nove Gradiške, davati godišnje 2 i 3 miliuna centa. Za sada se ugalj vozi k Savi i prodaje za parobrodarsku porabu, na godinu do 80000 c., od dojduće pako godine za istu će se porabu davati 300000 centa. Promet će ovoga ugljevja tim više rasti što se dublje bude rovalo, jer će biti ugljevje to čvršće, čišće i bolje. — Kraj sv. Lenarda blizu Cernika dolaze u tercijarnoj tvorbi dva sloja čvrsta lignit ugljevja. Novoj Gradiški pako na sjevero-zapadu kraj istoga mjesta opet dva druga sloja dobra ugljevja, što takodjer čeka na željeznicu i industrijalna zavedenja. — Požegi na jugu u Majdanskoj šumi složen je u krupno-zrnatom konglomeratu, do 6 hv. jaki sloj svietloga uglja. Položaj je rudnika vrlo povoljan to glede dojduće slavonske željeznice, to glede blizine k Savi. Ugljevje je čvrsto starije vrsti, za parobrodarsku i industrijalnu porabu vrlo prikladno. — Na južnoj ostrmini Bila gore dolaze kraj sela Gradišća u ceritijskih i kongerijskih naslagah 3 sloja smedjega ugljevja, koje što se bude dublje vadilo, biti će tim čvršće i čišće.

U gradiškoj pukovniji ima u kongerijskih naslagah znatnih slojeva lignit ugljevja. Te naslage hvataju se sjeverno prigorja, spuštajućega se položito k jugu u savsku nizinu, koja tvori veliku ugljevnu kotlinu. Slojevi se protežu od zapada k istoku, a prema dubljini i ravnini sve to su jači. Tim leži u ovoj pukovniji zakopano neizmjerno obilje ugljevja. U naslagah ceritijskih ležećih izpod kongerijskih dolazi takodjer starije ugljevje, koje se sada iztražuje. Sjajna budućnost ovih ugljevnih ruda visi o dojdućoj slavonskoj željeznici, kojom će se za svaku porabu na daleko razvažati. Najznatniji su u tom kraju ovi rudnici: Cigleni̇čki ugljevni rudnik obsiže 3 sloja sa 16 jama i 200704□ hv.; ugljevje je čisto i čvrsto te spada medju lignite prvoga reda, a za parobrodarstvo je vrlo prikladno. Pogledom na množinu može ga se godišnje 1 i 2 miliuna centa izvoditi. S ovim je u savezu Malinski majdan, te je istočnim nastavkom Cigleničkih slojeva. Kraj Rešetara ne daleko Nove Gradiške dolazi takodjer rudno ugljevje, koje je s malinsko-cerničkim u savezu, ima dva jaka (10′) sloja vrlo liepoga ugljevja. Veliko ugljevno polje odkrito je kraj Mašića Novoj Gradiški na zapadu, obsižuće 96 jama i 1,204224□ hv.

Tu se pojavljuju u Kovačevačkoj gori poznati malinski i i cernički slojevi u zapadnom nastavku, a ugljevje je čisti i čvrsti lignit prvoga reda. Za tim dolazi rudnik Gornjo-raićki sa svojim vrlo zgodnim položajem, obsižući 10 uzporedno naslaganih jakih slojeva. Novski pako rudnik broji 16 jama, ugljevje je čvrsto, čisto i spada medju lignite prvoga reda. Kraj Slobodnice Brodu na sjevero-zapadu odkrit je jaki sloj uglja, obsiže 24 jame te je za sada mrtvo zakopano blago bez primjerne koristi.

U djakovačkom i našičkom kotaru virovitičke županije zametnuti su rovovi u tercijarnoj tvorbi krijućoj lignit i smedje ugljevje, ali do sada nije znatnih majdana odkriveno.

Na zapadnih i jugo-zapadnih položitih obroncih Glogovice doline, koja medju Tomicom i Podvinjom na jug prema Savi izlazi, zametnuti su rovovi na ugljevje, te obsižu 1,006215 □ hv. Kraj Tomice pako Brodu na sjevero-istoku vadi se ugljevje, koje se konjskom željeznicom u brodsko skladište dovozi, a rabi se za sada za žeženje vapna i cigala.

Na južnih obroncih Fruške gore u sremskoj županiji pojavljuju se u miocenoj tercianoj tvorbi, pretežućoj se na 7 milja u daljini, ugljeviti slojevi, koji pripadaju k poznatim sočkim i ivničkim naslagam. Ovi se slojevi priklapiju korienu Fruške gore sastavljenomu od praglinastoga škriljevca i nanj ležećih drobnjačkih tvorba; ove osnovne gorske naslage probijaju serpentinski čunjevi, koji se protežu redom od zapada prema istoku, a najviše su kraj Petrovaradina razvijeni. Nad sočkimi i ivničkimi slojevi naslagano je litavsko vapno, a dalje prema jugu ogromni slogovi diluvijalnih i aluvijalnih tvorba. Na sjevernom obronku pako Fruške gore pojavljuju se kraj Čerevića, Banoštora, Gibše i Grabova ugljevite kongerijske naslage, koje se protežu na 2$^1/_2$ milje. Od pomenutih slojeva smedjega ugljevja do sada su odkrivena kraj Vrdnika i Hopova dva sloja, koja se protežu k jugu u slavonsku ravninu na 1$^1/_2$ milju u daljini. Po geologijskih iztraživanjih drži se, da je ciela savska nizina ogromno ugljevno korito te da se oni kraj Vrdnika i Hopova otvoreni slojevi nalaze na samom sjevernom rubu ovoga korita. Ovaj majdan obsiže preko 100 jama i 1,254400□ hv. Ugalj je svietao i vrlo dobre vrsti, kao što se već razabira iz pomenutih

tvorbenih naslaga, a produkcija može prema potrebi računati se na miliune centa. Na razvoj sremske ugljevne industrije znatno će uplivati buduća mreža sremskih željeznica.

U Vranovini I banske pukovnije nalazi se uz samu talionicu Petrove gore Topusku na jugu majdan lignit ugljevja, koje se s dva (8 st. i 3 hv.) jaka sloja u kongerijskih naslagah pojavljuje, a rabi se za sada samo za taljenje željeza. Kraj sela Gore blizu desnoga briega Kupe dolazi do 6 st. jaki sloj lignit ugljevja, koje spada na najmladju ugljevnu tvorbu. Od Vrginmosta do Lasinje na sjeveru dolaze u kongerijskih naslagah ugljeni slojevi, koji tvore veliku kotlinu; do sele je odkrito 6 slojeva, protežućih se od istoka prema zapadu; ugljevje je lignit, koje se smedjemu približuje. U Brekinji odkrit je 4 hv. jak sloj izvrstnoga lignit ugljevja. Kraj Dugoga sela ne daleko Lasinje odkrito je u koritastoj dolini Male Sentuše 6 uzporedno jedan nad drugim naslaganih ugljenih slojeva, koje medju sobom skapča ilovasti lapor. Izpod tih pako jošte je jedan sloj boljega lignita.

Glini na jugu u Buzetskoj dolini zametnuti su rovovi na eocensko ugljevje. Medju Priekom i Vrtlinom pojavljuju se stari ugljevni pješćenici, nad kojimi su naslagana prema sjèveru gornja trijaska vapna, a nad ovimi kao i starimi ugljevnimi pješćenici konglomerati (eocenski pješćenik) i ceritijske naslage, a na mnogih mjestih probija je zelenac. Kristalinski se škriljevci takodjer kraj Buzete i Brubna pojavljuju. U starom ugljevnom pješćeniku dolaze starija ponajviše eocenska ugljevja u smolastom (ugljenom) škriljevcu u posve tankih (do 10′) slogovih, a na glinsko-buzetskoj cesti u škriljevačkom pješćeniku (eocenu) do 2 hv. jaki škriljavi ugljeni sloj. Na južno-istočnom obronku dolazi takodjer do 6 st. jaki sloj u smolatom škriljevcu naslagana ugljevja; na sjevero-zapadnom pako obronku Buzetske doline dolazi opet do 5 st. jaki sloj smolata škriljeva ugljevja. Osim toga nalaze se na obih ostrminah Buzetske doline na više mjesta tragovi smolato-škriljeva ugljevja. Iz položaja ovih rovova se izvodi, da se steru u Buzetskoj dolini dva uzporedna ugljena sloja, koja su na mnogih mjestih pretrgnuta. Ugljevje je kameno i eocensko, slogovi su do 10″ jaki, a dolaze izmedju tanke smolaste

škrilje. Analiza i praktična poraba je jurve pokazala da je buzetsko ugljevje izvrstno i vele prikladno za loženje lokomotiva i lokomobila.

Produkcija rudstva iznosila je godine 1871 po najnovijih službenih izkazih:

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
željezne rude centa	1545	16600	18145
bakrene rude »	—	8000	8000
olovne rude »	—	600	600
lignita »	302932	1800	304732
svietla ugljevja »	52541	1000	53541
kamene smole »	1020	—	1020

Produkcija talionica iznosila je iste godine po službenih izkazih:

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
sirova željeza (centa)	—	5503*)	5503
bakreno sirova željeza (centa)	—	80	80
bakra (funta)	—	267485	267485
olovice (centa)	—	125	125
tutije (funta)	826223	—	826223
sumpora (centa)	350	—	350

Ukupna vriednota produkcije rudstva i talioničtva iznosila je u pomenotoj godini

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno	
željezne rude . . .	246·6	2920	3166·6	st.
sirova željeza . . .	—	17117	17117·3	»
bakreno sir. željeza .	—	160	160	»
bakrene rude . . .	—	15360	15360	»
bakra	—	106994	106994	»
olovne rude	—	3000	3000	»
olovice	—	4375	4375	»
tutije	85927**)	—	85927	»
sumpora	1900	—	1900	»

*) Za produkciju od 5503 centa sirova željeza staljeno je 14658 centa željeznjaka u vriednosti od 3778 stot.

**) K tomu je bilo staljeno 27681 funta koruške kalamine u vriednoti od 50091·6 stot.

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
lignita	36991·1	290	37281·1 st.
svietla uglja . . .	3749·3	200	3949·3 »
kamene smole . . .	3820	—	3820 »
Ukupno .	132634·0	150416	283050·3 st.

Poredi li se rudna produkcija za posljednjih pet godina (1867—71) vidi se, da se za to doba produkcija sirova željeza i smedja ugljevja u vriednosti podvostručila, a bakrene rude početverostručila. Produkcija tutije i sumpora je promjenljiva, dočim kamene smole napreduje. K tomu je prirasla u Krajini ciela produkcija olovne rude i olovice, dočim se u Hrvatskoj za to doba olovna ruda prestala vaditi.

IV.

Obrtni odnošaji.

Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom vrstne su, kao što slika o fizičnoj kulturi pokazuje, pogledom na svoj geografski položaj i produktivnu snagu zemljišta, za golemi razvitak gospodarstva. Pošto dakle gospodarstvo žiteljstvu obilna posla zadaje, po tom su ove zemlje uz male potrebe seoskoga žiteljstva, nedostatak radnih sila, dovoljne komunikacije i potrebitih kapitala, o kojih razvoj industrijalnih podhvata zavisi, iza drugih zemalja u industrijalnom pogledu zaostale. Po posljednjem narodnom popisu zanimalo se obrtnom industrijom (osim rudstva) svega skupa 42450 ili 2·3, u Hrvatskoj i Slavoniji 35120 ili 3, a u Krajini 7330 osoba ili 1 postotak od efektivnoga žiteljstva. Izmedju tih pako zanimalo se

	u Hrv. i Slav.	Krajini	ukupno
gradjevnimi i umjetnimi obrti	4269	523	4792
obrti preradjivajućimi . kovine, kamenja i drva	10949	2745	13694

izvodjenjem kemij. tvorina, hraniva i duhanskih tvorina	4194	834	5028
industrijom tkanja . .	3278	430	3708
industrijom papira, kožnina i drugimi produktivnimi obrti	9086	2046	11132
neproduktivnimi obrti .	3344	752	4096
Iznos	35120	7330	42450

Pošto se ovi podatci odnose sumo na one, koji se neposredno zanimaju obrtom i industrijom bez obzira na obiteljske članove i one, koji se uz gospodarstvo i obrtom zanimaju, po tom mogao bi se broj obrtnoga žiteljstva udariti u Hrvatskoj i Slavoniji najmanje na 80000 ili 6·9, u Krajini na 20000, ili 2·9, a u obih područjih ukupno na 100000 stanovnika, ili 5·4 postotaka od efektivnoga žiteljstva.

Obrtna industrija u Hrvatskoj i Slavoniji stegnuta je za sada ponajviše na gradove, te je razmjerno u najboljem stanju na Rieci, na samom moru uz Rječinu, koje jaki pâd od 900 stopa zastupa vodenu silu za 3000 konja; za tim u Osieku ne daleko ušća Drave, pa u Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu. Sve obrtno poslovanje odnosi se na produkciju željeza i željeznina, glinastih kamenih i zemljanih tvorina, stakla i staklenina, kemijskih tvorina, mlivâ, rakije, domaćega platna, vunenih i konopljenih tvorina, kože i kožnina, papira, na priredjivanje različitoga liesa i gradjevnoga drva i na gradjenje brodova. U Krajini je obrtna industrija to kvantitativno to kvalitativno na jošte nižem stepenu, jer ono malo potreba, što jih žiteljstvo ima, pokriva se vlastitom kućnom industrijom; najviše su zastupani obrti za mjestnu potrebu, te jih ima naravno po gradovih i trgovištih znatno više no što na selu. Žitnih mlinova i pila ima svagdje po zemlji u obilju, vrh toga pako stegnuta je obrtna produkcija na kućne rukotvorine, pečenje rakije i lončarske tvorine, na priredjivanje različitoga liesa i gradjevnoga drva, na strojenje koža, predenje svile i druge predje.

U ostalom od njekoliko godina začelo se u Hrvatskoj i Slavoniji svojski nastojati o napredku obrtne industrije osni-

vanjem veresijskih zavoda i dioničarskih družtva, kojih njekoja osnivaju nova industrijalna zavedenja. Al sve to industrijalno udruživanje i njegovi dojakošnji plodovi tek su u zametku, iz kojega bi se uporabom domaćih prirodina, kojimi zemlja obiluje, uporavom neizcrpiva goriva iz ugljenih majdana i šuma, i uporavom obilnih vodenih sila, uz razgranjenje željezničke mreže i regulaciju voda, svojskim sudjelovanjem obrtničkih komora, razprostranjenjem i usavršenjem obrtne nastave, mogla vremenom razviti raznovrstna obrtna industrija. To sve jošte treba dugih puteva i silnoga napora, dok se obrtna industrija i u Hrvatskoj i Slavoniji dohvati onoga stanovišta i razvije onu provrtnost, koja se pojavljuje u pravih obrtnih zemljah.

O napredku obrti nastoje trgovačko-obrtničke komore, koje kao strukovni organi zastupaju trgovačko-obrtnički stališ i njegove interese. U Hrvatskoj i Slavoniji obstoje komore od g. 1851 u Zagrebu, Osieku i na Rieci, te su ustrojene po prijašnjemu austrijskom zakonu. U Krajini pako obstoji od g. 1870 za sada jedina komora u Petrinji, koja je ustrojena po austrijskomu zakonu od g. 1868. Sada se radi da se i po ostaloj Krajini ustroje komore, a obstojeće da se prema ugarskomu zakonu (VI. čl. 1868) preustroje.

U Hrvatskoj i Slavoniji u kreposti je obrtni zakon od 17 veljače 1872, koj je osnovan na sustavu obrtne slobode. U Krajini pako obstoji za sada jošte austrijski obrtni zakon od g. 1859, koj je s njekojimi dodatci i iznimkami od god. 1863 u kreposti.

Industrijalni rad odnosi se na sliedeće grane*):

Strojevi, orudja i prevozila.

Tvornice strojeva obstoje na Rieci i u Osieku. Tvornica strojeva na Rieci (Stabilimento tecnico) producira različite strojeve, navlastito parne strojeve za brodove, koji su

*) Glede statističkih podataka ovozemne industrije valja unapried primjetiti, da su vrela vrlo oskudna i nesavršena. Podatci što su priobćeni u izvještajih osječke i riečke komore pružaju podlogu, za označiti na koje se industrijalne grane poslovanje odnosi, i kolika je od prilike produkcija. Pošto o ostaloj Hrvatskoj i Krajini neima podataka s toga se nemože nacrtati savršena slika o industrijalnom poslovanju.

radi svoje vrstnoće na glasu. Tvornica radi 2 parnimi strojevi od 18 konjskih sila, a zabavlja 4-500 radnika. God. 1869-71 producirala je jedan parostroj od 600, a drugi od 160 konjskih sila, oba za c. kr. vojnu mornaricu; vrh toga više drugih parnih strojeva manje ruke, kao i mehaničkih poslova razne vrsti. U tu je svrhu porabljeno 9700 c. livena, 2400 c. kovna, i 1111 c. limena gvoždja, 15690 c. kamena, 400 c. drugoga ugljevja, i 3900 c. koka. — U talionici Petrove gore kraj Topuska, koja je priredjena na veliko, produciraju se različiti strojevi. Tvornica strojeva u Osieku uz drugi zavod za željezne plugove i gospodarske strojeve i 6 ostalih strojara izvode u godini 730 željeznih plugova, 75 različitih gospodarskih strojeva (bez parne sile), 97 vodenih kola i 20 vitala. Željezni plugovi prave se u Zagrebu i po drugih gradovih na više stotina komada u godini. Kose, noževe i srpove prave zanatlije za domaću potrebu.

Škveri u primorju spadaju u red najznatnijih industrijalnih zavoda, poglaviti su na Rieci i okolini, Bakru, Kraljevici i Senju, svih skupa ima 12, a brodovi u hrvatskom primorju sagradjeni stekoše dobar glas u inozemstvu izvrstnom gradjom i čvrstim poslom. Na prva tri mjesta sagradilo se posljednih triu godina (1869-71) 62 broda na jedra od 28514 tonelata u vriednoti od 3,282660 stot. Porabilo se za to vrieme u tu svrhu 687750 kub. stopa drva, 23054 c. željeza, 532 c. bakra, 3700 c. mješovitoga kova, a posluje kod gradnje brodova na godinu preko 600 osoba. Pomenuti tehnički zavod na Rieci gradi za posljednjih godina željezne parobrode i druge podobne brodove. Ova će grana privrede sve to više napredovati, pošto je u tu svrhu osnovano u Senju dioničarsko družtvo, koje će ju dalje razvijati.

Ladje za plovitbu na riekah grade se ponajviše u Slavoniji, navlastito u Vukovaru, gdje se do 170 svakojakih ladja sagradi, koje se u Rumuniju i susjednu Tursku razašilju. Sajke i druge riečne ladje grade se u Osieku, Sisku, Karlovcu i dr.

Tačke, tovarna i putnička kola i sanice za promet na običnih cestah grade zanatlije (kolari) ponajviše za domaću porabu.

Orgulje djelaju se u Osieku i Zagrebu ne samo za domaću potrebu, no i za susjedne zemlje.

Urari se bave najviše priredbom i razprodajom tudjih tvorina, dočim ure sa šetaljkom i za tornjeve samostalno prave.

Fotografovanje spada u zemlji medju najmladje obrtne privrede, ne prave se samo posjetnice nu i druge razne slike.

Kovine i kovinske obrtnine.

Kraj svega obilja željeznih ruda, šuma i ugljevja ovozémna je željezna idustrija za sada neznatna, što nemože napredovati radi nedovoljne komunikacije, imenito željeznica. Kod rudstva je kazano, da se u obće talionice nalaze blizu rudnika, pošto na to uplivuju bližnje šume i ugljeni rudnici, a izvode osim tutije, bakra i olova, sirovo i liveno željezo. Talionica Petrove gore na veliko je uredjena za produkciju sirova i livena željeza i strojeva; obsižuća visoku (45′) peć, 2 kupolove peći uz druge mehaničke sprave i strojeve, a izvodi različite željezne ljevenine i strojeve. Uz trgovske rude obstoji samokov, gdje se dobiveno željezo preradjuje u šibke i u različite ljevenine. Željezarska industrija u Rudah kraj Samobora je tek u zametku; tu se priredjuju visoke peći, valjaonica, ocalara i dr. te će se posao u veliko tjerati. Time je željezarstvo izmedju svih grana kovinske industrije najznatnije. Osim pomenutih mjestá izvodi ljevaonica željeza u Osieku takodjer različite željezne ljevenine. Željezne rukotvorine vrh toga prave domaće zanatlije, naime tvorine bravarske, kovačke, čavle, ražpe, žvale, žičena sita, kotlove i tave, nožarske tvorine, puške i dr. Produkcija pako iz ostalih kovina odnosi se na obrtnine iz zlata i srebra, na lievanje zvonova, bakreno posudje, na tvorine mjedene i kleparske. Mjedarnica u Orahovici gotovi u godini do 800 centa kotala i tava. Ostale obrtnine ove struke prave zanatlije za domaću potrebu.

Obrtnine iz nekovnih ruda.

Cigle i crepovi prave se po svih krajevih zemlje, ponajviše blizu gradova; pojedina zavedenja posluju u velikom preko domaće potrebe. Tvornica u Vukovaru pošilja u godini

za Rumuniju preko 300000 komada criepa; u Novoj Gradiški se producira preko 300000 komada cigala i crepova. Slavonske ciglane (21) izvode preko 28 miliuna komada.

Tvorina iz pečene gline (terra cotta) kao gradjevni nakiti prave se u Zagrebu i Karlovcu, a manje i prostije stvari u pojedinih ciglanah. Peći i komini prave se na više stotina u Osieku, Zagrebu i Karlovcu.

Obično zemljeno posudje izvodi se po cieloj zemlji, navlastito oko Varaždina, Ivanića i Orahovice, jer ima u obilju izvrstne gline. Oko Varaždina izvodi se lončarskih tvorina za 50000 stot. u godini. U Slavoniji takodjer se izvode lončarske tvorine, u godini preko 60000 centa, od kojih se izvan zemlje preko 15000 c. izvozi.

Glinaste lule prave se poglavito u Slavoniji, u godini do 400 centa.

Kamenoga posudja izvode tri tvornice (u Zagrebu, Krapini i Zemunu) do 20000 centa.

Cementno i hidraulijsko vapno dolazi osobito kraj Varaždinskih Toplica i Čerevića, ondje ga se izvodi do 10000 c., a tri slavonske tvornice produciraju do 800000 centa.

Živih vapnenica ima svagdje u zemlji, vapno se žeže ponajviše za domaću potrebu, a mjestimice u velikom; same tri slavonske vapnenice izvode preko 50000 centa.

Produkciju stakla i staklenina tjera u svemu 5 staklana, od kojih je jedna u Hrvatskoj (u Osredku na Bregani kraj Samobora), a ostale su u Slavoniji (u Osieku, Zvečevu, Ivanovom polju kraj Daruvara i u Duboki kraj Velike). Slavonske staklane posluju s 7 peći, 70 grnaca, 46 brusarnica i 5 stupaonica; produciraju 24890 šesaka pločasta, 14850 zelenoga, 61070 šesaka dutoga, i 248000 komada brušena stakla, a proizvod izvaža se za Italiju, Ugarsku i Erdelj. Osredečka pako tvornica posluje s 2 peći, 16 grnaca, 13 brusarnica i 4 stupaonice, zabavlja 92 radnika; uporabi preko 15000 c. gradje, a izvodi 12500 c. različitoga stakla. Suvišak se izvozi u sujedne zemlje, Tursku i Istok.

Raznovrstni gradjevni kamen vadi se u lomnicah; u izobilju ima vapnenca, mramora, pješćenika, granita i drugih vrsti. Mramora crnoga vadi se osobito kod Krapine, crnkasta

i crvena na brdu Zeljezniku kraj Varaždina, crvenoga i šarenoga blizu Požege, a raznih vrstih kraj Zagreba (sv. Šimun i Samobor) i Rieke. Vrh toga kraj Starigrada Kladi na jugu u primorju dolazi bieli izvrstan mramor prikladan za najfinije poslove. Kamenarsko-klesarski poslovi osobito su zastupani u krševitom primorju (Vinodol); taj obrt misli vlada tehnijski urediti osnovanjem klesarske škole u primorju. — Kamenja za žrvnje dolaze na mnogih mjesta, osobito kraj Čerevića i blizu Krapine. Iz sitnozrnatoga granita moslavinskoga kao i mramora izvode se navlastito u Zagrebu grobna kamenja i drugi spomenici; produkcija zagrebačke tvornice iznosi preko 1000 kub. stopa. Iz moslavinskoga granita vrlo je umjetno izradjeno podnožje Jelačićeva spomenika. Sadre dolazi na više mjesta, osobito kraj samoborskih Ruda; u banskoj i gornjoj Krajini. Vrh toga nalazi se na više mjesta plemenitoga serpentina, neupaljive gline, brušnjaka škrilje za krov, kremenoga pieska, gorske krede, ravnovrstnih rudaka i dr.

Kemičke tvorine.

Za kemičke tvorine obstoji od g. 1851 tvornica u Cerovici kraj Rieke, koja radi parostrojem od 25 konjskih sila, ima 2 velike olovne sobe i 4 kotla za koncentriranje kiselina, 4 peći za sumpornu sodu, različite sprave za izvadjanje solika, a zabavlja 30 poslenika; potroši medju ostalimi 20000 c. istarske soli, 4000 c. sicilskoga sumpora, 15000 c. lignita. Producira soličnu i salitrenu kiselinu, pepelične soli, tekući amonijak, solik i modru galicu, svega do 22000 centa, što se ponajviše za susjedne zemlje izvozi. — Kraj sumpornih ruda u Radoboju obstoji, kao što je kazano, talionica s pećmi za destilaciju i spravami za sublimaciju, a izvodi se sumporni cviet i sumpor u pločah i šibkah.

Pepeljike producira Slavonija do 1800 centa, izvadja se takodjer u Krajini, kraj Varaždina (1000 c.) u Delnicah riečke županije; ovozemna pepeljika je u trgovini daleko na glasu. Koštana gara izvodi se na mnogih mjestih u Krajini. Srieša izvodi se u Zagrebu do 1000 c. što se u Erdelj izvaža, pa u Varaždinu 8000 c., što se za Njemačku izvozi.

Sapuna izvodi riečka tvornica 17000; Varaždin 1000 c., a slavonski sapunari do 23000 centa. Lojenih svieća producira riečka tvornica preko 300, Varaždin 1000 c., a Slavonija preko 3600 c. Na mnogih mjestih pravi se sapun i lojene svieće ponajviše obrtimice i pokrivaju dovoljno domaću potrebu. Voštene svieće pako izvode se po gradovih: dvie riečke tvornice izvode 400 c. a u svemu se 2000 centa producira.

Ulje od masline izvadja se u primorju kao uzgredni posao gospodarstva. Za produkciju pako ulja od repice, lana i konoplje obstoji tvornica u Osieku, koja producira 5300 centa prostoga i rafinarana ulja. Vrh toga ima više mlinova u Slavoniji i dotičnoj Krajini, osobito u Vinkovcih, Zemunu i dr.

Ognjila izvodi osječka tvornica u godini do 2000 centa. Tvornica pako žigica u Zagrebu tek je u zametku.

Svietlećega plina producira se u Zagrebu i na Rieci, produkcija znatno raste. Riečka tvornica radi parostrojem od 4 konjske sile, potroši 1000 tonelata engleskoga ugljevja, zabavlja 21 poslenika, a izvodi uzgredno 18000 c. vapna. Zagrebačka plinarna izvadja ga iz omorikovine, g. 1872 preko 12,000000 k. st. Tvornica papira na Rieci izvadja ga iz englezkoga uglja za svoju vlastitu porabu.

Druge obrtnine ove hrpe (kliju, skrob i dr.) prave zanatlije za domaću potrebu.

Hraniva i druge potrošne stvari.

Brašno se melje ponajviše u navadnih mlinovih (vodenicah); u novije doba uvode se sve to više umjetni mlinovi i uporavljaju se najnoviji izumi u mehanici. Paromlina broji samo Slavonija 14, vrh toga obstoje u Zagrebu, Varaždinu, Belovaru, Gjurgjevcu, Karlovcu i Rieci. U riečkoj županiji najznatniji je mlin u Zaklju, koj radi na tri turbine od 300 konjskih sila, izmelje do 300000 vagana žita iz Slavonije, Banata i Rusije, a zabavlja 100 poslenika; brašno je na glasu, izvozi se za susjedne zemlje, Istok, Englezku, Afriku, južnu Ameriku i istočnu Indiju. Osim toga broji se u istoj županiji 27 vodenica, koje samelju do 100000 vagana žita. Zagrebački parni mlin izvodi u godini preko 30000 c. brašna, 11000 c. mekinja, a zabavlja 30 poslenika; melja se izvozi

za susjedne zemlje, Tursku i Egipat. Varaždinski paromlin zabavlja 17 poslenika, samelje preko 100000 vagana žita; dočim karlovački mlin na turbine producira na godinu iz najbolje pšenice preko 100000 c. melje, koja se rabi ne samo za domaću potrebu, već se izvaža za ine zemlje. Slavonski paromlini, pa 466 vodenica i 18 konjskih mlinova produciraju preko domaće potrebe do 300000 c. mliva. U Krajini nabrojeno je g. 1870 do 2000 mlinova, a medju timi njekoliko paromlina, svi rade ponajviše za domaću potrebu.

Tjestenine izvode se u Zagrebu, Senju (2000 c.) i na Rieci. Dvie riečke tvornice posluju na način genuezki i napuljski, potroše u godini preko 7000 c. brašna a izvodi nepokrivaju samo domaću potrebu, no suvišak se izvozi u susjedne zemlje i u Tursku.

Tvornica za priredjivanje riba, mesa, povrća i voća na Rieci posluje na način francezki, producira 240000 škatulja riba, 20000 povrća, 10000 vrhnja i 20000 škatulja voća. Suhih riba prometne se u Slavoniji preko 500 centa. Osim toga ima jošte njekoliko amo spadajućih obrta, kao produkcija cikorije u Varaždinu, čokolade, slastičarnih izvoda, ukuvana voća i dr. što se izvodja za domaću potrebu. Suhe šljive i lekvar produciraju se za izvoz; lekvara se u Slavoniji vrhu domaće potrebe 18000 c. izvozi. Čistionica meda u Senju izvodi 500 c. u godini.

Izmedju pića producira se znatno mnogo vina, rakije i piva. Produkcija finih vina sve to više raste. Pjenovita vina producira tvornica u Slatini preko 5000 staklenica. — Pecara rakije broji se u Hrvatskoj i Slavoniji 4528, od toga 17 vodi posao u velikom. Pečenje rakije vodi se ponajviše kao uzgredni posao gospodarstva. Slavonija sama izvodi 19000 vjedara šljivovice, 40000 vjedara spirita; ciela produkcija rakije računa se preko 100000 vjedara. Tvornica spirita u Varaždinu izvodi 5000 vjedara. — Likere izvode tvornice u Zagrebu, Osieku i obrtimice po drugih gradovih. U Slavoniji izvodi 6 producenta 900 vjedara rozolije. Zagrebačka tvornica producira likera iz voća 250, konjaka 400, droždjenicu i ocat, obične rakije i vinovice 500 vjedara, pa obične rozolije 300, a šljivovice 2700 vjedara; potroši preko 70000 c. razli-

čitoga voća; proizvodi nepokrivaju samo domaće potrebe, no se izvažaju, osobito likeri i konjak, malo ne za sve europske države i azijsku Tursku. — Za produkciju octa obstoje tvornice u svih gradovih, naylastito u Zagrebu, Varaždinu i Osieku.

Pive produkcija sve to više raste: pivara broji se u Hrvatskoj i Slavoniji ukupno 28, a isto toliko i u Krajini; medju posljedujimi najznatnija je zemunska pivara, koja posluje u velikom; slavonskih 12 pivara producira 72000 vjedara ponajviše za domaću potrebu.

Obrt duhanskih tvorina cvao je u zemlji, navlastito u primorju, prije no što je monopol zaveden. Njeku odštetu bi imale pružati dvie ovozemne tvornice: na Rieci i Zagrebu. Riečka je tvornica umah s početka osnovana, a pošto je mljetačka odpala, znatno je razširena; posluje strojem od 20 konjskih sila i mnogimi drugimi spravami, zabavlja preko 2330 radnika i radnica; potroši 17940 c. inostranoga, i 18470 domaćega duhana; izvodi pako duhana i cigara u vriednoti od 4·5 miliuna stotinjaka. Zagrebačka tvornica zabavlja 30 radnika, 257 radnica i 228 djece izpod 14 godina; potroši 6806 c. duhana; producira cigara i duhana u vriednoti od 565100 stot.

Tkanine i druge podobne obrtnine.

Izvadjanje platna spada u ovoj zemlji od davnih viekova na kućnu industriju. Lan i konoplja porabi se sva gotovo kod kuće. Ručno predenje zabavlja zimi žene i djecu te je uzgrednim poslom seoskoga žiteljstva. Pošto svaka kuća na selu, osobito u Krajini, svoja krosna ima, preradi se predja u svakojako platno za kućnu porabu, a preostali se suviše predje i platna razprodavaju. Po što se konoplja u većoj mjeri teži, za to i je preradjivanje konoplje pretežnije. Time je tkanje lanena i konopljena platna, osobito na selu, vrlo razprostranjeno; izvode se proste i finije vrsti, po gradovih se obrtimice tjera, a na selu kao uzgredni posao gospodarstva. Seoske žene običaju nedjeljno rublje vezti šarenom predjom, a imućniji zlatom i srebrom. U Slavoniji se domaćega platna u godini preko 5000 komada prometne.

Platno za jedra izvodi se na Rieci i producira ga se u godini preko 2000 komada.

Vunene tvorine spadaju kao i prtene s najveće strane na kućnu industriju, pošto se preradjuje kod kuće malo ne sav godišnji iznos ovčje vune, koju žene zimi popredu i prerade ju na primitivnih krosnah ponajviše u krupno sukno za haljine. U tu svrhu drži svaka kuća po jednu ili više krosana, a tkalstvo je znatni uzgredni posao gospodarstva. Za seljačku narodnu nošnju ima dosta valjba za sukno, od kojega prave narodni krojači seljačke haljine. Amo spadaju i drugi predmeti kućne industrije, što izvode seoske žene po Slavoniji i Krajini, osobito sagovi, pregače, pokrivači, torbe, pojasi, čarape, kabanice i dr. što se šarenom predjom osobitimi muštrami vrlo umjetno ukrasuje. Ove rukotvorine stekle su si posljednje vreme i izvan zemlje liepi glas. Vrh toga izvode obrtnici za domaću potrebu gunjeve, u Slavoniji do 9400 komada, poklone, dokoljenice i dr.

Veći dio svilenih čahurica, što se dobiva u godini, preradi se u domaćih filandah u sirovu svilu. Filande su ponajviše sa svilarstvom skopčane te spadaju na uzgredni posao gospodarstva. Filanda pako, koje bi svoj posao u velikom tjerale, vrlo je malo, malo ne sve su (10) prestale raditi, odkada je produkcija svile uslied bolesti svilaca znatno spala. Svilana u Cerniku kraj Nove Gradiške posluje s 36 kotala, zabavlja 80 ženskih osoba, a preradi na dan do 325 funta čahurica; producirala je posljednjd godine 450 funta nepredene svile.

Užara u zemlji ima prilično mnogo. Pomorstvo oživilo je radi svoje potrebe na Rieci produkciju konopa te u tu svrhu postale su dvie tvornice, koje prerade u godini preko 4000 centa konoplje, a tvorina se porabi u mjestu i po susjednom primorju. Užarskih tvorina izvodi se u Slavoniji preko 300 centa.

Obrtnine iz drugih organičkih tvari.

Svekolike sirove kože, koje domaće stočarstvo daje, kao i one od izvana uvožene, preradi domaća industrija. Priredjivanje koža—strojbarstvo ponajviše je u ruku zanatlija; u njekojih gradovih (Rieci, Zagrebu, Osieku, Karlovcu, Vin-

kovcih) ima i kožarnica (tvornica), koje posao u velikom tjeraju. Na Rieci obstoje tri kožarnice (najstarija postala g. 1771), koje prerade u godini 9400 centa svakojakih koža, a kore hrastove i omorikove prę̨ko 2200 c.; kože i kore nabavljaju si u zemlji, a strojene kože razprodavaju se kod kuće i u susjedne krajeve. Zagrebačka tvornica posluje parostrojem od 12 konjskih sila i zabavlja do 100 osoba; preradi u godini 33500 c. sirovih koža, a producira kožu poplatnu, sedlarsku i naplatnu; sirovine si nabavlja ponajviše iz zemlje, a strojene kože razprodaje za domaću porabu, u susjedne zemlje, Rumuniju i Tursku. Dvie tvornice u Osieku, 1 u Vukovaru i 36 obrtnika u Slavoniji proizvode do 15000 centa svakojakih strojenih koža.

Svekolike strojene kože, koje izrade domaće kožarnice kao i one od izvana uvožene porabe domaći zanatlije. Tvornica obuće u Zagrebu, ustrojęna nedavno, priredjuje se parnimi strojevi na poslovanje u veliko; zabavljati će do 400 radnika, a izvadjati će 4-600 para obuće na dan; produkcija nije samo namienjena domaćoj potrebi, no i za izvoz u Rusiju, Indije i Ameriku.

Mnogo kože porabe, osim čizmara i postolara, takodjer sedlari i remenari. U Slavoniji izvode sedlari (24) i remenari (78) do 2700 hamova; čizmari (298) 32600 para seljačkih čizama; opančari (324) do 73000 para opanaka; a kržnari (289) porabe do 36000 komada koža za kožuhe.

P u s t e n e k l o b u k e prave zanatlije za domaću potrebu, seljačkih klobuka izvodi se u Slavoniji do 24000 komada.

Za produkciju p a p i r a obstoji jedina na Rieci velika mehanička tvornica (osnovana 1828), koja spada medju prva zavedenja ove obrtne grane u svoj austrijsko-ugarskoj monarhiji. Tvornica obsiže 11800□ hv. leži na ušću Rječine u more, posluje parostrojom od 500 konjskih sila; i 5 velikih sprava po Didotu. Potroši 20000 c. finijih krpa, što si nabavlja ponajviše u zemlji, i do 12000 c. prostijih iz susjednih krajeva. Pogori 60000 mjerova lignita iz Istre, te 100 bačava englezkoga uglja na izvadjanje plina za domaću porabu, a zabavlja preko 500 radnika. Ova tvornica producira na godinu preko 20000 centa različitoga papira, što se preko domaće

potrebe izvozi za Grčku, Englezku, Istok, Indije i južnu Ameriku. Dozvoljena dioničarska papirna tvornica u Zagrebu tek je u zametku.

Obrtnost drvenína odnosi se na preradjenje drva za gospodarske i kućne sprave, a navlastito na pose preradjuje se u svakojako gradjevno drvo i lies. Pila ima po svoj zemlji u obilju (u Krajini 100), osobito na obalah rieka potoka i jezera, a njekoje tjeraju posao parnimi strojevi. U riečkoj županiji, osobito u gorskom kraju, ima ih ukupno 50; pile u Crnom lugu i Prezidu rade parnimi strojevi, a ostale vodenom silom. Iz bukovine i omorikovine izvode se daske, letve, i druga do 3 ½ miliuna komada u vriednoti od preko jednoga miliuna stotinjaka, što se ponajviše u inozemstvo izvaža. Lies i sadjenice priredjuju se navlastito u Slavoniji i Krajini; u Slavoniji tim posluju 2 pile na paru, 1 na konjske vitle, 1 vodenica i 24 producenta; produkcija pako tih zavoda iznosi 4,760000 kub. stoba svakojakoga liesa, njemačkoga bačvarskoga liesa za 2,100000 vjedara, a francezkoga, t. j. duga što se za Francezku izvažaju, 25 miliuna komada; osim toga različitih drvenih gospodarskih sprava u vriednoti od 50000 stot., a gotovih lagva za 118000 vjedara. Pile u gornjoj Krajini, navlastito u otočkom kraju priredjuju daske, letve i dr. za izvoz u Senj. Vrh toga različita drvena gradja, što se priredjuje u hrvatsko-slavonskih šumah, imenito brvna, grede, poboji, stabla za katarke, duge, željezničke podvale i dr. na velikom je glasu i daleko se preko mora izvaža.

Gradjevno i umjetno stolarstvo radi ponajviše za mjestnu potrebu. U Slavoniji izvodi se vrh toga 10400 komada prostoga pokućtva od mekoga drva. Tvornica stolarskih obrtnina i parketa u Zaprebu posluje parostrojem od 12 konjskih sila, zabavlja 50 radnika, a izvodi parketa i stolarskih obrtnina za 100000 stot. u vriednoti. Pletenine iz slame, trske, lika i drva, ponajviše prostije, prave se osobito u Slavoniji kao uzgredni posao gospodarstva, obrtimice pako plete se do 2600 komada kola. Oko Varaždina pravi se do 100000 komada drvenih lula. Tokarske obrtnine prave se za domaću potrebu.

Umjetni obrt.

Osim gradjevnih i drugih posala za domaću potrebu spadaju amo knjigo- i kameno-tiskare, kojih ima po svih većih i njekojih manjih gradovih, jer jih je izazvao golemi napredak u književnosti, što ga je posljednje dobe zemlja zahvatila. Knjigotiskare u Zagrebu (5), na Rieci (3) i u Osieku (2) pa u Varaždinu, Zemunu, i u Požegi rade u veliko i natjecaju se u čistoći i ukusu s istimi zavodi drugih zemalja. Kameno tiskarski poslovi u Zagrebu i Rieci neodnose se samo na obične stvari, već izvode, osobito zagrebačka, različite umjetnine, geografske karte, vide i dr.

V.

Trgovina i promet.

Geografski položaj Hrvatske i Slavonije na razmedji srednje i južno-istočne Europe, Jadransko more, koje joj se južno-zapadnoga ruba hvata, pa dvie brodive rieke — Drava i Sava, koje ju cielom duljinom od zapada prema istoku prosiecaju, uz druge naravne i umjetne puteve i obilje prirodnina, pružaju dovoljnu podlogu za razvoj ovozemne trgovine, koja se u najnovije doba znatno razgranjuje te sve to više napreduje. Jer putem Adrije, odnosno svojih primorskih luka, dolazi zemlja sa zapadne strane sa zamorskim svietom u savez; a preko onih dviju vodenih cesta, koje su opet s drugimi skopčane, navlastito s onom glavnom prometnom žilom, koja ne samo srce Ugarske prosieca, već istočnim razvojem spaja zapadni sviet s podaljim istokom, s kojim dolazi zemlja s druge strane u tiesan savez. Kraj te podloge imala bi ovozemna trgovina jošte znatnijom biti, kadno joj nebi nedostatak novijih umjetnih obćila i susjedstvo turskoga nemara na putu bilo te joj se trgovina prema položaju i naravi zemlje nemože da primjereno razvije. Čvrsta se ipak nada gojiti može, da će se trgovački promet i ove zemlje znatnije razviti, čim se uz regulaciju vodenih cesta, željeznička mreža prema narodno-

gospodarstvenim zahtjevom razširi te najznatnije trgovačke točke: ušća Drave i Save u Dunav, s lukami hrvatskoga primorja spoje.

Posljednjim narodnim popisom izkazano je osoba zanimajućih se trgovinom i prometom ukupno 9084, ili 0·85%; u Hrvatskoj Slavoniji 7219, ili 0·62%, a u Krajini 1865 ili 0·23%. Ako se k tomu uzme prodavaoce pića, živeža i drugih stvari, tada jih žive o trgovini i prometu ukupno 1%, u Hrvatskoj i Slavoniji 1·24, a u Krajini 0·50 postotka.

Posto je godine 1850 dokinuta medjuzemska carinska medja, spala je Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom kao i Ugarska na obćenito austrijsko carinsko područje. Ovi su odnošaji izmedju obiju državnih polovina tek novijim carinskim i trgovačkim savezom (zak. čl. 16 od g. 1865/67) uredjeni. Pošto Hrvatska i Slavonija carinsko trgovačke poslove, kao i cielo zakonarstvo o carini brodarstvu, željeznicah, poštah i brzojavih vodi s Ugarskom zajednički, time veže pomenuti carinsko-trgovački ugovor takodjer Hrvatsku i Slavoniju s dotičnom Krajinom, koje su zemlje takodjer sastavinom obćenitoga austro-ugarskoga carinsko-trgovačkoga područja; a u krjeposti je isti carinski cienik (od 1. srpnja 1865), koji valja i za ostale kraljevine i zemlje austro-ugarske monarhije. Slobodne pako luke R i e k a, K r a l j e v i c a, B a k a r, S e n j i B a g su carinske iznimke, u koje se trgovina slobodno uvozi, njihova je trgovina pomorska, koja se tjera domaćim primorjem i izvanjskim svietom posredovanjem brodarstva.

Posebnih carinskih propisa glede Hrvatske i Slavonije neima, osim što je županija riečka za žito i mlinske proizvode prosta od carine; pa što stanovnici 4 pukovnija gornje i 2 pukovnija banske Krajine uživaju dobročinstvo da svake godine po oblastih u putnom listu za domaću potrebu označenu količinu žita, sočiva, marve i dr. prosto od carine nabavljati mogu. Vrh toga uživaju stanovnici Krajine, riečke županije, i zagrebačka do Save (s Karlovcem) povlast, da mogu pribavljati si stalnu količinu soli (limito) uz obaljenu cienu.

O napredku trgovine nastoje kao strukovni organi navedene trgovačke komore. Osim toga obstoje po gradovih trgovački zborovi, kojim nadleži nastojati oko napredka trgo-

vine u svojih krajevih. Za trgovačke poslove valja u Krajini austrijski trgovački zakon (od 17 pros. 1872), koj je s njekojimi dodatci i iznimkami g. 1863 u život stupio. Za Hrvatsku i Slavoniju radi se na ugarskom zajedničkom saboru o novom trgovačkom zakonu.

Nutrnja i vanjska trgovina.

Hrvatska i Slavonija trguje po kopnu sa susjednimi zemljami austro-ugarske monarhije, pa sa susjednom Bosnom, Srbijom i Rumunijom; po moru pako trguje poglavito sa susjednim dalmatinskim i austrijskim primorjem, pa s Italijom, Francezkom, Englezkom, Istokom i Amerikom.

Najznatnija su tržišta za trgovinu po kopnu ova: Karlovac na brodivoj Kupi na zagrebačko-sisačkom i riečkom željeznom putu, na razkršću 8 cesta, od kojih tri vode 13-18 milja udaljenoj Jadranskoj obali, a jedna ide do glavnoga žitnoga skladišta do Zemuna; skladištem je žita što se promeće u gornju Krajinu, i liesa što se istim putem izvozi na Senj. Sisak ne daleko ušća Kupe u Savu, dokud uredno parobrodi plove, bješe od davnih viekova glede trgovačkoga prometa znamenit; skladištem je žita i liesa, što po Savi dolazi, te se stranom na Karlovac odpravlja, ili se s najveće strane željeznicom na Trst izvaža. Zagreb na Savi i na razkršću željeznih pruga i dobrih cesta svojimi je sajmovi znatnim tržištem glede trgovačkoga prometa s Kranjskom i dolnjom Štajerskom. Varaždin ne daleko Drave i kanižko-čakovačke pruge svojimi je sajmovi takodjer živahnim tržištem za nutrnju trgovinu svojega kraja. Brod svojim položajem na Savi, na razkršću slavonskih cesta, i na ušću glavne sarajevske ceste posreduje trgovanje medju Bosnom i Slavonijom. S istoga gledišta znatna je takodjer Stara Gradiška na Savi i na ušću banjalučke ceste, kao i Jasenovac na ušću promjenljive Une. Osiek ne daleko ušća Drave u Dunav, na razkršću željeznih puteva i slavonsko-ugarskih cesta vrlo znatna je točka za slavonsku izvoznu i uvoznu trgovinu; kao i Vukovar svojim položajem na Dunavu i na izlazu glavnih cesta znatna je trgovačka točka. Mitrovica kao skladište sremskoga žita, kojega se za dobrih godina do 500000 vagana

prometne, uz to posreduje promet sa Srbijom. Zemun svojim položajem na ušću Save u Dunav i ne daleko Tisina ušća znatnim je skladištem ugarske, sremske i srbske trgovine. Zamašna je budućnost ovoga mjesta čim se spoji s jedne strane na što kraćem putu s hrvatskim primorjem, a s druge strane s Crnim i Grčkim morem; stupiti će time po svojem položaju u red prvih europskih tržišta, jer će biti razkršćem trgovačkoga prometa medju Slavonijom, Ugarskom, Srbijom i daljim Istokom. Osim toga znatna je Glina kao i Kostajnica svojimi sajmovi kao glavna tržišta krmadi iz Bosne, što se odovud za Trst i Beč izvaža. Vrhu toga vriedno je napomenuti i rastelska mjesta na bosansko-turskoj medji, gdje se na nedjeljnih sajmovih znatna trgovina tjera plodinami, stokom, vunom i dr. Medju timi mjesti najznatnije je za bosansku Krajinu Zavalje, kojim ulazi trgovina iz primorja (Senja i Trsta).

Za pomorsku trgovinu najznatnije su morske luke, medju ostalimi Rieka, Senj i Kraljevica, koje posreduju trgovački promet sa zamorskim svietom, te s ove strane imale bi biti glavnimi točkami za uvoznu i uvoznu trgovinu kadno bi je željezne pruge s ostalom zemljom škapčale.

Izvozna i uvozna trgovina.

Iz Hrvatske i Slavonije i dotične Krajine izvažaju se ponajviše prirodine, navlastito: različiti lies i drva, pa vino i žito, naime pšenica, kukuruz i zob ponajviše iz Slavonije odnosno Sriema; zatim se izvaža takodjer stoka, osobito svinje; repica, šljivovica, suhe šljive, lekvar, ostrojene i sirove kože, ovčja vuna, med, vosak, sirova svila, smola, pijavice, pepeljika, kemijske tvorine, papir, šiške, staklo i staklenine, brašno, loj, krpe i dr. Poglavite trgovine izvažaju se ili u susjedne zemlje, ili za Trst, Rieku i Senj; a njekoje Dunavom na sjever. S Turskom (Bosnom) i Srbijom trguje se na medjašnih tržištih.

Lies se odprema iz šuma na mnogih putevih do glavnih prometnih točka. Šume su, osobito one u ravninah, od naravi povoljno položene da netrebaju osobitih puteva. U gorah pako, navlastito u gornjoj Krajini, postaju šumski putevi poput umjetnih cesta, koje se prema porabi šuma i izvozu drva sve

to dalje protežu. Lies se takodjer odprema brodivimi riekami i drugimi za tu svrhu koristnimi vodami, pa željeznicom iz Siska na Zidani morst i Trst, ili na Karlovac Rieku i Senj; ili žakanjskom prugom na Trst; te se za dalje tovari na obih glavnih prometnih žilah austro-ugarske trgovine, naime na Jadranskom moru ili Dunavu. Kadno se željeznička mreža primjerno razširi biti će više puteva da se bogastvo drva i liesa na što kraćem putu k moru doveze. Izvoz se ponajviše stiče u primorskih lukah: u Trstu, Rieci, Bakru, Kraljevici, Senju, sv. Jurju, Jablancu i Bagu, te ide za Italiju, Francezku, Španjolsku, Englezku i dr. Dakle Sava, Drava i njihova ušća u Dunav posreduju veliki dio liesnoga izvoza, navlastito duga i željezničkih podvala, te neodpremaju samo one trgovine što za i preko Njemačke idu, no i jedan dio onih što su za Trst odredjene te se na Dunavu do najbliže željezničke postaje dovoze odkuda se dalje željeznim putem k moru odpremaju. Medju drugimi izvoznimi trgovinami znatno je vino, žito i stoka; ostalih pako nije izvoz znatan, ali većim napredkom zemaljske kulture mogao bi izvoz u mnogih od pomenutih predmeta vrlo znatnim biti.

U Hrvatsku, Slavoniju i dotičnu Krajinu uvoze se ponajviše one prirodine i obrtnine što služe obćenitoj potrebi, te što se u zemlji neizvode. Medju raznovrstnimi trgovinami što se uvoze najznatnije su ove: kolonijalne robe i mirodije iz zamorskih krajeva putem Hamburga, Trsta, Rieke i Senja, iz Italije, Grčke, Istoka, Austrije i Ugarske. Maslinovo ulje ponajviše iz Dalmacije Italije i Francezke. Za tim gospodarski strojevi i različita orudja; kovine i različite kovinske tvorine, naime željezne, ocielne, olovne, iz zlata, srebra, bakra i mjedi iz Koruške, Štajerske, Austrije i Ugarske. Žita za nerodice i radi zapadnih krajeva po moru iz Odese. Pića navlastito pivo iz Štajerske, Kranjske i Češke; pjenovita vina iz Ugarske, Štajerske i Francezke. Tkanine prtene, vunene, pamučne i svilene, različita predja, robe ukusne i ine tkaninske i petljane obrtnine iz zemalja carinskoga saveza, Francezke, Švicarske, Italije, Englezke, Austrije, Češke, Moravske i Slezke. Osim toga sol morska i kamenita, različita ulja, kemijske, glinaste, zemljene i porculanske tvorine, kožnene obrtnine i dr.

U ostalom ovozemna trgovina ponajviše je provozna, jerbo ove zemlje prosieca najpreči onaj put, što od ugarske velike ravnine obilne žitnice vodi k zapadu, navlastito k Jadranskomu moru. Veliki dio trgovina prolazi Savom do Siska, kamo dolaze ladje tovarom od 10000 vagana, dalje pako željeznicom na Trst, ili preko sv. Petra na Rieku; ili Kupom do Karlovca, a cestom Ludovicejskom na Rieku, ili Josefinom u Senj; ili na Slunj, Ogulin, Otočac i Gospić za gornju Krajinu. S druge pako strane Dunavom do najbliže željezničke postaje, ili Dravom do Barča, a dalje željeznim putem na Trst i za druge zapadne krajeve. Izmedju provozne trgovine, što prolazi navedenimi putevi najznatnije je žito iz Banata, Srbije i susjedne Turske; lies, duge i različito drugo drvo iz bogatih turskih šuma. Za tim druge prirodine kao kože, stoka, vino, med, vosak, krpe i dr. Žito se sabire ponajviše u Zemunu i Mitrovici, lies pako u Osieku, Kutini, Djakovu, Požegi, Brodu, Barču, Koprivnici, Sisku i Karlovcu. Radi provozne trgovine, koja je njekad na glasu bila ponješto je regulirana Drava, Sava i Kupa, projektiran negda kanal kupski, koj bi imao Kupu s Jadranskim morem spojiti, sagradjene sadašnje željeznice, dočim se u istu svrhu karlovačko- riečka i iz sv. Petra na Rieku gradi, a vrh toga je prostrana željeznička mreža projektovana, koja bi imala najznatnije ovozemne trgovačke točke medju sobom, s brodivimi riekami i morem spajati.

Glede trgovinskoga prometa znatna je razlika glede pravca izmedju sada i prije otvorenja željeznoga puta iz Zidana mosta u Sisak, i željeznice zakanjske. Prije otvorenja pomenutih željeznih puteva prolazila je slavonsko-banatska trgovina s najveće strane na Sisak i Karlovac, a odovud na Rieku i Senj. Za ono doba iznosio je sisački promet u godini poprečno 5 miliuna centa, što je prema današnjim odnošajem na polovicu spalo, karlovački iznosio je do 4 miliuna centa a sada prema onomu ni desetine, dočim je Ludovicejskom cestom preko 2 miliuna centa na more prolazilo. Time je zajedno pala od ono doba i trgovina hrvatskih luka, navlastito Rieke i Senja. Ove luke posljednje vreme znatno trpe, pošto im je Trst najveći dio trgovine drvi i prirodinami preoteo. Čim se dograde započeti željezni putevi, regulira Sava i Kupa, izvede projek-

tovana željeznička mreža, razvijati će se uz usavršivanje zemaljske produkcije i širenjem k tomu potrebitoga naobraženja i ovozemna trgovina, te će se oporaviti primorske luke, osobito Rieka, koja ima sve uvjete svjetskoga trgovačkoga grada, mora podvostručenom silom svoj zamah opet prihvatiti.

Što se tiče količine trgovina, što se u nutrnjem i vanjskom prometu u godini prometne, to nije moguće ni od prilike statistički označiti, jer sva su sredstva, kojih bi se u tu svrhu poslužili, za tu porabu vrlo nesavršena. Nutrnja trgovina, koja je vrlo znatna te se kreće po različitih domaćih putevih, idući iz ruke u ruku, od mjesta do mjesta, nebilježi se službeno; a pošto su željeznice za sada u zemlji stegnute na dvie glavne pruge, nemogu dovoljnih i podpunih podataka o količini prometa pružiti; kao ni sajmeni promet, premda su sajmovi glede prometa živeža i stoke u ovoj zemlji jošte uviek vrlo znatni, ali se količina sajmena prometa nigdje nebilježi. Pošto je Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom sastavina obćenitoga austro-ugarskoga carinskoga područja, s toga nije naravno ni moguće o našoj zemlji označiti količinu i vrst prometa s izvanjskim svietom ni glede uvoženih, ni glede izvoženih trgovina.

U službenih izkazih o vanjskoj trgovini austro-ugarske monarhije navodi se uvoz i izvoz onih trgovina s carinskim prihodom, što prolaze hrvatsko-slavonskimi carinskimi uredi, što ovdje priobćujemo da se vidi godišnji promet na hrvatsko-slavonskih carinarah.

Vrst robe	uvoz		izvoz	
	1870	1871	1870	1871
	u stot. austr. vriednote			
Kolonijalne robe i južnih plodina .	156189	152133	316032	452007
Duhana i duhanskih tvorina	517480	21962	200	200
Povrtnih i poljskih plodina	1,949921	852242	910021	266610
Stoke	4,843102	7,104597	166117	62775
Marvinskih izvoda .	1,176187	1,331270	33877	15879

Vrst robe	uvoz		izvoz	
	1870	1871	1870	1871
	u stot. austr. vriednote			
Masti i ulja . . .	175490	118244	13083	13818
Pića i jestiva . .	339655	263119	438399	272430
Goriva, gradje i tvoriva	64475	34220	701488	543599
Lječila, mastila i strojila	276184	387303	276246	212384
Kovina sirovih i kao polufabrikata . .	87139	72848	177183	175595
Gradiva za tkanje i petljanje . . .	1,042965	1,035373	27093	34434
Predje	21617	20547	34928	37660
Tkanina i petljanina.	29900	28080	1,302420	891090
Orbtnina iz šćetine, slame i papira .	13578	1629	237569	53623
Kože i kožnina . .	36500	38890	98409	81361
Robe iz kosti, drva, stakla, kam. i gline	64194	30684	399844	350094
Kovinskih obrtnina	43604	14972	337373	313502
Kola i prevozila . .	500	1820	52900	22200
Orudja, strojeva i sitne robe . . .	46257	23410	662210	767860
Kemijskih tvorina i mastî	35315	7780	105821	100717
Umjetnina i književnih stvari . .	51180	52240	18580	13230
Odpadaka	8826	5906	86655	53171
Iznos .	10,880318	11,699327	6,396448	4,734239
Plemenitoga kova i novaca	57428	—	—	37920
Ukupno . .	10,937746	11,699327	6,396448	4,772159

U ovom prometu plaćeno je carine uvozne g. 1870 500609, a 1871 645503, izvozne g. 1870 26170, a 1871 12772 st. Od svega kolikoga austro-ugarskoga vanjskoga prometa ide time na promet hrvatsko-slavonskih carinara na uzvoženu robu

g. 1870 2·4, a 1871 2, na izvoženu g. 1870 1·4, a 1871 0·4 postotka.

Pomorsko brodarstvo.

Jadransko more otvara hrvatskoj trgovini daleki put i posreduje promet s inimi pomorskimi državami. Mnoge udobne luke, izobilje drva za gradnju brodova, i nautička vještina hrvatskih primoraca najboljom su osnovom za razvoj hrvatskoga pomorskoga brodarstva. Izmedju primorskih luka znatnijih se ukupno 11 broji, u Hrvatskoj 7: Rieka, Martinšćica, Bakar, Kraljevica, Selce, Novi i Senj;*) a u Krajini 4: sv. Juraj, Teplo, Jablanac i Bag.

Stanje trgovačke mornarice.

Po izkazih službenih i riečke trgovačke komore brojila je:

kategorija brodova	Hrvatska i Slav. koncem 1871		Krajina početkom 1870		ukupno	
	brod.	tonel.	brod.	tonel.	brod.	tonel.
Za veliko more .	192	89949	—	—	192	89949
Veliki okrajnika .	14	1865	6	661	20	2526
Malih okrajnika .	108	2437	101	1306	209	3743
Ribarskih ladjica .	39	59	—	—	39	59
Obrojenih ladjica .	126	117	5	34	131	151
Ukupno	479	94427	112**	2001	501	96428

Ovi podatci jasno pokazuju, da se ovozemna trgovačka mornarica za posljednjih 20 godina pogledom na veličinu brodova znatno razvila***) jer ako i nije za to doba prirasla brojem brodova, prirasla je glede tonelata za 55 postot; brodova pako za veliko more priraslo je za 50 postotaka. Dočim je onda išlo na svaki brod poprečno 72, ide sada 163 tonelata. Iz stanja ovozemne mornarice jošte to razabiremo, da obsiže u cieloj austrougarskoj trgovačkoj mornarici pogledom na broj brodova 7·5, a glede tonelata 26·5 postotaka.

---

*) Službeni izkazi za g. 1870 vode Senj medju krajiškimi lukami.

**) Medju tim je senjsko brodarsko družtvo sagradilo 3 broda za veliko more i jedan parobrod, ukupno od 1800 tonelata.

***) Hrvatska brojila je g. 1849 ukupno 441 brod s 41395 tonel. medju timi za veliko more 108 br. sa 35923 ton. Krajina 151 brod s 1719 tonel.

Promet trgovačke mornarice.

Glede prometa trgovačkoga brodovlja u hrvatskih lukah to se opažuje da je promet do godine 1862 postupno rasao, a pošto je željeznica na Trst otvorena, da od onda prema današnjim odnošajem razmjerno pada.

Godine	Unišlo		Izišlo	
	brodova	tonelata	brodova	tonelata
1849	10651	201239	10981	215316
1851	12980	235932	13101	244139
1861	13396	257985	13598	255381
1867	13037	225552	13287	236988

Godine pako 1870 bio je ukupni brodarski promet ovaj:

Broj luka	Unišlo		Izišlo	
	brodova	tonelata	brodova	tonelata
u 6 hrvatskih	2688	154416	2683	167161
u 5 krajiške	2280	79338	2280	78615
Ukupno	4968	233734	4963	245776

Ako se ovi podatci, najniži što je do sele poznato, porede s ukupnim brodarskim prometom u austro-ugarskih lukah, tada odpada na brodarski promet hrvatskih i krajiških luka glede broja brodova 10·2, a glede tonelata 6·8 postotaka.

Od navedenoga ukupnoga brodarskoga prometa bilo je netrgujućih (di rilasio) 5·6% brodova, a 2·8 tonelata; jer tih je:

broj luka	unišlo		izišlo	
	brodova	tonelata	brodova	tonelata
u 6 hrvatskih	166	4857	165	4834
u 5 krajiških	63	1580	63	1534
Ukupno	229	6437	228	6368

Pomorska trgovina.

Putem brodarstva posredovani trgovački promet iznosio je:

godine	uvoz	izvoz
	stotinjaka	
1849	5,110000	5,110000
1851	7,258500	7,868700
1861	7,012200	9,472500
1867	8,748100	8,557700

U trgovačkom prometu svega austrijsko-ugarskoga primorja sudjelovaše g. 1870 hrvatske i krajiške luke s 5 postotaka, jer je iznosio:

u lukah	uvoz	izvoz
	stotinjaka	
hrvatskih	7,219300	4,877500
krajiških	2,197500	2,322400
Ukupno	9,416800	7,199900

Na trgovačkom prometu s inostranimi lukami sudjelovaše iste godine:

	unišlo		uvoz	izišlo		izvoz
	brod.	tonel.	mil. stot.	brod.	tonel.	mil. stot.
Hrvatsko prim.	752	44142	2·37	670	155817	2·34
Krajiško »	152	13137	0·12	266	23501	1·08
Ukupno	904	57279	2·49	936	179318	2·33

Na brodarskom i trgovačkom prometu sudjelovaše iste godine pojedine ovozemne luke ovako:

Luke:	trgujućih		netrgujućih		trgujućimi brodovi posred.	
	unišlo				uvoz	izvoz
	brod.	tonel.	brod.	tonel.	stot.	
Rieka . . .	2046	130170	—	—	6,945400	4,611300*)
Martinšćica	1	71	—	—	2400	—
Bakar . . .	133	7058	4	96	46000	112000
Kraljevica .	146	8503	2	156	31800	138800
Selce	133	2229	157	4544	142100	4100
Novi	63	1528	3	61	51600	10700
Senj	1510	63757	41	1353	1,976800	2,125300
sv. Juraj .	172	4241	—	—	29700	53900
Teplo . . .	54	3142	16	57	2000	24000
Jablanac . .	239	3171	4	150	56800	33500
Bag	242	3447	2	20	132200	85700

Komunikacija.

Obćila nijesu u tolikom obsegu razvita koliko bi njihovo narodno gospodarstvo za podpuni razvitak trebalo. Jer osim

*) Promet brodarski na Rieci g. 1871: unišlo 2169 br. od 237461 ton. uvoz 9,056029 st.; izišlo 2162 br. od 143458 ton. izvoz 5,637545 stot.

brodivih rieka — Drave, Save i Kupe —, koje zemlju smjerom uzdužne njezine osi prosiecaju, i dva željezna puta, stegnuta je ciela komunikacija na znatnu mrežu više ili manje valjanih cesta, koje posreduju promet izmedju nutrašnjih krajeva i pomenutih rieka, odnosno željeznih puteva.

Riečno brodarstvo.

U hidrografskoj slici je navedeno, koje su rieke prikladne za riečnu plovitbu. Medju timi su glavni povodni putevi: Dunav, Drava, Sava, Kupa i Una.

Dunav od ušća Drave do Zemuna (do 30 milja u duljini) nije samo znatnim povodnim putem unutar označene medje za nutrnji promet, već je znamenitim za vanjsku trgovinu s Ugarskom, Austrijom i Njemačkom, pa sa Srbijom, Rumunijom i Istokom. Promet sve to više raste, te je iznosio, izuzam provoznu trgovinu, unutar pomenute medje

godine 1872	c. centa
drvene robe	689850
drugih izvoda	1,165900
Ukupno .	1,855750

Drava skapča Štajersku s Hrvatskom, Slavonijom i južnom Ugarskom, a dalje Dunavom s Bačkom i Banatom, te je za promet vrlo znatna. Jer alpinske zemlje šalju svoje prirodine i rudne produkte niz Dravu na dugih splavam podobnih ladjah, a od ozdo plove gore takodjer omanje plosnate ladje. Duljina Drave od štajerske medje do ušća iznosi 42·8, a od Legrada 32·8 milja. Od Osieka do ušća plove uredno parobrodi s tovarom 1000 centa. Pošto je Drava god. 1862 regulirana, ploviše parobrodi do Kakonje, a iza otvorenja zakanjske željeznice plove samo do Barča (21 m.). Promet na Dravi od Barča do Osieka iznosio je

godine 1872	c. centa
drvene robe	1,823560
drugih izvoda	283800
Ukupno .	2,107360

Sava spaja Kranjsku s Hrvatskom i Slavonijom, a ove s Bosnom, Srbijom i daljim Istokom. Sava nosi već na hr-

vatskoj medji tovare do 3000 c. Od Rugvice (niže Zagreba), dokud je regulirana, nosi ladje, a od Siska plove uredno parobrodi. Duljina od Siska do ušća 78·8 milja. Pošto je desni brieg od Jasenovca do ušća Drine turski, te ga se brodari koliko je moguće uklanjaju, zaprekom je bujnijemu razvoju prometa, jer se rieka valjanije regulirati nemože, što se turska strana nečisti od silnoga prudja, što ga donosė Drina i druge rieke, koje se s turske strane izlevaju te brodarstvu veliku nepriliku prave. Promet po Savi iznosio je u Sisku

godine 1872	c. centa
odpravljeno robe	261022
dovezeno robe	326908
ukupno . .	587930

Kod odpravljene robe najznatnije su stavke: pamučnina 15591, kolonijalne robe i južno voće 12260, željeznine 12700, ulja 21289, riža 25933 i sol 91895 c. c. Kod dovezene robe najznatnije su duge s 141166 i šljive s 110370 car. centa.

Kupa od Karlovca do ušća kraj Siska 18 milja u duljini nosi duge a plitke ladje (tumbasi), minulih godina kušano je ploviti s malim parobrodom. Grebeni, što u Kupi kraj Svedičkа i Degoja na mnogih mjestih dolaze, kao i plitčina kraj Degoja, vrlo su brodarstvu neprilični.

Una od Novoga do ušća kraj Jasenovca (8·5 m.) brodiva je za omanje ladje; brodarenje je po njoj što je prudovita vrlo tegotno.

Šamački kanal imao bi spojiti na što kraćem putu Dunav sa Savom. Kraj Vukovara imao bi začeti i protezati se preko Nuštara, Vinkovaca, Andriaševaca, Crne, Babinegrede, a iznad Šamca izljevati se u Savu. Za to će se upotrebiti potoci Vuka, Ervenica, Bosut, Bić i Savnica. Duljina ovoga projektovanoga kanala iznosila bi 7 ¼ milja.

Željezni putevi.

Hrvatska i Slavonija spada medju one zemlje u austrougarskoj monarkiji, gdje se počelo željezne puteve tek u najnovije vrieme graditi, dočim je Krajina iz obćenite mreže sasvime izključena. S toga razloga nije se mogla ni industrija,

ni trgovina u ovih zemljah do onoga stanovišta razviti, kao što bi dolikovalo po geografskom položaju i prirodnih odnošajih zemlje. Domaće proizvode nebijaše moguće koristno razprodati, a savkoliki trgovački promet tekao je — kada je Sava zamrzla ili na nizko spala — preko Pešte ili Beča u Trst, ili pa Dunavom u Crno more.

Prvi hrvatski željezni put jest pruga što vodi iz Zidanamosta Zagrebom u Sisak, otvorena g. 1862; k tomu je poslije dogradjena karlovačka pruga. Ove obe pruge ogranci su željezničke mreže južnoga družtva, protežu se Hrvatskom ukupno 22·7 milje u duljini. Drugi je željezni put pruga zakanjsko-zagrebačka, koja je sastavinom ugarsko-državne željeznice, prolazeć ovom zemljom od Erduta do Osieka (4 m.) i od Zakanja do Zagreba (13·5 m.), te je s jedne strane spojena s južno-austrijskom, a s druge strane, preko Barča, Osieka s alföldskom željezničkom mrežom. Time iznosi duljina dojakošnjih željeznih puteva, što no prolaze zemljom ukupno 40·2 milje. Ovimi putevi udario je najnovije doba trgovački promet na more — u Trst, i time je stari trgovački put na Karlovac, Rieku i Senj sasvime presahnuo i s hrvatskoga se primorja udaljio. Na ovaj stari pravac svesti će se opet trgovački promet čim se za koj mjesec otvore pruge, što se grade, od Karlovca i od sv. Petra na Rieku. Karlovačko-riečki željezni put, što se gradi na državni račun, prolazi šumami bogatim gorskim krajem županije riečke, prevaljuje krašku visočinu do 3000 stopa nad morem a proteže se preko 23 milje u duljini. Pruga od sv. Petra na Rieku gradi c. kr. južno družtvo, duljina joj je 54$^1/_2$ kilometra ili 7·2 milja.

U najnovije vreme projektovane i tracirane su na sve krajeve zemlje različite pruge, kojimi bi se, kadno bi se izvele, željeznička mreža po zemlji znamenito razgranila. Medju timi projektovanimi prugami navodimo samo one, o kojih je odlučeno da se grade, naime pruga od Osieka na Našice, Požegu, Pakrac i Sisak (18 čl. 1870), pa krajiška pruga iz Zemuna na Rumu, Mitrovicu, Vinkovce, Brod, Sisak, Petrinju, Glinu na Karlovac odnosno Ogulin, s ogranci na Petrovaradin i na Dalj. Ova posljednja pruga, koja će poglavito savskom

dolinom prolaziti, spajati će ušća Save i Tise, Banat i Sriem, najplodnije priedjele Europe i neizcrpivo šumsko blago s hrvatskom obalom Jadranskoga mora i otvoriti će montanističkoj industriji u banskoj Krajini sjajnu budućnost.

Promet hrvatske pruge južnog družtva god. 1872:

Postaja	Odpravljeno			Dovezeno	
	osoba	tovara centa	stoke glava	tovara centa	stoke glava
Zaprešić. . . .	5873	30999	931	45241	46
Podsused . . .	9987	30645	—	—	—
Zagreb	78997	505233	8005	1,032164	1849
Zdenčina . . .	9924	88600	—	—	—
Jaska	8926	37868	28	37553	112
Karlovac . . .	30000	240938	10608	672349	387
Gorica . . . ,	5479	50125	1357	25302	198
Lekenik. . . .	3240	81722	2082	11183	—
Sisak	23963	2,703812	3020	692753	40
Ukupno .	175189	3,769942	26035	2,586545	2632

Promet ugarsko-državne pruge 1872:

	osoba	tovara c. centa
Osiek	?	1,140420
Zakanj-Zagreb . .	97941	948730
Ukupno .	97941	2,089150

Ceste.

Hrvatsku i Slavoniju, a osobito Krajinu prosieca znatna mreža više ili manje dobrih cesta. Pošto se promet po cestah i putevih nemože statistički izkazati, navesti ćemo duljinu cesta, koje se po uzdržavanju diele na državne, zemaljske, kotarske i obćinske ceste. Državne, zemaljske i kotarske ceste iznose

	ukupno milja	na 1 □ milju
u Hrvatskoj i Slavoniji	593	1·4 milje
u Krajini	348*)	0·9 »
Ukupno . .	941	1·3 milje.

*) Krajina ima vrh toga 77·5 m. drugih puteva, a 383 m. nedogradjenih cesta, dakle u svemu preko 800 m. ili na 1 □ m. 2·3 milje.

*

U Hrvatskoj i Slavoniji mnogo je poslije g. 1848 državna uprava za gradnju i popravak cesta učinila, nu kraj toga ipak nije komunikacija najbolja, navlastito u Slavoniji, gdje su putevi čestim poplavam izloženi. Zagreb, Karlovac, Varaždin, Rieka i Belovar glavni su čvorovi hrvatskih, a Osiek slavonskih cesta. U Krajini se od negda svojski nastojalo za valjane ceste, te su na mjestih bolje i gušće no što u susjednih zemljah. Najpoglavitije su ove ceste:

Cesta iz Zagreba u Karlovac. Odovud Ludovicejska na Rieku, Josipova preko Kapele u Senj, a od Žutelokve na Otočac i Gospić; iz Karlovca vodi vrh toga Karolina u Kraljevicu, a cesta preko Metlike u Ljubljanu.

Ludovicejska cesta prolazi sjeverozapadnim rubom hrvatske visočine; sagradjena g. 1802-12 od dioničkoga družtva, 18 milja duga, vodi iz Karlovca na Rieku preko Severina (740'), Skrada (2077'), Delnica (2275'), Mrzle vodice (2439'), Jelenja (2785') i Grobničkoga polja (1022'); najviša je točka Ravno podolje (2936') medju Jelenjem i Mrzlom vodicom, prolazi preko mostova ili zidanih nasipa, proloma i uvala, a mjestimice je u bok sljemena usječena, te se može glede umjetnoga izvedenja s alpinskimi cestami porediti. Josipova cesta vodi preko Kapelina sedla izmedju Jezerana i Modruša, i preko Vratnika; najviša joj je točka sedlo Kapelino (2778'). Ova se cesta drži malo ne tragova starinske ceste, koja je bila u Hrvatskoj s ove strane Velebita, navlastito u srednjem vieku, vele znatnim obćilom, jer je posredovala promet i uzdržavala svako obćenje izmedju nutrnje Hrvatske i vanjskoga svieta, naročito Italije i dalmatinskoga primorja. Karolina vodi preko Bosiljeva, Vrbovskoga, Mrkoplja i Fužine, a najviša joj je točka kraj Mrkoplja (2608'). Ludovicejska, Josipova i Karolina bjehu, kako je navedeno, prije otvorenja sisačke željeznice glede prometa vrlo živahnimi putevi, jer je njimi najviše prolazila na more hrvatsko-slavonska trgovina. Karlovac na začetku, a Rieka, Kraljevica i Senj na ušću ovih cesta bjehu uz Sisak u tom kraju glavnim stečištem prometa i putnika. — Uz primorje vodi poštarska cesta iz Rieke u Senj; a u riečkoj županiji valja napomenuti cestu iz Rieke u Trst, pa delničku, brodsku i moravičku cestu.

Gospićka cesta razilazi se vodeći s jedne strane dvima trakovi u Dalmaciju, a s druge strane u primorje. Jedan trak dalmatinske ceste proteže se južno-istočnim rubom hrvatske visočine preko Popine na Zrmanju u Knin. Drugi trak vodi preko Velebita u Zadar, $11^1/_2$ milja je duga, a hvata se prvoga traka kraj sv. Roka, odkuda vodi kosom do visine od 3184 st. (Mali Halan), a kraj Praga provlači se izmedju okomitih stiena. Ove obje ceste su glede prometa gornje Hrvatske s Dalmacijom vele znatne. Cesta iz Gospića na Bag vodi preko Oštarija, sedla Velebitova, a najviša joj je visina 3033 stope.

Iz Zagreba vode nadalje glavnije ceste u Poličane, Varaždin, Petrinju i Kostajnicu, pa u Križevac, Koprivnicu i Kanižu; a preko Belovara u Gjurgjevac i Pečuh. Cesta belovarska vodi k Savi. Za tim je varaždinsko-virovitičko-osječka cesta, varaždinsko-zagorsko-zaurićka; požežko-gradiško-brodska, osječko-djakovačko-brodska; osječko-vukovarska. Glavna cesta iz Osieka preko Našica, Siska, Petrinje, Gline u Karlovac. Cesta vukovarsko-petrovaradinsko-mitrovačko-vinkovačka; našičko-djakovačko-požežka i dr. Trgovačko-vojnička cesta uz tursku medju kroz bansku i gornju Krajinu, a iz štopskih mjesta na tursku medju (kordun).

Poštarski promet.

U Hrvatskoj, Slavoniji i Krajini znatno napreduje poštarski promet, navlastito posljednjih deset godina, jer se broj poštarskih zavoda za to doba podvostručio. Premda od prometa osoba i tovara posljednjih godina mnogo prešlo na željeznice, zato se je usuprot listovni poštarski promet za posljednjih deset godina malo ne podvostručio, jer je listovni promet g. 1862 iznosio 2·27, a godine 1872 4·01 miliuna privatnih listova. Savkoliki poštarski promet iznosio je g. 1872:

Listovna pošta:

Poštarskih zavoda	229
Privatnih listova	4,010482
Službenih dopisa	1,316628
Listova s muštrami robe . . .	102318
Nakrstničkih pošiljaka	480600
Novina	902519

Vozna pošta:

Privatnih pošiljaka	912622	funta
Službenih »	235052	»
Novčanih privatnih pošiljaka .	82,179008	stot.
Novčanih službenih pošiljaka .	35,523550	»
Pošiljaka uz poduzeće	937476	»
Odpremljeno putnika	690	osoba.

Brzojavni promet.

U području ovih zemalja vrlo napreduje brzojavni promet, osobito od god. 1851., koje godine bila je samo jedna glavna štacija, duljina pruga iznosila je 13·3 milja, a odpravljeno je ukupno 237 brzojavnih viešti; dočim je godine 1863 bilo 18 postaja, a promet iznosio je ukupno 51905 viesti. Rezultati pako godine 1873 ovi su:

Broj štacija	71
Duljina državnih brzojavnih pruga u miljah	328·88
Duljina željezničkih » » » »	36·52
Duljina državnih žica u miljah	801·89
Duljina željezničkih žica u miljah . . .	75·09
Odpravljeno državnih viesti	8180
Odpravljeno privatnih viesti	296789

Vjeresijstvo.

Kapital i vjeresiju što trebaju obrt i trgovina, pružaju banke i drugi vjerovni zavodi, koji su se u ovoj zemlji tek u najnovije doba razvijati začeli. Najznatniji su ovi:

Hrvatska eskomptna banka u Zagrebu, utemeljena god. 1868, temeljna uplaćena glavnica 750000 stot.; promet god. 1872 50·57 miliuna stot.

Hrvatska komercijalna banka u Zagrebu, utemeljena g. 1872, temeljna 500000, a uplaćena glavnica 200000 stot.

Slavonska komercijalna i eskomptna banka u Osieku, postala g. 1869, temeljna 500000, a uplaćena glavnica 200000 stot.; promet g. 1872 16·2 mil. stot.

Riečka banka (Banca Fiumana) postala god. 1872, temeljna uplaćena glavnica 500000 stot.

Osim toga c. kr. austrijska narodna banka ima svoje podružnice u Zagrebu i na Rieci. Zagrebačkom podružnicom upravlja kr. blagajna, promet g. 1872: 2·28 mil. stot. naputnica, a zajmovi uz hipoteku iznosiše do konca iste godine 2·09 mil. stot.

Realna veresiona u Zagrebu, obstoji od g. 1859, rukovodi ju zemaljska vlada, daje zajmove na nepokretni posjed, u koju svrhu doznačila je ces. kralj. austr. narodna banka 200000 stot., od koje glavnice je banki do sada povraćeno 86500 st., a aktivni imetak odborne zaklade iznosi 63620 stot.

Na promak pojedinih obrtnih struka postoji više dioničarskih družtva, kojih su ova znatnija:

Dioničko družtvo plinarne na Rieci, postoji od g. 1851, s glavnicom od 70000 stot.

Dioničko družtvo tvornice za kemijske tvorine na Rieci, glavnica 150000 stot.

Dioničko družtvo tehničkoga zavedenja na Rieci.

Dioničko družtvo prvoga parnoga mlina na Rieci.

Brodarsko družtvo u Senju, utemeljeno g. 1870, temeljna uplaćena glavnica 500000 stot.

Sremsko (I) vinarsko dioničko družtvo u Iloku, postalo g. 1870, temeljna uplaćena glavnica 100000 stot.

Vinarsko dioničko družtvo u Karlovcu, utemeljeno god. 1873, temeljna uplaćena glavnica 200000 stot.

Dionička štamparija u Zagrebu, temeljna uplaćena glavnica 60000 stot.

Plinarno dioničko družtvo u Zagrebu, temeljna uplaćena glavnica 300000 stot.

Dionička tvornica obuća u Zagrebu, temeljna uplaćena glavnica 100000 stot.

Gradjevno družtvo u Zagrebu, temeljna 1,000000, a uplaćena glavnica 200000 stot.

Štedionice i pripomoćna družtva.

Nedostatak vjerovnih zavoda u zemlji nadomješćuju štedionice, koje sa svojim razpoloživim novcem rade u promak gospodarstva, industrije i trgovine, a s druge strane potiču na rad i štednju, pošto uloženi novac priličnu korist nosi. Ovi

su se zavodi posljednjih godina brojem znamenito pomnožali, ne samo po gradovih, no i na selu, malo ne po svih trgovištih. Naime u Hrvatskoj: Prva hrvatska štedionica, obstoji od g. 1846, temeljna i uplaćena glavnica 42000 st., promet (1871) 10·35 mil. st. Zagrebačka (od g. 1873) s temeljnom od 100000, a uplaćenom glavnicom od 50000 st. Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica (od g. 1872) temeljna 200000, a uplaćena glavnica 100000 st. (polugodišnji promet 3·77 mil. stot.). Varaždinska s glavnicom od 40000 st. (promet 2·13 mil. st.). Varaždinska županijska štedionica s glav. od 100000 st. Karlovačka s temeljnom od 100000, a upl. glav. od 30000 st. Križevačka, temeljna 40000, a uplaćena gl. 18000 st. Koprivnička s glavnicom od 40000 st. Belovarska s glavnicom od 40000 st. Samoborska s glavnicom od 50000 st. Senjska, temeljna 100000, a uplaćena glav. 50000 stot. Sisačka s glavnicom od 40000 st. Kraljevička, temeljna 30000, a uplaćena glav. 12000 st. Riečka obćinska stedionica bez dioničkoga kapitala, dočim pučka štedionica posluje s izplaćenom glavnicom od 200000 st. — U Slavoniji: Osječka gornjo-gradska s temeljnom glavnicom od 40000 st. (promet 3·42 mil. stot.). Osječka dolnjo-gradska, s glavnicom od 100000 št. (promet 1·59 mil. st.). Slavonska središnja štediona s glavnicom od 120000 st. Djakovačka, temeljna 22500, a uplaćena glav. 11250 st. Virovitička, temeljna 50000, a upl. gl. 40000 st. Našička s glavnicom od 40000 st. Slatinska, tem. 20000, a upl. gl. 8000 st. Požežka, tem. 100000, a upl. gl. 30000 st. Pakračka s glavnicom od 20000 st. Vukovarska, tem. 20000 a upl. gl. 10000 st. (promet 2 mil. st.). Rumska s glavnicom od 30000 st. — U Krajini obstoje ove štedione: Novo-Gradiška s glavnicom od 30000 st. Vinkovačka, tem. 30000 a upl. gl. 10085 st. Mitrovačka s glav. od 20000 st. Brodska, tem. 25000 a upl. glav. 12500. Zemunska s glav. od 20000 st. Karlovačka s glav. od 40000 st.

Vrhu toga ima njekoliko štednih i pripomoćnih družtva, koja rade samo uložci; naime u Hrvatskoj i Slavoniji: u Karlovcu, Varaždinu, Osieku (slavonska obća pomoćnica), Suho polju ili Terezovcu, Vukovaru (sremsko obće), Rumi, Iloku, Čereviću i Šidu. U Krajini: u Brodu, Vinkovcih i Zemunu.*)

*) Pošto je najveći broj štediona i pripomoćnih družtva posljednjih godina u život stupio, neima potanjih podataka o njihovom poslovanju.

	Štedionica broj	Glavnica temeljna stot.	Glavnica uplaćena stot.	Pripomoćnih družtva
Hrvatska i Slav.	26	1,384500	941250	9
Krajina . . .	6	145000	332586	3
Ukupno	32	1,529500	1,273835	12

Sjeguraonice.

Potreba za osjeguravanje brodova i robe na moru izazvala je dva osjeguravajuća družtva na Rieci: Nuova Compagnia d' assicurazioni maritime, osnovana 1823 s glavnicom od 165000 st., pa Società Fiumana d' assicurazioni maritime, ustrojena 1846 s glavnicom od 100000 st. Oba ova zavoda obustaviše u najnovije doba svoje poslovanje. Al je već g. 1865 ustrojeno novo družtvo: Prima società di mutua assicurazione dela marina mercantile austro-ungarica in Fiume, koje osjegurava brodove i robe. U najnovije vrieme se radi da se u Zagrebu ustroji osjeguravajuće družtvo s glavicom od 2 mil. st., koje je jurve dozvoljeno. Vrh toga sva znatnija osjeguravajuća družtva bečka, peštanska, tršćanska i mnoga inostrana drže svoje podružnice u zemlji.

Sajmovi.

Premda sajmovi u novije doba nijesu toli znatni kao negda, ipak su u ovoj zemlji jošte uviek znatnim promicalom trgovine, osobito nutrnjega prometa. Medju nedjeljnimi sajmovi najznatniji su uz tursku medju, jer se promeće žito i stoka. Godišnji sajmovi po gradovih obskrbljuju ladanje obrtninami, dočim se sa sela dopremaju plodine i stoka. Izmedju sajmova su marvinski najznatniji i najviše ih se drži, po svih gradovih i trgovištih. Po gradovih su najživahniji sajmovi, navlastito u Zagrebu kao središtu zemlje, od 6 su 2 (13/7 i 20/8) najznatnija, pa u Osieku (4 puti), Karlovcu (5 puti), Varaždinu (4 puta), Sisku (8 puti), Požegi, Brodu (4 puta), Mitrovici, Zemunu, te u Križevcu, Gjurgjevcu, Petrinji, Glini, Kostajnici, Ogulinu, Otočcu i Gospiću. Na Rieci, Bakru i Kraljevici, kraj svega što su slobodnimi lukami drže se ipak veliki godišnji sajmovi.

VI.

Umna kultura.

Javna nastava.

Nastava je u Hrvatskoj i Slavoniji iza godine 1848 sasvime preustrojena i prema napredku uredjena. Strukovno naobraženje steklo je osobitu važnost, uz to je početna obuka znatno razširena, a ob uredjenju više nastave sve to se više nastoji.

Pučke škole.

Poslije g. 1848 svojski se nastoji u gradjanskom području, da se svagdje ustroji pučka škola, gdje je god župa, ili gdje to odnošaji zahtjevaju. Pošto je početna obuka velikoj većini jedini duševni kapital, prema tomu se podučava mladež u najobćenitijem svakomu gradjaninu neobhodno potrebitom znanju. Pošto je početna nastava najnovije vreme u obje polovine austro-ugarske monarkije pučkim školskim zakonom preustrojena, izradjen je po istoj osnovi i za Hrvatsku i Slavoniju novi pučki školski zakon i udešen prema zemaljskim školskim potrebam da se pučko školstvo prema zahtjevom vremena primjereno razvijati uzmogne. Medjuto je za sada systema scholarum elementarium temeljnom osnovom početne nastave. Nadvor vode dotični župnici kao mjestni ravnatelji, ili podjašpristi u svojem kotaru, a viši nadzor vode konsistorija. Pučke škole uzdržavaju obćine o svom trošku. Sva djeca od 6 do 12 godine dužna su pučku školu polaziti, te se u tu svrhu svake godine popisuju; djeca pako od 13 do 15 godine koja su dobu pučke škole prevalila, kao i šegrti bez obzira na starost polaze opetovnu ili nedjeljnu školu.

U hrv. slav. Krajini pako carska se vlada od negda svojski brinula o ustrojenju pučkih škola, gdjegod su odnošaji mjesta zahtjevali ili dopušćali. U najnovije doba jošte se više pučko školstvo u Krajini razgranilo i usavršilo, pošto je g. 1871 uveden novi pučki školski zakon po osnovi austrijskoga zakona od g. 1869, samo što je udešen prema zemaljskim od-

nošajem i potrebam. Dužnost školu polaziti za oba spola začimlje u ravnini i okruženih mjestih s dovršenom 6, a po mjestih gdje je poteži put u školu (u gorovitih krajevih) dovršenom 7 godinom, te traje na selu 7 (do navršene 13, odnosno 14), a po gradovih 8 (do navršene 14) godina. Nadzor vode mjestna i kotarska školska vieća, a vrhovni nadzor vojna zemaljska vlada, uz koju obstoji zemaljsko školsko vieće. Time u Krajini nosi pučka škola manje vjerski značaj, no što u gradjanskom području. Za uzdržavanje pučke škole prinaša u Krajini dotična obćina 10 postotaka od izravnoga urednoga poreza, a što manjka pokriva se iz dotičnih zaklada.

Pučke škole diele se medju tim u gradjanskom obsegu na glavne — s 4 razreda, i na trivijalne — s 3 razreda, Na selu ima trivijalaka sa svaki spol napose, ili za oba spola zajedno. Gdješto ima na selu pučkih škola za nuždu, ili nesustavnih — s 2 ili 1 razredom. Ima takodjer razširenih trivialaka s 4 razreda, ili glavnih škola s trivialkami spojenih. U Krajini pako diele se pučke škole, kao i u Austriji, na obćenite pučke 1-4 razreda i na gradjanske škole s 8 razreda. Pučke škole diele se prema broju učitelja na godine te mogu brojiti 4 razreda s 6 školskih godina. Time imaju 6 godišnje obće pučke škole s 4 niža razreda gradjanske škole istu svrhu, za to se iza dovršene pučke učione pravilno prelazi u 5 razred gradjanske škole. U Krajini su gradjanske škole novi zavodi, namienjeni onoj mladeži, koja srednjih škola nepolazi, da ju strukovnim naobraženjem za gradjanski život priprave, odnosno da ju valjanije priprave za srednje škole.

Pučkih škola brojila je godine:

	1851	1859	1863	1868
Hrvatska i Slavonija .	229	391	517	559
Krajina	437	489	526	526
Ukupno .	666	880	1043	1084

Stanje pučkih škola godine 1872:

	viših	početnih	ukupno	učitelja i učiteljica	1 škola na stan.
	škola				
Hrv. i Slav. . . .	49[1]	548	597	880	1950
Krajina	14[2]	445	459	495	1515
Ukupno . .	63	993	1056	1375	1790

Od navedenih pučkih škola bilo ih je po jeziku u

	Hrv. i Slav.	Krajini	Ukupno
hrvatskih ili srbskih .	549	416	965
njemačkih	6	5	11
talijanskih	2	—	2
mješovitih[3])	40	38	78
Ukupno . .	597	459	1056

Vrh toga brojilo se u Hrvatskoj i Slavoniji 472 katoličke, 120 pravoslavnih, 2 protestanske i 3 izraelitske škole.

Polaz pučke škole prema školskoj dužnosti pokazuju ova razmjerja:

	Djece školskoj dužnosti podvržene (6-12 g.)			Djece pučku školu polazeće		
	mužke	ženske	ukupno	mužke	ženske	ukupno
Hrv. i Slav. . .	40387	32973	73360	27384	18956	46340
Krajina	38414	33357	71771	17723	9572	27295
Ukupno . .	78801	66330	145131	45107	28528	73635

Dakle na 100 školskoj dužnosti podvržene djece polazilo je u oba područja odsjekom 50·73 postotaka. Od toga u

	Hrv. i Slav.	Krajini
mužke	67·4%	46·1%
ženske	57·3%	28·7%
Ukupno . .	63·2%	38%

Ova su razmjerja pučku školu polazeće mladeži zaista povoljnija, pošto mnoga djeca ove starosti polaze već srednje škole, a mnoga se privatno kod kuće podučavaju.

[1]) Glavnih škola.
[2]) Medju tim 7 gradjanskih škola.
[3]) Hrvatsko-njemačkih — madjarskih — talijanskih i 4 slovačke u Krajini.

Na opetovnicah, koje su s pučkimi školami skopčane podučava se po nedjeljah i svetcih:

	opetovnica	polazilo		
		mužke	ženske	ukupno
Hrv. i Slav. . . .	760	4828	4143	8971
Krajina	407	1891	542	2433
Ukupno . .	1167	6719	4685	11404

Srednje škole.

Medju učevne zavode, što pripravljaju za više nauke, broje se gimnazije i realke.

Gimnazije su ustrojene po austrijskoj osnovi od god. 1849/50 te se diele na velike ili 8 razredne, i male ili 4 razredne. Velikih gimnazija ima 8, a malih 1. Na Hrvatsku i Slavoniju spada 6 velikih, naime u Zagrebu, Rieci, Osieku, Varaždinu, Senju i Požegi, i 1 mala u Karlovcu. Na Krajinu spadaju 2 velike gimnazije, naime u Vinkovcih i Karlovcih. Dolnjo-Karlovačka je grčko-istočna i biskupska, ostale su katoličke i državne, ali je slobodno polaze učenici svih vjeroispoviedanja. Vrh toga na Rieci obstoji velika realna gimnazija, koju uzdržaje ugarska vlada.

Stanje i polaz gimnazija g. 1872:

Gimnazija:	broj razreda	učitelja		učenika
		urednih	suplenta	
Zagreb	8	15	3	522
Rieka	8	6	6	164
Varaždin	8	7	6	229
Senj	8	11	1	109
Požega	6	4	5	126
Osiek	8	8	4	203
Karlovac	4	5	3	72
Vinkovci	8	10	2	137
Karlovci	8	9	3	108
Riečka realna gimnazija	6	8	2	130
Ukupno . .	—	83	35	1800

Prema ukupnomu broju stanovnika dolazi jedan gimnazij na 175600 duša, u Hrvatskoj i Slavoniji na 146000, a u Krajini na 347998 duša; jedan gimnazijalni učenik dolazi na 976, u Hrvatskoj i Slavoniji na 746, a u Krajini na 2840 stanovnika.

Realke kako su danas ustrojene postadoše za najnovije dobe i ustrojene su po austr. zakonu od god. 1851 odnosno 1870. Realke, koje pripravljaju na više tehnijske i druge podobne zavode diele se na velike ili 7 razredne, i male ili 4 razredne realke. Viših realaka ima samo 2, a malih ukupno 7. Na Hrvatsku i Slavoniju spada samo 1 velika realka u Zagrebu i 3 male realke: u Osieku, Belovaru i Varaždinu; na Krajinu pako 1 velika realka u Rakovcu kraj Karlovca, i male realke: u Gospiću, Petrinji, Mitrovici i Zemunu.

Stanje i polaz realka g. 1872:

Realka	broj razreda	učitelja		učenika
		pravih	suplenta	
Zagreb	7	11	3	210
Osiek	2	3	2	109
Belovar	4	4	3	55
Varaždin	3	4	2	46
Rakovac	7	9	2	170
Gospić	4	5	2	61
Petrinja	4	4	2	72
Mitrovica	4	5	2	60
Zemun	4	5	3	69
Ukupno . . .	—	50	21	852

Viša učilišta.

U saboru ovih kraljevina god. 1861 potaknu biskup Strossmajer da se uz akademiju znanosti utemelji u Zagrebu i jugoslavensko sveučilište. Da je ova misao, kao i ustrojenje akademije u narodu prihvaćena velikim oduševljenjem svjedoči to, što je za kratko vrieme prineseno za sveučilište preko 200000 stot. Priprave u to ime od strane vlade i sabora poduzete na toliko su uspjele, da je u travnju 1860 od kralja u

načelu potvrdjeno u Zagrebu sveučilište pod imenom „Franje Josipa.“ Sada se pako radi da se dotični članak izvede te da se što prije toli željno očekivani zavod uživotvori.

Medju viša učilišta, što u zemlji obstoje spadaju pravoslovna akademija i bogoslovni zavodi.

Pravoslovna akademija u Zagrebu za juridičke i državoslovne nauke s 4 godišnja tečaja, ustrojena je sasvime na način fakulteta (osim prava promocije), da čim se pomenuto sveučilište uživotvori, umah svoje djelovanje kao fakultet započeti, odnosno nastaviti može. God. 1872 imala redovitih profesora s ravnateljem 4, izvanrednoga 1, namjestna 4, docenta 4, i 130 slušatelja.

Bogoslovnih zavoda ima u svemu 6; za rimokatolike u biskupskih sjemeništih: u Zagrebu, Senju i Djakovu, a u Vukovaru je kućni zavod u samostanu Franjevaca; za grčko-istočnu vjeru u Plaškom i Karlovcih. Katolički zavodi broje 4, a istočno-grčki 3 godišnja tečaja. S bogoslovnimi zavodi u Zagrebu i Djakovu spojena su dva najviša gimnazijalna razreda (VII i VIII). Grčko-katolički bogoslovi, stanujući u svojem sjemeništu u Zagrebu, uče na nadbiskupskom zavodu, franjevački pitomci zagrebačkoga samostana uče takodjer na istom zavodu kao i djakovačkoga bosanskoga sjemeništa na djakovačkom bogoslovnom zavodu. Zagrebački bogoslovni zavod tako je ustrojen, da čim se sveučilište otvori svoje djelovanje kao fakultet nastupiti može.

Stanje i polaz god. 1872:

Bogoslovni zavod	prof.	slušatelja
a) rimokatolički		
Zagreb	9	95
Senj	5	18
Djakovo	4	22
Vukovar	2	7
b) grčko-istočni		
Plaški	3	10
Karlovci	3	9
Ukupno . . .	26	161

Strukovni zavodi.

Gospodarsko-šumarski zavod u Križevcu za naobraženje gospodara i gospodarskih činovnika. Tečaj traje 3 godine; zahtjeva se mala gimnazija ili realka uz 3godišnju praksu, ili velika gimnazija ili realka uz 2godišnju praksu. S tim je zavodom skopčana ratarnica za naobraženje seljačkih sinova ili ratara za manja gospodarstva. Tečaj traje 3 godine, a zahtjeva se bar pučka škola. K zavodu spada oranice 125, livade 83, šume 202, pašnjaka 30, vinograda $3^{1}/_{2}$, voćnjaka 10 i drugih pokušališta $12^{1}/_{2}$ jutara. Godine 1872 učitelja 13 (na višem 8, a na nižem tečaju 5), učenika na višem 30, a na nižem tečaju 54. Gospodarstvo se vrh toga uči na učiteljištih, a u Krajini osim toga na pučkih, gradjanskih i realnih školah.

Nautičke škole postoje na Rieci i u Bakru (10 učitelja i 30 učenika), sastoje se iz 2 godišnja tečaja i naobražuju pomorske častnike za trgovačku mornaricu u veliko more. S timi je takodjer skopčan polugodišnji tečaj za krmilare, a 1godišnji tečaj za gradnju brodova.

Trgovačke učione uzdržavaju trgovački sborovi, te postoje u Zagrebu, Varaždinu i Osieku; namienjene su naobraženju mladića, koji se posvećuju trgovini. Na ovih se školah, koje se diele na tri razreda, podučava koje po nedjeljah i svetcih, koje po djelatnih dnevih na veče, u najpotrebitijih realnih i trgovačkih naucih. Godine 1872 bilo je 6 učitelja i 180 učenika.

Vojničkih zavoda ima u svemu 2: u Zagrebu i na Rieci, te spadaju medju one naobražujuće zavode, na kojih se pitomci ne samo u potrebitih vojničkih naucih naobražuju, no i cielu obskrbu uživaju. Kadetski zavod u Zagrebu obstoji umjesto satnijskih škola u Krajini, koje su 1871 dokinute; broji 14 učitelja i 110 pitomaca. Pomorska akademija na Rieci naobražuje u viših naucih za pomorske častnike c. kr. mornarice, broji 24 učitelja a 96 pitomaca.

Učiteljišta za naobraženje učitelja, odnosno učiteljica za pučke škole postoje za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu i Djakovu (za oba spola), a za Krajinu mužki pedagogij u Petrinji. Ona su spojena s glavnimi školami; ovo posljednje

pako preustrojeno je prema novomu zakonu za pučke škole. Na pomenutih učilištih djeluje 12 učitelja i 9 učiteljica, učenika ima 105, a učenica 83.

Posebna učilišta.

Glasbeni (zemaljski) zavod postoji u Zagrebu, gdje se bezplatno podučava 107 učenika. Osim toga postoje glasbene škole u Osieku, Karlovcu, Varaždinu i Senju.

Gimnastička škola postoji u Zagrebu te broji poprečno 400 učenika. Gimnastika se tjera po svih srednjih školah kao slobodan, a u mužkih pučkih školah u Krajini kao obvezni predmet.

Javna odgojilišta.

a) Za mužku mladež.

Amo spadaju najprije duhovni zavodi u sjemeništih za odgojivanje duhovne mladeži. Katolička sjemeništa: u Zagrebu s 155, Djakovu s 22, u Senju s 20; grčko-katoličko sjdmenište u Zagrebu s 29, samostansko u Vukovaru s 7; ukupno s 233 pitomca.

Kr. odhranilište u Zagrebu s 45 utemeljena mjesta za gimnazijalne i pravoslovne nauke; broji 53 pitomca.

Sirotište nadbiskupsko u Zagrebu za gimnazijalne učenike do VI razreda, broji 37 utemeljenih mjesta, a 45 pitomaca.

Konvikt biskupski u Senju (Ožegovićianum) osnovan za siromašnu gimnazijalnu mladež, broji 38 pitomaca.

Sirotište nadbiskupsko u Požegi za gimnazijalce do VI razreda, drži 37 pitomaca.

Alumneum u Karlovcih za 74 pitomca.

b) Ža žensku mladež.

Djevojačko odgojilište milosrdnica u Zagrebu, s kojim je spojena 6 razredna viša djevojačka škola. U zavodu se odgaja 118 djevojaka.

Više djevojačko odgojilište s predujim zavodom u savezu, uz javnu 6 razrednu višu djevojačku školu; izobražava 48 pitomica i 80 vanjskih učenica.

S zagrebačkom glavnom djevojačkom školom spojena je takodjer 7 razredna viša djevojačka škola s 4 učitelja i 60 učenica.

Odgojilište Ursulinka u Varaždinu, utemeljeno caricom Marijom Terezijom 1777 za više djevojačko naobraženje, ima 14 utemeljenih mjesta.

Pjestovnica milosrdnica u Zagrebu za djecu obojega spola od 2-6 godine, uzdržaje poprečno 80 djece.

Stipendija u naukovne svrhe.

Ove zemlje izdavaju znatne godišnje podpore za učenike različitih zavoda. Hrv.-slav. zemaljska vlada razpolaže (1872) s 152 stipendije u godišnjem iznosu od 33000 stot. Od te svote ima 5 medicinskih (2500 st.), 3 za živinare (900 st.), 12 za primalje (1440 st.), 25 za učiteljske pripravnike srednjih škola (10600 st.), 5 za tehnike (2500 st.), 17 za preparandije (1660 st.), 37 za križevačko učilište (4440 st.), 30 za gimnazijalne učenike (5540 st.), 5 za pomorsku školu (1000 st.), 13 djevojačkih u samostanu varaždinskom (1770 st.). Osim toga ima znatan broj privatnih stipendija i zaklada za podporu siromašnih učenika, kojimi vlada nerazpolaže.

Zemaljska vlada za Krajinu razpolaže (g. 1872) s 251 stipendijom u godišnjem iznosu od 46680 stot. Od toga ide 18 stip. za gospodarsku školu (3060 st.), 12 za realce (1200 st.), 90 za srednje i gradjanske škole (10800 st.), 60 za pedagogij (12000 st.), 45 za ženske učiteljske pripravnice (9000 st.), 26 sveučilištnih (16 za pripravnike gim. i real.) s 10620 st.

Time bi vlade obiju područja razpolagale s 403 stipendije za različite naukovne svrhe u godišnjem iznosu od 79680 stot. Vrh toga na svakoj srednjoj školi obstoji družtvo za podporu siromašnih učenika dotičnoga zavoda.

Znanost i književnost.

Dok su Hrvati medju Dravom i Velebitom od 16 do 18 stoljeća u nepretrgnutih ljutih borbah otimali Turčinu svoju zemlju, nije mogao hrvatski narod za onih gorkih ratnih nevolja i stoljetnih borba u književnosti napredovati poput drugih tadašnjemu razbojištu udaljenih naroda. Al kraj svega

toga bilo je ipak muževa, koji su malo ne sve grane znanosti u svoga naroda svojski gojili, ako i jesu ponajviše na latinskom jeziku pisali, koj bješe za tada u Hrvatskoj i Slavoniji kao i u Ugarskoj gospodujućim jezikom u javnom životu, u školi i knjizi. Premda za to doba nije manjkalo hrvatskih pisaca, al ih nije bilo u Hrvatskoj onoliko, koliko ih brojila, osobito od 15 do preko polovice 18 vieka posestrina Dalmacija, a navlastito Dubrovnik, gdje se preporodom humanizma na zapadu bio udomio bolji ukus u hrvatskom pjesničtvu. U Hrvatskoj pako medju Dravom i Savom odnosila se narodna književnost ponajviše na nabožna i pjesnička djela pisana kajkavskim narječjem, iz kojih izniče nova ilirska književnost u Zagrebu. Borba hrvatskoga naroda za svoju državnu osebinu i narodnost iza godine 1830 u tiesnom je savezu s preporodom narodne književnosti i usvajanjem štokavskoga narječja za književni jezik. Od te dobe zahvatilo je mah revno nastojanje oko narodne književnosti, koja se obiljno i marljivo gojila od pojedinih muževa, osobito u Zagrebu kao zemaljskom središtu, a podupirana književnimi družtvi, navlastito ilirskom Maticom i družtvom za povjest i starine jugoslavena. Uvedenje pako narodnoga jezika u škole izazva k tomu potrebitu školsku literaturu, koja se uz historiju i jezik i na ostale grane nauke razgranila. Ali sva ta plemenita nastojanja bjehu predtečami stroge nauke, kojoj se u najnovije doba osnovanjem jugo-slavenske akademije znanosti široka vrata otvorila.

Učena i književna družtva.

Zavodi i družtva, kojim je zadatak promicati višu umnu naobraženost, obstoje u zemlji ova:

Jugo-slavenska akademija znanostî i umjetnostî u Zagrebu, kojoj je osnov položio g. 1861 djakovački biskup J. Strosmajer, prinesav u to ime 50000 stot. Pošto je sabor ovih kraljevina primio ju iste godine u zaštitu, sliedila je previšnja potvrda 2. siečnja 1866, a u srpnju 1867 započme svoje djelovanje. Akademija dieli se na 4 razreda: a) na filologijsko-historijski, b) filosofijsko-pravoslovni, c) matematičko-prirodoslovni i d) na razred za umjetnost, koj nije jošte u život stupio. Na čelu stoje joj pokrovitelj i predsjednik,

ima 32 prava, 16 počastnih, a dopisujućih koliko si sama odredi. Redovna književna radnja sastoji se iz „Rada“, kojega izlaze 4 knjige na godinu (dosada XXII knjige), pa iz sbornika historijskih spomenika (Monumenta historica), do sada III knjige, iz sbornika omanjih historijskih i književnih spomenika (Starine), do sada IV knjige, te izdanja starih hrvatskih pisaca (do sada IV knjige). Osim ovih sustavnih redovnih radnja izdaje i druga naučna djela i sakuplja gradju za veliki rječnik hrvatskoga ili srbskoga jezika i pripravlja sbornik pravnih spomenika slavenskoga juga. Sve dojakošnje publikacije iznose ukupno 46 knjiga. Zaklada pako iznosi do 300000 stot. Akademija ima takodjer svoju dragocjenu sbirku slika, svoju posebnu knjižnicu i arkiv, kojih su sbirke bogate osobito u južno-slavenskih rukopisih i inkunabulih. Rukopisa ima do 2000, a listina do 15000 komada.

Matica hrvatska u Zagrebu, utemeljena god. 1842 u svrhu da se brine za izdavanje poučnih knjiga. Izdala je do sada 41 djelo; razpolaže imetkom od 26000 st., a broji 230 članova. Time je spojena zaklada (Draškovićeva) za nagradjivanje popularno-poučnih spisa, te je nagradila do sada njekoliko koristnih knjiga.

Družtvo za historiju i starine Jugo-slavena u Zagrebu, postoji od g. 1851; sakuplja gradju i starine za hrvatsku historiju, broji 150 članova, razpolaže glavnicom od 6548 st. i godišnjimi prinesci članova, izdalo do sada osim njekojih manjih stvari XI knjiga Arkiva.

Družtvo sv. Jeronima u Zagrebu, osnovano god. 1867 za izdavanje i širenje pučke književnosti, ima ugledan broj članova, a izdalo je do sada znatan broj koristnih pučkih knjiga.

Pedagogijsko-književno družtvo u Zagrebu, osnovano g. 1871, nastoji ob obćoj naobraženosti medju pučkim učiteljstvom i promiče interese pučke škole. Izdalo je više koristnih didaktičnih spisa, te izdaje školski list „Napredak“, a broji preko 200 članova.

Gospodarsko (hrvatsko-slavonsko) družtvo u Zagrebu, osnovano g. 1841, ima više podružnica, pokušalište i preko

700 članova, izdaje „gospodarski list“ uz gospodarsko-poučne priloge, te koristno djeluje na razvitak ovozemnoga gospodarstva.

Časopisi.

U Hrvatskoj i Slavoniji s vojnom Krajinom izlazi u svemu 18 časopisa, medju timi je 9 političkoga sadržaja, a 9 ostalih. Hrvatskim jezikom pisanih ima 12, njemačkim 4, a 2 talijanskim jezikom.

Od političkih novina 4 su pisane hrvatskim jezikom, od kojih 3 izlaze u Zagrebu a 1 u Varaždinu. Od 4 njemačkih novina izlaze po jedne u Zagrebu, Osieku, Zemunu i Vukovaru; a 1 talijanske novine izlaze na Rieci. Od poučnih časopisa pako 8 ih je pisano hrvatskim a 1 talijanskim jezikom. Medju timi 2 su sadržajem crkvena, 1 poučno-zabavni, 2 školska, 1 gospodarski, 1 za puk, 1 za mladež, a 1 za trgovinu i brodarstvo. Od tih 7 ih izlazi u Zagrebu, 1 u Djakovu, a 1 na Rieci. Time izlazi u Zagrebu u svemu 11 časopisa.

Starine.

Hrvatska i Slavonija s dotičnom Krajinom krije obilje raznovrstnih starina iz različite dobe. Na starine iz kamene dobe naišlo se posljednjih godina kraj Petrievaca u Slavoniji, iz mogila izvadjeno je svakojakih predmeta i kostura; u Križevačkoj županiji i kraj Vidovca izpod Zagrebačke gore našlo se njekoliko kladivaca ili sjekirica iz serpentina. Iz mjedene dobe nadjeno je više nerimskih predmeta na Grobniku. Pošto su Rimljani u ovih krajevih podulje gospodovali te gradili gradove i ceste, koje zemlju prosiecahu te spajahu ju s Italijom, a ovu s daljom Panoniom i Daciom, nalazi se na mnogih mjestih obilje starina iz one dobe, za koje je ova pokrajina (osobito Panonia Savia) cvala u poljodjelstvu, vinogradarstvu i trgovini. Mjesta ima dosta, koja su pod onim istim ili drugim imenom već od rimskih vremena dobro poznata, naime: Sisak (Siscia), Mitrovica (Sirmium), Osiek (Mursa), Vinkovci (Cibalae) i dr. U novije doba izkopalo se na ovih i mnogih nebrojenih mjestih obilje svakojakih starina, napisa, novaca, graditeljnih spomenika, oružja, orudja, uresa i dr. Ovi su

predmeti prije postanka narodnoga zemaljskoga muzeja razašiljali se u bečke i druge muzeje. Pošto se zemlja počela u arheologijskom pogledu sustavno pretraživati, odkriva se svake godine sve to više svakojakih starina, koje će vremenom prikazivati davnu prošlost i tadašnje kulturno stanje ove zemlje.

Naučne sbirke.

Na svakojakih naučnih sbirkah nemanjka u zemlji, ali nijesu dovoljno poznate, a kamo li popisane, navlastito duhovnih zavoda i sborova i u vlastelinskih dvorovih. Za to nam se stegnuti samo na najpoglavitije knjižnice, arkive i na poznate muzeje.

Knjižnice.

Knjižnica prvostolne crkve zagrebačke osnovana u 17. stolj., broji do 27000 svezaka, medju timi 143 inkunabula (štampana do g. 1500) i 320 rukopisa; bogoslovje i historija su najobilnije zastupane struke.

Knjižnica pravoslovne akademije u Zagrebu, postala iz negdašnje knjižnice ježuitskoga kolegija, broji preko 20000 svezaka.

Knjižnica narodnoga muzeja broji do 20000, a jugo-slavenske akademije preko 12000 svezaka.

Na srednjih školah znatno napreduju učiteljske i učeničke knjižnice, koje broje ukupno do 32000 svezaka. Knjižnice na gradjanskih i drugih školah takodjer znatno napreduju.

Vrh toga spomene su vriedne knjižnice bogoslovnih zavoda, samostanske i mnoge privatne, ali potanjih podataka o njih neima.

Arkivi.

Izmedju arkiva najznatniji jesu:

Zemaljski arkiv u Zagrebu, umnožan arkivi dokinutih samostana i starih izumrlih porodica, bogat je na poveljah, ispravah, spisih domaćih sabora i drugih za hrvatsku historiju važnih spomenicih.

Nadbiskupski arkiv u Zagrebu, znamenit je radi obilja listina i rukopisa, dopirućih natrag do XI stoljeća.

Županijski i gradski arkivi, pa biskupski, kaptolski, samostanski i starih plemskih porodica kriju dragocjene gradje za domaću crkvenu, političku i kulturnu historiju.

Muzeji.

Zemaljski narodni muzej u Zagrebu, osnovan god. 1843, a preustrojen g. 1866, dieli se na tri razdjela: a) razdjel arheologijski, b) prirodoslovni i c) na knjižnicu. Arheologijski razdjel obsiže sbirku predhistorijsku, vrlo važnu egipatsku, liburnijsko-grčkih i rimskih starina; sbirku napisa, numizmatičku brojeću preko 100000 starih novaca, medju timi vrlo riedkih grčkih, rimskih, bizantinskih i južno-slavenskih novaca, i sbirku slika. Razdjel prirodoslovni obsiže dva odsjeka: a) zoologijsko-botanički, u tom je malokologijska sbirka, osobito Jadranskoga mora, vele znamenita. b) Odsjek geologijsko-mineralogijski s mnogimi predmeti iz prepotopne dobe nadjenimi ponajviše u Savi kraj Županja u Slavoniji.

Muzeji na raznih učevnih zavodih, osobito na gimnazijah i realkah, gospodarskom učilištu i dr. naime fizikalni i prirodoslovni kabineti, sbirke botaničke, kartografske, gospodarskih sprava, modela, risarija, novčane, starinarske i dr.

VII.

Socijalni odnošaji.

Prema podatkom što su nam na razpolaganje stegnuti nam se u tom pogledu samo na a) zdravstvo, b) udruživanje i c) na kazneno pravosudje.

Zdravstveni odnošaji.

Liečničko osoblje zastupano je po gradovih i većih mjestih u primjerenom razmjerju, na selu pako, navlastito u gorovitih, zabitnih i siromašnih priedjelih na više milja jedva se po koji liečnik nadje. Da se toj nestašici liečničke pomoći doskoči, nastoji vlada, da se u svakom kotaru bar po jedan

liečnik namjesti, u koju svrhu podjeljuje stipendije za izobraženje liečnika i primalja; dočim je u Krajini od njegda svaka satnija svojega liečnika imala.

Medju zdravstvenim osobljem broje po posljednjem narodnom popisu od g. 1869 u sadašnjemu obsegu:

	liečnika		ranarnika		primalja	
	ukupno	1 na stanov.	ukupno	1 na stanov.	ukupno	1 na stanov.
Hrv. i Slav. . .	114	10175	102	11764	206	5630
Krajina	90	7730	47	14800	117	5947
Ukupno .	204	8600	149	11800	323	5437

Zdravstveni i dobrotvorni zavodi.

Bolnica ima ukupno 22, u koje je primljeno do 12000 bolestnika. Od tih odpada 10 na Krajinu s 4000 bolestnika.

Ludnice obstoje u svemu 2 (u Zagrebu i na Rieci), a primljeno je do 300 osoba.

Rodilište posebno obstoji na Rieci, u koje je primljeno 20 radjajućih; u ostalom se siromašnije ženske primaju u tom slučaju u obične bolnice.

Nahodišta posebnih neima, ali se takove diece do 200 vani obskrbljuje.

Obskrbilišta ima u Hrvatskoj i Slavoniji u svemu 5, u kojih žive do 300 obskrbljenika.

Time dolazi jedna bolnica na 79820, u Hrvatskoj i Slavoniji na 96623, a u Krajini na 69599 duša. Jedan bolnički bolestnik ide na 144, u Hrvatskoj i Slavoniji na 144, a u Krajini na 174 duše.

Vojničkih bolnica ima u svemu 11, u koje je primljeno g. 1872 u svemu 10644 bolestnika.

Ljekovita vrela.

Kod rudnih vrela je navedeno, da ima u zemlji različitih ljekovitih vrela, ukupno 8 toplica, kojih su njekoje n. pr. Varaždinske i Krapinske toplice, pa Lipik i Topusko i u inozemstvu na glasu te se sve to više posjećaju. Najviše se u razmjerju posiećaju Varaždinske (28520 osoba) i Krapinske

(24908) toplice, pa Topusko (7496 osoba), Lipik (600) i Daruvar (200 osoba).

Udruživanje.

Asociacije ili udruživanja za postignuće zajedničke svrhe, kao što svagdje zahvatila su posljednjih godina mah i u ovoj zemlji te su znatnim promicalom duševne kao i materijalne kulture. Osim navedenih družtva na promak industrije, trgovine i prometa, pa umne i zemaljske kulture, koja doprinašanjem novčanoga i umnoga kapitala toli zamašno napreduju, kao što nebi pojedincem nikad moguće bilo. Al osim pomenutih družtva prirasao je posljednjih godina broj različitih drugih družtva, ustrojenih u razne plemenite, a navlastito dobrotvorne svrhe i u promak strukovnoga naobraženja. Amo spadaju različita nabožna i druga družtva za podpomaganje bolestnika, siromaha, udova, sirota, učenika i dr. Oko duševnih svrha nastoje književna, glasbena, pjevačka, trgovačka, djetićka družtva i čitaonice; oko tjelesne okretnosti streljačka i ina podobna družtva; gospodarska družtva osnivaju se sve to više u Krajini na napromak zemaljske produkcije. Vatrogasna družtva ustrojavaju se po svih većih gradovih i vele dobrotvorno razvijaju svoju djelatnost.

Stanje družtva god. 1872:

Družtva	Hrv. i Slav.	Krajina	Ukupno
gospodarskih	4	8	12
industrijalno - trgovačko-dioničkih	20	—	20
nabožnih i dobrotvornih .	34	6	40
štedionica	26	6	32
pripomoćnica	9	3	12
osjeguraonica	3	—	3
znanstvenih i književnih .	6	—	6
glasbenih i pjevačkih . .	12	9	21
čitaonica i zabavaonica . .	46	13	59
streljačkih	6	3	9
vatrogasnih	5	3	8
radničkih	3	—	3
drugih	15	—	15
Ukupno .	189	51	240

Kazneno pravosudje.

Za prikazati moralne odnošaje naroda u Hrvatskoj i Slavoniji navedeni su na svojih mjestih k tomu pripadajući (na koliko ih ima) pozitivni podatci. Za dopunak tih odnošaja navesti nam je i moralne mahne, na koliko se računu podvrći dade. Na negativne podatke pako, osim na svojih mjestih navedenih (nezakonita djeca, razvjenčavanja), spadaju jošte rezultati kriminalne statistike, t. j. ona nemoralna djela, na koliko su poznata, proti kojim se zakonom postupa i koja budu kaznjena; ili razmjerja onih, koji proti kaznenomu zakonu rade prema ukupnomu broju žiteljstva.

U Hrvatskoj i Slavoniji u životu je jošte austrijski kazneni zakon od g. 1852 osim njekojih ustanova, koje su poslije izdane; naime: čl. 8 hrv. sab. 1870 ob ukinuću osobnoga zatvora ovršnoga u postupku gradjanskomu i mjenbenomu. Čl. 9 g. 1870 ob ukinuću zakona proti lihvarstvu. Čl. 12 g. 1870 dozvola jamčevine ili poručanstva kod iztražnoga zatvora. Čl. 14. g. 1870 preinaka §. 58, 65 i 300 k. z. za zaštitu obstojeće državne sveze i ustava ovih kraljevina. Banska naredba od 14 svib. 1870 o promjenah tiskovnoga reda, kojom je svatko ovlašćen izdavati novine. Zakon od g. 1870 ob ukinuću batinanja.

Broj radi zločina odsudjenih.

U Hrvatskoj i Slavoniji[1]) brojilo se radi zločina osudjenih

Godina	ukupni broj	1 osudjenik na stan.	% žena od osudjenih
1855-65 (odsjekom na godinu[2])	712	1384	7·6
1866	850	1150	5·8
1867	957	1026	7·1
1868	1244	800	8·3
1869	1314	760	6·5
1870	950	1057	8·3
1871	1024	1000	6·0
1872	1100	1073	8·6
Odsjekom na god.	1012	1031	7·2

[1]) Za Krajinu vode se izkazi o kriminalnoj statistici od nove organizacije sudova, tek od početka ove (1873) godine.

[2]) Dr. P. Matković. K. statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji; Književnik g. 1866 str. 264-80.

Vrsti zločina.

Ako se ovi ukupni broj zločina podieli na glavne razdjele tada je bilo osudjenih radi zločina počinjenih:

Godine	iz pohlepe za dobitkom	nasiljem	drugih zločina
1855-65 (odsjekom na godinu).	76·5%	21·5%	2·0%
1866	69·2 »	28·8 »	2·0 »
1867	62·0 »	32·5 »	5·5 »
1868	72·2 »	24·9 »	2·9 »
1869	61·1 »	37·6 »	1·3 »
1870	66·9 »	31·6 »	1·5 »
1871	72·4 »	26·6 »	1·0 »
1872	73·3 »	26·3 »	1·4 »
Odsjekom na god.	69·1%	28.7%	2·2%

Time se najviše počini zločina iz pohlepe za dobitkom. Medju timi je zločin kradje najviše zastupan, jer na 1400 stanovnika dolazi jedan takov slučaj, a medju ukupnim brojem počinjenih zločina ide (od g. 1855-72) odsjekom na godinu 613 slučajeva, ili 60.57 postotaka na kradju. Za motiv pako toga uzimlje se u siromašnijih i gušće napučenih krajevih (n. pr. Zagorju) siromaštvo, a u Slavoniji ponajviše doseljivanje služinčadi iz susjednih zemljah. Medju zločini radi nasilja počinjenimi najviše je zastupan zločin težke tjelesne ozljede, jer na 3600 duša dolazi jedan takov slučaj, a medju ukupnim brojem zločinaca ide (g. 1855-72) odsjekom na godini 160 slučajeva, ili 17·7 postotaka na težku tjelesnu ozljedu; što se ponajviše pripisuje žešćoj južno-slavenskoj naravi i čestim razmiricam u zadružnom životu. Umorstvo i ubojstvo pako zastupano je odsjekom na godinu s 66 slučajeva ili 6·52% (umorstvo 2%) od ukupnoga broja počinjenih zločina, što se ponajviše pripisuje neskladu u zadružnom životu i pijanstvu. Glede ubojstva se u obće to opazilo, da jih se više počini za onih godina kad je obilje rakije, te ih se najviše u jeseni broji.

Zločini po stališu, dobi, vjeri i naobraženju.

Od pomenutoga broja zločinaca bilo je (god. 1858-72) odsjekom na godinu osudjenih:

	broj	postotaka
neoženjenih	396	37·5
oženjenih	605	57·9
udovâ	48	4·6
starih od 14-20 god. . . .	108	10·6
starih od 21-24 god. . . .	168	15·5
starih od 25-30 god. . . .	291	28·6
starih od 31-40 god. . . .	277	27·2
starih od 41-60 god. . . .	168	16·5
starih preko 60 god. . . .	18	1·6

Time pokazuju ova razmjerja da oženjenih najviše počini zločin, što je u tiesnom savezu s razmjerjem oženjenih u cielom narodu, koj se po svojoj ranoj zrelosti i ratarskom zanimanju vrlo rano ženi. Najviše pako zločina pada na dobu od 25 do 40 godine starosti, naime 55·8%, odnosno na 25 do 30 godine starosti (28·6%); i tu je kradja najpretežniji zločin, jer na obje dobe 31% odpada, dočim ide na težku tjelesnu ozljedu na obje dobe preko 9 postotaka.

Ako se razrede zločinci po vjeri tada se pokazuju u pomenutoj dobi (1855-72) ova poprečna razmjerja:

	na godinu	postotaka
katolika	729	72·0
grčko-istočnih	252	14·9
ine vjere	31	3·1

S obzirom na broj stanovnika po vjeri dolazi jedan radi zločina osudjeni katolik na 1200 katolika, a jedan osudjenik grčko-istočne vjere na 650 stanovnika iste vjere.

Glede naobraženja zločinaca pokazuju se ova poprečna razmjerja u dobi vd 1855-72. Od osudjenika radi zločina bilo je na godinu odsjekom

	ukupno	postot.
bez svakoga naobraženja . . .	872	86·2
sa školskim naobraženjem . . .	135	13·4
sa višim naobraženjem	5	0·4

Time bi se i u ovoj zemlji potvrdjivalo da što je niža naobraženost, tim je veća sklonost na zločin; dočim zločinci sa školskom i višom naobraženošću iza kradje i težke tjelesne

ozljede ponajviše učestvuju na zločinu prevare, naime do 2% od ukupnoga broja osudjenih, a u samom zločinu prievare s 50 postotaka.

Razmjerje priupadnika.

U broju osudjenih radi zločina valja jošte istaknuti priupadnike, to jest one zločince, koji su već bili kaznjeni radi

godine	prikršaja ili prestupka	zločina	obojih ukupno	postot. od svih osudj.
1866	72	142	214	25·18
1867	93	123	216	22·59
1868	135	146	281	22·58
1869	133	174	307	23·36
1870	83	134	217	22·53
1871	92	172	264	25·78
1872	120	213	333	30·27
Odsjekom na godinu	104	158	262	24·58.

Ovo prekomjerno razmjerje priupadnika moglo bi se time tumačiti, što u zemlji neima robijašnica, ili popravnica, pa što kaznione nijesu prema svojoj svrsi uredjene. Jer od ovoga razmjerja priupadnika počini ih do 80% zločin kradje, 10% težku ozljedu tjelesnu, a 10% ide na ostale zločine.

Prekršaji i prestupci.

Radi prekršaja i prestupaka bilo je kod raznih sudova osudjenih:

godine	radi prekršaja	1 prek. na stan.	radi prestupaka	1 prest. na stan.
1867	43	22800	330	2970
1868	46	21500	496	2000
1869	30	32250	327	3050
1870	30	33300	3435	292
1871	26	39000	4742	213
Odsjekom na godinu	35	28503	1865	4800

Ovaj znatni prirast prestupaka za posljednjih dviju godina valja time tumačiti što se naredbom od 30. pros. 1869 veći dio prestupaka od političkih prenesao na sudačke oblasti

u smislu kaznenoga postupnika. Medju osudjenici osudjenimi radi prekršaja najviše ih broji nemarno ubiće, na koje ide 46·2%. Izmedju osudjenih pako radi prestupaka ide 32% proti sigurnosti vlastničtva, 31·2% proti sigurnosti života i tjelesnoj, 23·5 proti sigurnosti poštenja, a 11·2% na prestupke proti javnim ustanovam.

Tamničke kazne odsjede se u iztražnih tamnica, ili ako duže traju tada se kaznjenici šalju u kaznione. U zemlji obstoje dvie kaznione: jedna za mužkarce u Lepoglavi,, a druga za ženske u Zagrebu; obje obstoje od god. 1855. Ona u Lepoglavi ustrojena je za 680 kaznjenika, a ova u Zagrebu za 80 kaznjenica. U Lepoglavi bilo je u svemu (g. 1872) 633 kaznjenika, a u Zagrebu 60 kaznenica.

VIII.

Politički odnošaji.

Ustav.

Trojedna kraljevina: Dalmacija, Hrvatska i Slavonija bijaše, kako je jurve napomenuto, od 7 do 12 stoljeća neodvisnom državom, imajućom svoje narodne vladare, koji se njekada velikimi župani i knezovi, a poslije kraljevi nazivaše. Uz kralja bijahu državni dostojanstvenici, medju koje se brojahu banovi i župani. Državni poslovi obavljahu se na saborih, koji su dielili zakonodavnu vlast s krunom. Zemlja bijaše razdieljena na banovine i županije. Po izumrću porodice narodnih kraljeva stupi trojedna kraljevina g. 1102 s kraljevinom Ugarskvm u državnu svezu, bivšu njegda širu, a poslije užu.

Medju državne temeljne zakone spadaju ponajprije oni, kojimi se odredjuje pravo nasljedstva članova kuće habsburžke, na ime zaključak cetinskoga sabora od 1. siečnja 1527. Zatim 7. članak zagrebačkoga sabora od 9. ožujka 1712, sadržavajući pragmatičku sankciju.

Zakoni zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga ustava, kojimi se uredjuje pravni odnošaj izmedju kralja i hrvatsko-slavonskih strališa, naime čl. 8 g. 1741, čl. 10, 12, 13, 14, 19 g. 1791 i čl. 3 g. 1827.

Zakoni, kojimi se uredjuje nutarnji ustroj ovih kraljevina, povlasti stališa i redova, prava banova itd. kao articuli et constitutiones nobilium regni Slavoniae (od g. 1492 do 1791). Krunitbene diplome, koje izdavahu vladaoci njekada napose za trojednu kraljevinu (Vladislav II i Ferdinando II); poslije se davala jedna diploma za sve ugarsko-hrvatske zemlje.

Zakoni, kojimi se ustanovljuju državo-pravni odnošaji trojedne kraljevine prema saveznoj kraljevini Ugarskoj te koji su od ugarsko-hrvatskih kraljeva i sabora često priznani, tako Math. decr. g. 1464: 15, Vlad. I decr. 1492: 1, 37 g. 1600, 33 g. 1649, 66 g. 1681, 42 g. 1687, 120 g. 1715, 58 god. 1791 itd.; a napose čl. 42 hrv. sab. g. 1861.

Ovimi državnimi temeljnimi zakoni zajamčena je trojednoj kraljevini, koje samoj, koje u zajednici s Ugarskom zemljištna cjelokupnost i državna samostalnost i neodvisnost.

Vrhu toga spada jošte amo državo-pravni nagodbeni zakon medju Hrvatskom i Ugarskom (čl., hrv. sab., g. 1868), što je uprav sada u reviziji.

Glede Krajine temeljni zakon od 7. svibnja 1850 promienjen zakoni od 16. veljače 1868 i 8. lipnja 1871.

Cjelokupni dio trojedne kraljevine čine tri sada upravno medju sobom odieljena diela, naime a) Kraljevine Hrvatska i Slavonija, b) hrv.-slav. Krajina i c) Kraljevina Dalmacija. Da je posljednja cjelokupni dio trojedne kraljevine priznali su najsvečanije svi dojakošnji vladaoci te više puti obećaše, da će Dalmaciju združiti s Hrvatskom i Slavonijom (Franje I 17/10 1802, čl. 5 ug.-hrv. sab. g. 1830, odpis Franje Jos. I 26/2 i 8/11 1861). Kraj svega toga Dalmacija je jošte danas upravno od Hrvatske odieljena, ima svoju vlastitu upravu, podredjena je c. kr. austrijskomu ministarstvu, ima svoj zemaljski sabor i šalje svoje zastupnike na državni sabor u Beč. Pošto je hrvatsko-slavonska Krajina vazda smatrana cjelokupnim dielom trojedne kralje-

vine, sudjelovaše krajišnici u državopravnih pitanjih na hrv. saboru g. 1848/9 i 1865/6, pa je već jedan dio Krajine uslied previšnjega riešenja od 8. lipnja 1871 priklopljen gradjanskoj Hrvatskoj, naime iz gjurgjevačke i križevačke pukovnije, Belovara i Ivanića ustrojena je belovarska županija, vojni ili novi Sisak pridružen je gradjanskomu, a kr. i sl. grad Senj k području riečke županije. Ostala pako hrv.-slav. Krajina tako je upravno priredjena, da što prije sasvime u ustavnu vladavinu predje. Time je trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija jedinstvena državna osebina u redu kraljevina i zemalja krune ugarske, odnosno austro-ugarske monarhije.

Državopravni odnošaji prema Austriji i Ugarskoj.

Državopravna nagodba, koju su zemlje ugarske krune sklopile s austrijskimi zemljami u smislu pragmatičke sankcije (čl. 12 ug. sab. g. 1867), prihvaćena je nagodbom od g. 1868 i od Hrvatske i Slavonije, koje ista nagodba veže kao sastavine krune ugarske.

S Ugarskom pako utanačena je g. 1868 (čl. 1 hrv. sab.) posebna državo-pravna nagodba, kojoj je ovaj bitni sadržaj: kraljevina Ugarska s Erdeljem i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu tako napram ostalim pod vladom nj. veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam. Kralj Ugarske i Dalmacije Hrvatske i Slavonije ima se jednom te istom krunom i jednim te istim krunitbenim činom okruniti i za sve pod krunom sv. Stjepana stojeće kraljevine ima se na zajedničkom saboru ovih kraljevina zajednička krunitbena zavjernica utanačiti i izdati. Izvornik ove krunitbene zavjernice ima se uz magjarski sastavak i jezikom hrvatskim sastaviti i kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji izdati i u njemu cjelokupnost i zemaljski ustav kr. Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zajamčiti. Glede svihkolikih poslova, što su kr. krune Ugarske i ostalim zemljam nj. veličanstva zajednički, treba da bude jedno te isto zakonito zastupstvo, zakonodavstvo, i što se izvršbe tiče zajednička vlada. Time priznavaju ove kraljevine zak. čl. 12 g. 1867, državo-pravnu nagodbu utanačenu izmedju Ugarske i Austrije,

kao i poslove što se zajedničkim sporazumkom razpravljati imaju; isto tako pripoznavaju zak. čl. 14, 15, i 16 g. 1867 uz ogradu da se podobni temeljni zakon u buduće samo zakonitim sudjelovanjem ovih kraljevina stvarati mogu.

Osim ovih posala zajedničkih Ugarskoj i Austriji postoje jošte drugi Ugarske i trojedne kraljevine jednako tičući se poslovi, glede kojih se priznaje potreba zajedničkoga zakonodavstva i zajedničke vlade za sve zemlje krune ugarske.

Ti su pako poslovi ovi: opredjeljivanje troškova za kraljevski dvor, dozvoljivanje novaka; zakonarstvo za obrambeni sustav i vojničku dužnost, odredbe glede namješćivanja i obskrbe vojske. Zatim financijalni poslovi, naime: ustanovljivanje zajedničkoga poreznoga sustava; dozvoljivanje i razpisivanje porezâ, njihovo rukovodjenje i utjerivanje, uvadjanje novih poreza; ustanovljivanje proračuna zajedničkih posala, kao i pregledavanje godišnjih zaključnih računa tičućih se troškova zajedničkih posala; kontrahiranje novoga i konvertiranje već obstojećega državnoga duga; nadalje uprava, prodaja, preinačivanje i obterećivanje nepokretnih državnih dobara, razpolaganja o monopolih i kraljevskih prihodih kao i svaka odredba odnoseća se na takove financijalne poslove, što su svim ugarskim zemljam zajednički uz ovu ogradu, ako bi se radilo o prodaji nepokretnih državnih dobara, da se hrvatski sabor zaslušati te da se bez njegove privole takova prodaja izvesti nemože. Vrh toga zajedničko je novčanstvo, kovani novac i bankarstvo, ustanovljenje sustava novčanoga i obćenitoga novčanoga mjerila, ispitivanje i odobravanje onih trgovačkih i državnih ugovora, koji se tiču svih zemalja krune ugarske, ili se odnose na zemljištnu promjenu; odredbe glede banka, vjeresijskih zavoda, osjeguravanja, povlastica, mjere i teže; zaštita marka i muštra, punciranje, vlastničtvo književnih i umjetnih proizvoda, pravo pomorsko, trgovačko, mjenbeno i rudno, te u obće trgovina, mitnice i malte, brzojavi, pošte, željeznice, luke, brodarstvo, i one državne ceste i rieke, koje se Ugarske i ovih kraljevina jednako tiču. Zajedničke su takodjer ustanove ob obrtih, kućarenju, družtvih, kojim nije svrha zajedničkoga dobitka, o putnih listovih, redarstvu nad inostranimi; o državljanstvu i domaćinstvu. Na zajedničkom saboru stvoreni

zakoni izdavati će se za trojednu kraljevinu na hrvatskom jeziku.

Za ove zajedničke poslove imaju ove kraljevine pridonašati troškove prema svojoj poreznoj snazi, što bi iznosilo za pokriće troškova zajedničkih s austrijskimi zemljami $6^1/_2$ postotaka.

Za pokriće troškova svoje domaće uprave dobivati će Hrvatska i Slavonija za vreme onih 10 godina dok traje ugarsko-austrijska pogodba 2,200000 stot. što se pokrivati ima s 45 postotaka od ovozemnih izravnih i neizravnih poreza i drugih dohodaka, a 55% od svih javnih dohodaka ima se za pokriće zajedničkih troškova u zajedničku državnu blagajnu izručivati.

Od zajedničkih dohodaka iznimlje se potrošarina od vina i mesa, što za pokriće obćinskih potreba služi, i dohodci o mitnicah.

Ako bi se zemljištni obseg ovih kraljevina faktičnim pridruženjem Dalmacije ili Krajine povećao; dohodci pridruženih teritorija imati će se po ustanovljenom ključu podjeljivati medju troškove nutrnje uprave i troškove zajedničkih posala.

Glede svih onih posala, koji ovom nagodbom nijesu priuzdržani zajedničkomu saboru i središnjoj vladi, pripada kr. Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji pravo podpune samouprave (autonomije) tako u području zakonarstva kao izvršbe. Time spada u djelokrug podpune autonomije ovih kraljevina zakonarstvo i uprava u svih poslovih nutrnjih, bogoštovja i nastave, i pravosudja, amo računajuć sudbenost u svih molbah osim sudbenosti glede pomorskoga prava.

U poslovih autonomnih imaju se unutar granica ovih kraljevina rabiti sjedinjene boje i grbovi istih kraljevina; potonji providjeni krunom sv. Stjepana; u poslovih zajedničkih pako upotrebljuju se sjedinjeni grbovi Ugarske i trojedne kraljevine.

Ustav Krajine bješe čisto na vojničku uredjen, pošto je Krajina ustrojena bila za vojevanje proti sili osmanskoj, te bješe ne samo jakim bedemom proti Turskoj, no i vazda pripravnom vojskom u svakom ratu. Iza kako je u monarhiji uvedena sveobća vojna dužnost, prestaju uvjeti onoga težkoga iznimnoga stanja, što do sada bijahu povodom te je Krajina

glede vojne dužnosti prema drugim zemljam monarhije bila nerazmjerno vele obterećena. Da se ukinuću vojnoga sustava put prokrči te pripravi faktično sjedinjenje hrv.-slav. Krajine s istoimenimi kraljevinami, kojim državo-pravno pripada, izdano je više naredaba od 8. lipnja 1871. Ove se odnose na izvedenje vojene dužnosti primjereno sveobćemu vojenomu zakonu, na preustrojenje uprave, i dr.

Zastupstvo.

Sabori trojedne kraljevine imali su njekada veoma prostrano područje djelovanja. Oni su se kretali u svih strukah zakonarstva. Iza g. 1790 kada je porez i vojničtvo prešlo na zajednički sabor ugarski, zakonarstvo zemaljskih skupština stegnuto je samo na nutrnje zemaljske poslove. Ali zaključci zajedničkih sabora imali su u Hrvatskoj i Slavoniji samo onda krjepost zakona, pošto su bili kao takovi u zemaljskih skupštinah proglašeni.

Zastupstvo u Hrvatskoj i Slavoniji sada je dvostruka a) za poslove zajedničke i b) za poslove autonomne. Za poslove što su ovim kraljevinam s Ugarskom zajednički, kao i za one, koji su kraljevinam ugarske krune i austrijskim zemljam zajednički pripada zastupstvo zajedničkomu saboru svih kraljevina ugarske krune u Pešti. Na tom saboru zastupane su (prema teritorijalnomu obsegu od g. 1868) ove kraljevine (osim Rieke) s 29 zastupnika, koji se biraju iz sredine hrvatskoga sabora na cielo vrieme, dok traje zastupnička vlast zastupnika zajedničke zastupničke kuće. Ako bi se medju tim hrvatski sabor raspustio, ostaju njihovi zastupnici na zajedničkom saboru tako dugo, dok novosazvani sabor nebude izabrao druge zastupnike. Trojedna kraljevina šalje takodjer iz svojega sabora 2 zastupnika u kuću velikaša zajedničkoga sabora. Velikaši i oni crkveni i svjetovni dostojanstvenici, koji su imali u Ugarskoj velikaškoj kući prije g. 1848 pravo sjela i glasa, imaju ga istim pravom i u današnjoj velikaškoj kući. Za poslove s austrijskimi zemljami zajedničke, koji se putem delegacije obavljaju biraju se izmedju zastupnika ovih kraljevina od strane zastupničke kuće 4 zastupnika, a od strane velikaške kuće 1 član u ugarsku delegaciju.

*

Zakonarstvo tičuće se neposredno i izključivo svih posala ovim kraljevinam autonomnih, spada u područje sabora trojedne kraljevine, koj se sazivlje u zemaljski glavni grad Zagreb. Saborska perioda traje 3 godine. U smislu zakona o uredjenju sabora i izbornoga reda od g. 1870 (čl. 2 i 3) sastoji se sabor iz banskih pozvanika s virilnim glasom i 77 narodnih zastupnika. Medju virilne glasove se broje: nadbiskup zagrebački, metropolita dolnjo-karlovački, diecezanski biskup katolički i pravoslavni, prior vranski, veliki župani ili županija upravitelji i župan turopoljski. Velikaši (knez, grof ili barun), koji sami ili njihovi predji uživaše pravo osobnoga glasa, ili su kao indigene u hrvatsko-ugarski zakonik unešeni, ako su u zemlji rodjeni, nastanjeni, nadležni, samostalni, 24 godine stari te ako posjeduju u Hrvatskoj ili Slavoniji na svoje ime u gruntovnici upisano takovo imanje, s kojim je jurisdikcia do g. 1848 skopčana bila. Izmedju 77 narodnih zastupnika biraju ih županije 51, gradovi pako, povlašteni kotari i znatnija trgovišta 26 zastupnika. Pravo izbora vrši se u županijah, i u obćinah: Virovitici, Vukovaru starom i novom, Djakovu i Rumi neposredno i posredno. Neposredno bira onaj a) koj bud sam, bud sa svojom obitelju, ili kao gospodar kućne zadruge posjeduje nepokretno vlastničtvo, i od kojega plaća najmanje 50 st. izravnoga poreza. U riečkoj i u kotarih prekokupskih zagrebačke županije pako bira neposredno onaj, koj uz one uvjete plaća najmanje 30 st. izravnoga poreza. Nadalje pravo neposrednoga poreza imaju b) župnici, pastori, rabini, kraljevski, županijski i obćinski činovnici, odvjetnici, doktori prava i medicine, magistri kirurgije, ljekari, diplomirani mjernici i patentirani pomorski kapetani; c) obrtnici, trgovci i brodovlastnici, koji plaćaju najmanje 30 st. izravnoga poreza. Posredno biraju oni, koji bud sami, bud sa svojom obitelju, ili kao gospodari kućne zadruge posjeduju u dotičnom izbornom kotaru nepokretno vlastničtvo, na kojem živi, i od kojega plaća najmanje 5 st. izravnoga poreza. Obrtnik, trgovac i gospodarski činovnik, koj plaća najmanje 5 st. izravnoga poreza. Takovih 50 izbornika odnosno birača bira jednoga izbornika, koj sudjeluje u izboru saborskoga zastupnika s jednim glasom. U sl. kr. gradovih, u gradu

s kotarom Rieci i Bakru, kao i u trgovištih, koja imaju poput gradova uredjeni magistrat vrši se izborno pravo samo neposredno i takovo uživaju: mjestni gradjani, pa oni, koji kao tamošnji vlastnici nepokretnina plaćaju od istih 15 stot. izravnoga poreza, kao i obrtnici, trgovci i brodovlastnici, koji isto toliko plaćaju. Naslovni biskupi, kanonici. prebendari, profesori pravoslovne akademije, gimnazije i realke i ostali gore pod b) navedeni imajući pravo neposrednoga izbora. U slobodnom kotaru Turopolju vrši se izborno pravo neposredno, te pripada: žiteljem onoga kotara, ako su tamo vlastnici nepokretnina, od kojih plaćaju 15 st. izravnoga poreza; kao i tamošnjim trgovcem, obrtnikom, brodovlastnikom, koji isto toliko plaćaju. U ostalom izbornik ima biti u zemlji rodjen, ili u savez koje obćine kao zavičajni pripadnik primljen, samostalan i neporočan. Zastupnikom može biti svatko izabran, tko je u zemlji rodjen, ili tko je u savez koje ovozemne obćine kao pripadnik primljen, ako u obće ima pravo izbora te ako je 24 godinu navršio i ako je pismen; nemože se pako izabrati, koj je pod skrbničtvom ili stečajem, a nit onaj, koj je u posebnoj iztragi, ili je osudjen radi zločina ili kažnjiva djela počinjena s koristoljubja. Sabor bira si iz svoje sredine predsjednika i dva podpredsjednika.

Krajina sada nije ni na ugarskom, ni na hrvatsko-slavonskom saboru zastupana.

Municipalni i obćinski ustav.

Ustav županijski je čl. 17, obćinski čl. 16 hrv. sab. g. 1870, a kr. gradova i povlaštenih trgovišta naredbom od 7. rujna 1850 normiran.

Na djelokrug županije, u smislu pomenutoga zakona, spada samouprava u granicah svojega djelokruga: pravo razprave, peticije na sabor, predstavaka na vladu; svi prieporni poslovi naravi političke, tičući se interesa više obćina različitih kotara, nadzor nad pojedinimi obćinami svoga obsega u svih njihovih poslovih; rješavanje medju obćinami i kotarskimi oblastmi priepornih predmeta, kao i predmeta tičućih se interesa više kotara; uprava županijske imovine, sastavljanje županijskoga proračuna i pregledavanje županijskih računa; nabava i prodaja županijskih nepo-

kretnina, uzimanje zajma i podobna. Zaključci o tih predmetih stiču tek onda svoju valjanost, kada je zemaljska vlada potvrdi. Nadalje uzdržavanje javnih obćila; predmeti svih gradjevina na suhom i na vodi na koliko nijesu po nagodbenom zakonu (8. stud. 1868) naravi zajedničke. Gradjenje crkava, škola i dr. javnoj porabi namienjenih zgrada. Županiju zastupa; a) županijska skupština, odnosno upravljajući odbor kao zaključujući i b) županijski magistrat kao izvršujući organ. Svaka županija ima svoju skupštinu, koja se sastoji a) iz $^2/_3$ zastupnika obćina, $^1/_3$ zastupnika najjačih porezovnika i iz stanovitoga broja županijskih činovnika. Svaka obćina ima biti u skupštini zastupana: obćina brojeća do 3000 duša po 1, od 3-6000 po 2, a preko 6000 po 3 zastupnicih. Zastupnike obćina bira obćinski odbor iz svoje sredine na 3 godine; zastupnikè najjačih porezovnika biraju najveći porez plaćajući članovi županije. Član skupštine ima biti punoljetan, samostalan i neporočan. Pošto se skupština svake pó godine redovito drži rukovodi administrativne poslove upravljajući odbor, koj je sastavljen iz isto tolikoga broja odbornika, koliko ima u odboru činovnika.

Kraljevski gradovi imaju svoje posebne municipalne uredbe, upravljaju se sami, u ostalom podredjeni su neposredno zemaljskoj vladi. Svakim gradom upravlja starješinstvo i poglavarstvo. Starješinstvo izbiraju svake 3 godine svi gradjani i drugi stanovnici plaćajući bar 5 st. izravna poreza. Starješine izabiraju gradsko poglavarstvo. Povlaštena trgovišta imaju takodjer svoje municipalne uredbe, svoje starješinstvo i svoje poglavarstvo. Plemeniti kotar Turopolje ima svoju posebnu upravu, svoga župana, koj ga zastupa na saboru.

Obćine i trgovišta neimajuća uredjenoga magistrata uredjena su čl. 16 g. 1870. Po tom je djelokrug obćine dvovrstan: a) naravni i b) preneseni. U naravni djelokrug spada uprava obćinske imovine i sve ono što se neposredno tiče interesa obćine. U prenešeni pako djelokrug spada izvedenje posala i odredaba, zasiecajućih u javnu upravu, na koliko je izvedenje obćim zakonom, ili od više vlasti dodieljeno. Obćine zastupa obćinski odbor kao jedini zaključujući organ u svih

poslovih naravnoga djelokruga. Obćinsko činovničtvo pako izvršujućim je organom zaključaka obćinskoga odbora i posala spadajućih na preneseni djelokrug obćine.

Odbor obćinski sastoji se iz odbornika, koji se biraju na 3 godine; njih ima biti prema broju žiteljstva i teritorijalnom obsegu najmanje 12, a najviše 24, od kojih se $^1/_3$ popuniti ima zastupnici iz najviših porez plaćajućih obćinara, a pravo izbora pristoji punoljetnim, samostalnim i neporočnim obćinarom.

G r a d s k e i s e o s k e o b ć i n e u K r a j i n i uredjene su zakonom od 8. lipnja 1871. Prijašnje vojne obćine (Petrinja, Kostajnica, Belovar, Ivanić, Brod, Zemun, Karlovac i Petrovaradin) podižu se na gradove. Svaku gradsku obćinu zastupa na 6 godina izabrano gradsko vieće kao oblast savjetujuća i zaključujuća, i gradsko poglavarstvo kao oblast izvršujuća. Gradsko se vieće sastoji u gradovih preko 3000 duša iz 19, u gradovih od 3 do 10000 iz 25, a u gradovih iznad 10000 duša iz 31 člana. Gradsko zastupstvo biraju obćinski članovi plaćajući u obćini izravni porez. Na djelokrug gradskoga vieća spada sve što se interesa obćine tiče, a osobito uprava obćinskim imetkom, a svi se poslovi razpravljaju u skupštini. Ovaj je gradski red za sada i u razvojačenih gradskih obćinah Senju, Belovaru i Ivaniću u krjeposti.

Sva druga mjesta su obćine seoske, koje se diele a) na m j e s t n e i b) na p u k o v n i j s k e obćine. M j e s t n e o b ć i n e zastupa obćinsko vieće, koje se sastoji u obćinah do 1000 duša iz 12, do 3000 iz 18, a u obćinah preko 3000 duša iz 24 člana. Obćinsko se vieće bira na 3 godine; a u njegov djelokrug spada sve što se obćinske koristi tiče, a osobito uprava obćinskim imetkom; poslovi se razpravljaju u sjednicah, koje se redovito svakoga mjeseca drže. Ukupne mjestne obćine jedne pukovnije sačinjavaju p u k o v n i j s k u o b ć i n u, koju zastupa pukovnijsko obćinsko zastupstvo, sastavljeno iz zastupnika mjestno-obćinskih zastupstva. Obćinski viećnici svake mjestne obćine biraju prema broju stanovnika iz svoje sredine na 3 godine zastupstvo za pukovnijsko obćinsko zastupstvo: mjestne obćine do 3000 duša 1, a preko 3000 duša 2 zastupnika. Pukovnijsko-obćinsko zastupstvo skuplja se na

poziv pukovnijskoga zapovjednika svake godine u jesen, da ustanovi godišnji proračun, na proljeće da pregleda godišnje račune o imetku, što je svim mjestnim obćinam pukovnije zajedničkim. Na djelokrug im spadaju svi poslovi kućevnoga i poljskoga gospodarstva, uprava zajedničkoga imetka i dr.

Uprava.

a) Autonomna uprava u Hrvatskoj i Slavoniji.

Kr. hrvatsko-slavonsko ministarstvo u Budim-Pešti neima nikakova administrativnoga djelokruga; hrv.-slav. ministar je bez listnice te je posredničkom svezom medju vladarom i hrv.-slav. zemaljskom vladom, a kao član ukupnoga ministarskoga vieća, odgovoran je zajedničkomu ugarskomu saboru. Najviša uprava posala s Ugarskom zajedničkih spada na djelokrug dotičnih ugarskih ministarstva, kod kojih obstoje za one poslove posebni hrvatsko-slavonski odsjeci, naime kod ministarstva financije, trgovine i poljodjelstva, komunikacija i domobranstva.

Za sve autonomne poslove: nutrnje, bogoštovja, nastave i pravosudja kraljevina Hrvatske i Slavonije obstoji kr. zemaljska vlada u Zagrebu, ustrojena zak. čl. 2 g. 1869. Ova se vlada dieli na 3 odjela: a) za poslove nutrnje i zemaljskoga proračuna; b) za bogoštovje i nastavu; c) na odjel za pravosudje. Na čelu zemaljske vlade stoji ban, koj je odgovoran saboru ovih kraljevina, a ujedno je članom velikaške kuće ugarskoga sabora. Vladini pako odjeli su u svojem području samostalni i medju sobom nezavisni. Bana u odsuću zastupa predstojnik odjela za nutrnje poslove. Ban je vlastan osobno ili kroz povjerenika učestvovati u svih saborskih razpravah, i dužan je, bilo osobno ili kroz povjerenika, na interpelaciju sabora odgovarati. Vlada zemaljska predlaže saboru godišnji proračun, koj se pokriva iz pomenute dotacije, odnosno iz zemaljskih zaklada. Isto tako predlaže zaglavljene račune i rezultate godišnjega financijalnoga poslovanja saboru na prosudjivanje i odobrenje. Zemaljskoj vladi neposredno je podredjena medicinska komisija i južno-slavenska akademija znanosti; zemaljski arkiv i narodni muzej. Pomoćni su joj uredi: gradjevni ured, računovodstvo i zemaljska blagajna.

Službeni jezik u svem kolikom gradjanskom obsegu ovih kraljevina je hrvatski ili srbski to u zakonodavstvu, i svoj kolikoj upravi.

Najviša administrativna vlast u poslovih političke uprave je nutrnji odjel kr. zemaljske vlade, kojoj su neposredno podredjene županije i kr. gradovi. Glede političke uprave razdieljena je zemlja na 8 županija, od kojih svaka ima svoj posebni grb, pečat i zastavu. Glava je svakoj županiji veliki župan, kojega kralj imenuje; on je glava političke i gospodarske uprave, predsjeda županijskim skupštinam, pazi na točno vršenje županijske samouprave, i bdije nad interesi, koje javna državna uprava od županije neposredno zahtieva. Županije su podieljene na kotare (ukupno 59), kojim predstoje kotarski sudci s pristavom. Županijski magistrat sastoji se iz 1 podžupana, 1 velikoga bilježnika i najviše 2 podbilježnika; 1 blagajnika; 1 računovodje, 1 ili više fizika, 1 ili više mjernika, 1 arkivara ili registratora, 1 ili više veterinara; za svaki kotar po 1 kotarskoga sudca, po jednoga ili više pristava, po 1 ili više ranarnika i jedne primalje. Podžupane, velike bilježnike, blagajnike, mjernike i kotarske sudce imenuje ban, a ostale veliki župan. Službovanje županijskih činovnika jest doživotno, te su sasvime ravni kr. činovnikom. Vrhovni nadgled vrhu upravljanja posala županijskih vrši vlada. Izvanjsku upravu vode kotarske oblasti, odnosno sudci, koji su odgovorni za svoje poslovanje velikomu županu, odnosno podžupanu. Na djelokrug kotarske kao političke oblasti spadaju oni poslovi, u kojih kotarska kao politička oblast prve molbe uredjuje.

U Hrvatskoj i Slavoniji ima 10 kr. i slobodnih gradova, kojimi upravljaju gradska starješinstva i gradska poglavarstva. Starješinstva izabiraju gradska poglavarstva (gr. načelnika, sudca, satnika, viećnike i dr.) svake 3 godine.

Plemeniti kotar Turopolje ima svoju posebnu upravu, na čelu mu je župan, koj s ostalim činovničtvom rukovodi upravu.

Osim toga ima i povlaštenih trgovišta, svako ima svoje posebno poglavarstvo. Glava mu je sudac, a pomoćnici su mu

starješine i činovnici. Bez privole starješinstva nesmije sudac obaviti nikakova važnijega posla.

Mjesta i sela, na koliko nijesu u stanju sama po sebi nositi nadležećih dužnosti, spojena su u političke obćine, kojih ima ukupno 233. Činovničtvo obćinsko sastoji se iz sudca ili kneza, bilježnika i ostaloga potrebitoga osoblja. Služba bilježnika je stalna, ostali se činovnici biraju na 3 godine. Sudca ili kneza i bilježnika bira obćinski odbor. Vrhovni nadgled nad upravom obćinskih posala obavlja veliki župan i županija stranom kroz kotarske oblasti, a stranom kroz svoje izaslanike.

Najviša administrativna vlast u poslovih pravosudja je odjel za pravosudje kod kr. zemaljke vlade, kojega su organi redoviti sudovi i državna odvjetničtva.

Kr. stol sedmorice u Zagrebu je najviša sudbena vlast u svih gradjanskih (takodjer urbarijalnih) i kaznenih parbenih poslovih; njemu je predsjednikom ban.

Kr. banska stolica u Zagrebu je sudbena vlast druge molbe (i u urbarijalnih poslovih), ima svojega predsjednika uz 12 prisjednika.

Sudbene vlasti prve molbe jesu stranom kr. županijski sudbeni stolovi (sborni sudovi), kojih ima 8, u svakoj županiji po jedan, naime u Zagrebu, Rieci, Varaždinu, Križevcu, Belovaru, Požegi, Osieku i Vukovaru. Zatim su kotarski i gradski (inokosni) sudovi. U Hrvatskoj i Slavoniji, izuzam novoustrojenu belovarsku županiju, nije jošte u kotarih i gradovih odieljeno pravosudje od uprave. U županiji belovarskoj pako sasvime je odieljena uprava od sudstva, koje ondje broji 8 kotarskih sudova.

Izvanredni sudovi su trgovački, pomorski i dohodarstveni.

b) Krajiška uprava.

Zemaljska vlada za hrv.-slav. vojnu Krajinu je u smislu reforma od 8. lipnja 1871 glavno zapovjedničtvo u Zagrebu, kojemu pristoji za Krajinu onaj djelokrug, koj za Hrvatsku i Slavoniju pristoji hrv.-slav. zemaljskoj vladi i financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu.

Za poslove odnoseće se na krajišku upravu, pridržane

državnomu vojnomu ministarstvu, obstoji kod predsjedničtva istoga ministarstva posebni »odjel za Krajinu.«

Na čelu krajiške zemaljske vlade je zapoviedajući general, koj predstoji svojkolikoj upravi u Krajini. Krajiška zemaljska vlada razdieljena je na 8 medju sobom nezavisnih odjela: 1) za političku upravu, 2) bogoštovje, 3) nastava, 4) pravosudje, 5) financije, 6) gradjevine, 7) šumarstvo, 8) računarski odjel.

Nutrnji odjel krajiške zemaljske vlade kod glavnoga zapojedničtva je najviša zemaljska upravna oblast, koja vrši vrhovni nadzor nad cielom zemaljskom upravom. Hrvatsko-slavonska Krajina razdieljena je glede političke uprave na 9 pukovnija, 7 gradova, i 30 upravnih kotara i 151 mjestnu obćinu. Na čelu uprave u pukovnijah su dotični pukovnijski zapovjednici, kojim je pridieljen kao izvjestitelj štopski častnik krajiško-upravne struke. Upravne poslove u kotaru vodi kotarski predsjednik (obično kapetan) s pristavom (obično nadporučnikom). U gradovih rukovodi upravu uz zastupstvo gradsko poglavarstvo: načelnik i pridieljeni mu činovnici, koji se stalno namještaju. Glave obćina su obćinski načelnici, koji uz obćinsko vieće i drugo služeće osoblje rukovode obćinske poslove.

Na čelu nastave je dotični odjel zemaljske vlade, kojemu je za didaktičko-pedagogijske poslove pridieljen kao strukovnjak zemaljski školski nadzornik i zemaljsko školsko vieće. U pukovnijah rukovodi interese nastave dotični kotarski školski nadzornik i kotarsko školsko vieće. U tu je svrhu zemlja podieljena na školske kotare. Gradsko školstvo nadzire kotarski školski nadzornik dotičnoga kotara i gradsko školsko vieće. Kotarskim školskim viećem podčinjena su mjestna školska vieća i mjestni nadzornici.

Pravosudje u Krajini preustrojeno je cars. naredbom od 19 lipnja 1872. Po tom je pravosudje od uprave u svih molbah odieljeno. Sudci su u izvršivanju svoga sudačkoga službovanja samostalni i neodvisni. Najviša administrativna vlast je dotični odjel kod glavnoga zapovjedničtva, kojega su organi redoviti sudovi i državna odvjetničtva. Sudbenost izvršuju u prvoj molbi kotarski sudovi kao inokosni sudovi;

s u d b e n i s t o l o v i prve molbe kao zborni sudovi. Sudbenih stolova prve molbe ima 6: u Gospiću za ličku i otočku pukovniju i gr. Bag; Ogulinu za ogulinsku i slunjsku; u Petrinji za obje banske i za Petrinju i Kostajnicu, u Novoj Gradiški za istoimenu pukovniju, u Vinkovcih za brodsku i gr. Brod, a u Zemunu za petrovaradinsku pukovniju i gr. Zemun, Petrovaradin i Karlovce. Kotarskih pako sudova ima ukupno 28. Za drugu molbu postoji k r a j i š k i o d s j e k b a n s k o g a s t o l a, a za treću molbu k r a j i š k i o d s j e k s t o l a s e d m o r i c e, oba sa sjedištem u Zagrebu.

Upravu izravnih i neizravnih poreza i drugih dohodaka rukovodi dotični financijalni odjel glavnoga zapovjedničtva, kojemu je 16 poreznih ureda podredjeno.

Na djelokrug krajiškoga šumarskoga odjela spadaju razprave o priplodu, uzdržavanju i unovčivanju šuma u Krajini; Odjel nastoji oko obćega napredka šumskoga gospodarstva i o razvitku svih inih s kulturom šumskom srodnih kulturnih grana; podredjeno mu je 8 šumarskih ureda.

Za gradjevne poslove postoji pomenuti posebni odjel, kojemu su 4 gradjevna ureda podredjena.

c) Uprava zajedničkih posala.

Uprava svih kolikih financijalnih posala u području Hrvatske i Slavonije podredjena je ugarskom ministarstvu financija; a u zemlji ju rukovodi f i n a n c i j a l n o z e m a l j s k o r a v n a t e l j s t v o u Zagrebu, kojemu su podredjena 3 financijalna nadzorničtva (Zagrebu, Osieku i na Rieci), glavna blagajna, carinaski, porezni, dohodarni i drugi podobni uredi i inspektorati financijalne straže. Pobiranje i predavanje izravnoga poreza predano je obćinam.

Poslovi odnoseći se na zajedničke k o m u n i k a c i j e podredjeni su ugarskom ministarstvu za javne gradjevine i komunikacije. Poslovi pako odnoseći se na p o š t a n s t v o, b r z o j a v e, p o m o r s t v o i r u d a r s t v o spadaju u gradjanskom i krajiškom području u djelokrug ugarskoga ministarstva za poljodelstvo, obrt i trgovinu. Upravu pošta rukovodi ravnateljstvo pošta; brzojava istoimeno ravnateljstvo, a rudarske poslove rudarsko satničtvo, sve troje u Zagrebu. Za pomorstvo,

luke i pomorsko zdravstvo postoji **pomorska** oblast na Rieci kojoj je 9 lučkih ureda podredjeno.

Upravu posala zasiecajućih u djelokrug ugarskoga ministarstva za domobranstvo rukovodi u zemlji **domobransko okružno zapovjedničtvo** u Zagrebu.

d) Uprava grada Rieke s kotarom.

Pošto je grad Rieka s kotarom, kao što je na početku pripomenuto, podredjena neposredno ugarskomu ministarstvu, podredjena je vrhovna uprava dotičnim ministarstvom. Na čelu riečkoj guberniji jest kr. ugarski gubernator. Za pravosudje u prvoj molbi ustrojen je posebni sudbeni stol, koj sudi i u trgovačko-pomorskih poslovih; u drugoj molbi sudi kr. sudbeni stol, a u trećoj kr. kurija u Buda-Pešti. Za financijalne poslove grada s kotarom postoji takodjer posebni financijalni odjel.

Državno i zemaljsko imanje.

Državna i zemaljska dobra.

Na državna dobra u Hrvatskoj i Slavoniji spadaju ponajprije šume u belovarskoj županiji, obsižuće 220000 jutara. Dobro Veliki Tabor u varaždinskoj županiji obsiže 1563·2 jutra, od toga oranice 69, livade 86, vinogradi 18·4, a šume 1360·5 jutara. Kameralna dobra u riečkoj županiji obsižu 60060 jutara ponajviše šuma, od toga Fužine 16115, Mrzlovodica i Mrkopalj 22050, Ravnagora 10790, Bribir-Vinodol 14420 jutara. U Krajini spadaju na državno imanje šume, koje obsižu 940398 jutara.

Na zemaljsko imanje spada u Hrvatskoj i Slavoniji naukovno-zakladno dobro Kutjevo u požežkoj županiji, koje zaprema u svemu 35752 jutara, od toga oranice 4368, vinogradi 70, vrtovi, voćnjaci 97·8, livade 757·5, a šume 25736·9 jutara. Naukovno-zakladno dobro Potočec Ivanec obsiže do 808 jutara, od toga šume 800·4 jutara. Vjerozakonsko-zakladna dobra: Dionkovec s 209, Svetice 295·6, a Vukovina 719·6 jutara Expaulinski entiteti 125 jutara. Time obsižu vjerozakonsko-zakladna dobra u svemu 1351 jutro, od toga oranice 411, livade 92, a šume 723 jutra.

Državni dohodci.

Prihod Hrvatske i Slavonije iznosio je po službenom izkazu financijalno-računarskoga odsjeka godine 1872:

	stotinjaka
izravni porez	2,567472·76
potrošarina	134416·65
biljegovina	372493·86
pravne pristojbe	361774·13
prevozarina	1700·20
prodaja duhana	1,993518·17
prodaja soli	1,354237·40
carina	1,042668·45
državna dobra	35238·61
državne zgrade	764·54
prodaja državnih dobara	3642.15
državne šume	246614·60
ošastnosti	1410·80
katastar	2830·08
obćenita blagajnička uprava . . .	2355·41
Ukupno	8,121137·81

Amo bi jošte spadao prihod o pošta i brzojavih, puncovanje, lutrija, pristojbe o rovovih, što se kod središnje uprave u Pešti vodi.

Proračun za hrv.-slav. Krajinu g. 1872:

	stotinjaka
izravni porez	1,080134
neizravni porez . , ...	150000
najmovine i zakupine	129688
prihodarni dohodci	1,106004
1% od razprodaje drva	27750
Ukupno	2,493576

Zaklade.

Izkaz glavnica i godišnjega čistoga prihoda svih hrv.-slavonskih zakladah, stojećih pod upravom kr. hrv.-slav. ze-

maljske vlade na temelju odnosnih računskih zaključaka za godinu 1871:

Zaklada	iznos glavnice	godišnji prihod
	stotinjaka	
komercijalna	614771·33	30239·83
regnikolarna	345707·24	17260·13
osječkoga sirotišta	520132·60	25999·34
sirotinjska	506741·33	25115·24
bolnička žup. zagrebačke . .	141863·85	6903·13
» » varaždinske . .	43864·34	3584·55
» » križevačke . .	112557·20	5544·99
realne veresije	222900·00	18479·00
jamničke kiselice	15432·25	761·88
Rafajeva	13716·73	671·09
štipendijalna	28736·46	1244·04
narodnih učiona	159517·15	7702·72
narodnoga kazališta	74988·30	3705·56
za dobrotvorne svrhe	37195·00	1765·69
stradajućih i savskoga prokopa	34045·48	1205·49
zemaljske gojitbe	17975·18	878·44
vjerozakonska	70963·23	3433·50
naukovna	158180·00	7722·11
Jelačića bana	273783·08	13661·96
Križevačke učione	21810·00	1075·80
Tuškan-Marakovićeva	2400·00	117·18
Belobergova	3000·00	146·48
Brigljevićeva	3232·50	158·13
Hallerova	632·03	31·60
Smendrovićeva	4560·00	223·23
Otilinger-Bedekovićeva . . .	13000·00	634·73
Bošnjakova	2520·00	126·00
Draškovićeva za školu . . .	4450·00	217·27
» štipendijalna . .	13950·00	681·11
Haraminčićeva	28640·35	1432·01
hospitalarna	54254·74	2651·50
muzejska	20740·00	1014·91

Zaklada	iznos glavnice	godišnji prihod
	stotinjaka	
jugoslavenskoga sveučilišta [1] .	203550·00	9871·69
jugoslavenske akademije [2] . .	292583·00	13918·07
Ukupno . . .	4,092393·37 [3]	208172·47

Amo bi jošte spadale zaklade stojeće pod ugarskom upravom, te jošte nijesu zemlji predane, naime zaklada vjerozakonska, naukovna i dr., kojih se glavnica na više miliuna računa.

Krajiške zaklade iznosiše koncem g. 1872:

zaklada	iznos glavnice	godišnji prihod
	stot.	
Krajiškoga imanja	1,772696	68348
Obrazovna i uzgojna	516070	20999
Ukupno . .	2,288766	89347

[1] Po blagajničkom izkazu 341000 stot.
[2] Po blagajničkom izkazu 301283 stot.
[3] Po izkazu kr. blagajne od 30/4 iznosila bi ukupna svota 4,192172 st. uračunajuć ovamo zakladu Jelačića bana, naukovnu i vjerozakonsku.